

ISSN 2520-2553

АННАЛИ ЮРИДИЧНОЇ ІСТОРІЇ

Том 2. Номер 1-2, січень-червень 2018

ВИПУСК

«ІСТОРІЯ ТА ГЕОГРАФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ПРАВА»

АННАЛИ ЮРИДИЧНОЇ ІСТОРІЇ – український періодичний науковий журнал, присвячений проблематиці всесвітньої та вітчизняної історії права. Видається щоквартально у формі тематичних випусків.

Засновники журналу: Міжнародний центр громадянської політології при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, Львівський медієвістичний клуб при Львівському національному університеті імені Івана Франка.

*Журнал індексується в наукометричних базах даних:
Slavic Humanities Index (Canada) та Google Scholar*

Головний редактор – В. М. МЕЛЬНИК

Наукова редакційна рада:

доктор юридичних наук, професор Т. І. Довнар (Мінськ, Республіка Білорусь)
доктор історичних наук, доцент О. Б. Келлер (Тюбінген, ФРН)
доктор філософських наук, професор Ф. М. Кирилюк (Київ, Україна)
доктор історичних наук, професор А. І. Кудайбергенова (Алмати, Республіка Казахстан)
доктор філософії, професор економіки М. Луптак (Прага, Чеська Республіка)
доктор юридичних наук, професор В. С. Макарчук (Львів, Україна)
доктор історичних наук, професор Я. Г. Рієр (Могильов, Республіка Білорусь)
кандидат юридичних наук, доцент Н. М. Ковалко (Київ, Україна)
кандидат юридичних наук О. В. Серєда (Харків, Україна)
кандидат історичних наук, доцент І. Я. Терлюк (Львів, Україна)

Редакційна колегія:

проф. М. Р. Арпентьєва (Калуга, РФ); доц. О. А. Бакалець (Бар, Україна); ас. О. О. Белов (Вінниця, Україна); доц. А. Г. Бульвінський (Київ, Україна); ст. викл. О. В. Вербова (Гродно, Республіка Білорусь); маг. В. Б. Кіорсак (Львів, Україна); пр. спец. А. В. Лебідь (Москва, РФ); доц. І. М. Ліхтей (Ужгород, Україна); проф. Ф. М. Медвідь (Київ, Україна); проф. К. В. Мезенцев (Київ, Україна); В. П. Петрушенко (Вінниця, Україна); доц. В. В. Сажина (Мінськ, Республіка Білорусь); п.н.с. О. К. Скаленко (Київ, Україна); доц. С. О. Шаляпін (Архангельськ, РФ).

Кожен випуск журналу розміщується у відкритому доступі на сайті Львівського медієвістичного клубу: <https://lvivmedievalclub.wordpress.com>.

Журнал публікує наукові статті оглядового і проблемного характеру. До друку приймаються статті, що розкривають актуальні питання історії права, історичної та політичної географії права, історії юридичної філософії, історії політичної і правової думки. Опубліковані статті відображають авторську позицію. Позицію редакції висвітлює вступне слово головного редактора або члена редакційної ради. Журнал особливо вітає на своїх сторінках дискусійні матеріали і приділяє велику увагу наповненню розділу рецензій.

*Журнал є учасником проекту «Бібліометрика української науки»
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*

© Авторські права захищено, 2018

ISSN 2520-2553

АННАЛЫ

ЮРИДИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ

Том 2. Номер 1-2, январь-июнь 2018

ВЫПУСК

«ИСТОРИЯ И ГЕОГРАФИЯ СРЕДНЕВЕКОВОГО ПРАВА»

АННАЛЫ ЮРИДИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ – украинский периодический научный журнал, посвященный проблемам всемирной и отечественной истории права. Издается ежеквартально в формате тематических выпусков.

Учредители журнала: Международный центр гражданской политологии при Киевском национальном университете имени Тараса Шевченко, Львовский медиевистический клуб при Львовском национальном университете имени Ивана Франко.

*Журнал индексируется в наукометрических базах данных:
Slavic Humanities Index (Canada) и Google Scholar*

Главный редактор – В. М. МЕЛЬНИК

Научный редакционный совет:

доктор юридических наук, профессор Т. И. Довнар (Минск, Республика Беларусь)

доктор исторических наук, доцент О. Б. Келлер (Тюбинген, ФРГ)

доктор философских наук, профессор Ф. М. Кирилук (Киев, Украина)

доктор исторических наук, профессор А.И. Кудайбергенова (Алматы, Республика Казахстан)

доктор философии, профессор экономики М. Луптак (Прага, Чешская Республика)

доктор юридических наук, профессор В. С. Макачук (Львов, Украина)

доктор исторических наук, профессор Я. Г. Риер (Могилев, Республика Беларусь)

кандидат юридических наук, доцент Н. Н. Ковалко (Киев, Украина)

кандидат юридических наук О. В. Серeda (Харьков, Украина)

кандидат исторических наук, доцент И. Я. Терлюк (Львов, Украина)

Редакционная коллегия:

проф. М. Р. Арпентьева (Калуга, РФ); доц. А. А. Бакалец (Бар, Украина); ас. А. А. Белов (Винница, Украина); доц. А. Г. Бульвинский (Киев, Украина); ст. преп. О. В. Вербова (Гродно, Республика Беларусь); маг. В. Б. Киорсак (Львов, Украина); вед. спец. А. В. Лебедь (Москва, РФ); доц. И. М. Лихтей (Ужгород, Украина); проф. Ф. М. Медведь (Киев, Украина); проф. К. В. Мезенцев (Киев, Украина); нез. иссл. В. Ф. Петрушенко (Винница, Украина); доц. В. В. Сажина (Минск, Республика Беларусь); вед.н.с. А. К. Скаленко (Киев, Украина); доц. С. О. Шаляпин (Архангельск, РФ).

Каждый выпуск журнала размещается в режиме открытого доступа на сайте Львовского медиевистического клуба: <https://lvivmedievalclub.wordpress.com>.

Журнал публикует научные статьи обзорного и проблемного характера. К печати принимаются статьи, которые раскрывают актуальные вопросы истории права, исторической и политической географии права, истории юридической философии, истории политической и правовой мысли. Опубликованные статьи отображают позицию автора. Позицию редакции освещает вступительное слово главного редактора либо члена редакционного совета. Журнал особенно приветствует на своих страницах дискуссионные материалы и уделяет большое внимание наполнению отдела рецензий.

*Журнал является участником проекта «Библиометрика украинской науки»
Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского*

ISSN 2520-2553

THE ANNALS OF LEGAL HISTORY

Volume 2. No 1, January-June 2018

ISSUE «THE HISTORY AND GEOGRAPHY OF THE
MEDIEVAL LAW»

THE ANNALS OF LEGAL HISTORY – Ukrainian periodic scientific journal devoted to the problems of world and national history of law. Published quarterly in the format of the thematic issues.

Founders of the Journal: The International Centre for Civil Political Science of the Kyiv National University named after Taras Shevchenko, Lviv Medieval Club (at Lviv National University named after Ivan Franko).

*The scientific journal is indexed in databases:
Slavic Humanities Index (Canada) & Google Scholar*

EDITOR-IN-CHIEF – VIKTOR M. MELNYK (Kyiv, Ukraine)

Scientific board:

Dr. Prof. **Taisiia I. Dovnar** (Minsk, Belarus)
Dr. Prof. **Olga B. Keller** (Tubingen, Germany)
Dr. Prof. **Ajzhamal I. Kudaibergenova** (Almaty, Kazakhstan)
Dr. Prof. **Fedir M. Kyryliuk** (Kyiv, Ukraine)
PDr. **Milan Luptak** (Praga, Czech Republic)
Dr. Prof. **Volodymyr S. Makarchuk** (Lviv, Ukraine)
Dr. Prof. **Yakov G. Rier** (Mogilev, Belarus)
PhD **Natalia M. Kovalko** (Kyiv, Ukraine)
PhD **Olga V. Sereda** (Kharkiv, Ukraine)
PhD **Ivan Ya. Terlyuk** (Lviv, Ukraine)

Editorial board:

Dr. Prof. **Mariiam R. Arpentieva** (Kaluga, Russia); PhD **Oleksiy A. Bakalets** (Bar, Ukraine);
PhD **Oleksandr O. Belov** (Vinnitsya, Ukraine); PhD **Andriy G. Bulvinskyj** (Kyiv, Ukraine);
Lecturer **Olga V. Verbova** (Grodno, Belarus); MA **Vladyslav B. Kiorsak** (Lviv, Ukraine);
Researcher **Anna V. Lebid** (Moscow, Russia); PhD **Igor M. Lihtey** (Uzhgorod, Ukraine); PhD
Prof. **Fedir M. Medvid** (Kyiv, Ukraine); Dr. Prof. **Konstantyn V. Mezentsev** (Kyiv, Ukraine);
Researcher **Viktor P. Petrushenko** (Vinnitsya, Ukraine); PhD **Varvara V. Sazhina** (Minsk, Belarus);
Dr. Prof. **Oleksiy K. Skalenko** (Kyiv, Ukraine); PhD **Sergey O. Shalyapin** (Arkhangelsk, Russia).

Web-site of the Journal: <https://lvivmedievalclub.wordpress.com>.

The journal publishes research papers and reviews on the history of law problematic. Journal accept for publication articles which disclose topical issues of the history of law, history of legal philosophy, history of political and legal thought. Published articles reflect the author's position.

ЗМІСТ

<i>Мельник В.М. (Київ, Україна). Ідея, еволюція та право: вступні нотатки головного редактора</i>	13
---	-----------

СТАТТІ

<i>Рієр Я.Г. (Могилів, Республіка Білорусь). Податки і збори античної та середньовічної Європи в контексті історичного розвитку</i>	16
<i>Келлер О.Б. (Тюбінген, Федеративна Республіка Німеччина). Магдебурзьке право та інші форми міського права у великих населених пунктах Центрально-Східної Європи: порівняльний податковий аналіз</i>	38
<i>Мельник В.М. (Київ, Україна). Зміна епох: нарис формування римсько-візантійської доктрини міжнародного права (III-VI століття)</i>	63
<i>Терлюк І.Я. (Львів, Україна). Український націогенез і козацтво в контексті формування української державної ідеї як національної (остання третина XVI – перша половина XVII ст.)</i>	109
<i>Кіорсак В.Б. (Львів, Україна). Вплив східноєвропейських військових експедицій вікінгів на формування державності Русі</i>	124
<i>Захилько К.С. (Мінськ, Республіка Білорусь). Середньовічні тенденції у сфері зародження та розвитку норм про кримінальне банкрутство на східнослов'янських теренах</i>	137
<i>Івашко Р.В. (Львів, Україна). Політико-правове значення Єдлінсько-Краківського привілею для Русі</i>	144
<i>Копилов Д.І. (Львів, Україна). Правове значення і політичні наслідки Труаської угоди 1420 р. для історії Французького королівства</i>	149
<i>Знак М.Я. (Львів, Україна). «Старий слуга нашого дому»: юридично-майнові відносини між магнатами Фірлеями і шляхтичем Міхалом Гризівським у світлі кількох актів з 1660-х років</i>	163

ЛЕКЦІЇ ТА ДОДАТКОВІ МАТЕРІАЛИ

<i>Луптак М., Луптакова М. (Прага, Чеська Республіка). Держава та система оподаткування в постіндустріальному суспільстві (лекція)</i>	168
<i>Лепеш О.В. (Мінськ, Республіка Білорусь). Діяльність територіальних</i>	

комітетів з управління Західним краєм у ХІХ ст.	179
<i>Толкач А.М. (Чернігів, Україна). Витоки та розповсюдження середньовічних єресей у Європі (короткий реферативний огляд)</i>	185

РЕЦЕНЗІЇ ТА ХРОНІКА

<i>Бакалець О.А. (Бар, Україна). До 60-річчя доктора наук в галузі політології, професора історії та теорії держави і права, академіка Ф. М. Медведя</i>	191
<i>Петрушенко О.Ф. (Вінниця, Україна). Історія як літературна традиція: белетристична бібліографія Давньої України (рецензійна стаття)</i>	194
<i>Середа О.В. (Харків, Україна). Галичина та українське державотворення. Хроніка І Всеукраїнських наукових читань пам'яті академіка С. Дністрянського</i>	196
<i>Кіорсак В.Б. (Львів, Україна). Нове дослідження з історії міжнародного права. Рецензія на монографію: Мельник В. М. Еволюція міжнародно-правового статусу Ватикану: історія, сьогодення, українські акценти. – Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2017. – 192 с. ISBN 978-966-2696-91-2</i>	198
<i>Середа О.В. (Харків, Україна). Західні і східні традиції та впливи в історії права, держави і юридичної думки: XXXVIII Міжнародна історико-правова конференція у м. Вінниця</i>	200

КОРОТКІ АНОТАЦІЇ	204
------------------	-----

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Мельник В.М. (Киев, Украина). Идея, эволюция и право: вступительные замечания главного редактора</i>	13
---	-----------

СТАТЬИ

<i>Риер Я.Г. (Могилев, Республика Беларусь). Налоги и сборы античной и средневековой Европы в контексте исторического развития</i>	16
<i>Келлер О.Б. (Тюбинген, Федеративная Республика Германия). Магдебургское право и другие формы городского права в крупных населенных пунктах Центрально-Восточной Европы: сравнительный налоговый анализ</i>	38
<i>Мельник В.М. (Киев, Украина). Смена эпох: очерк формирования римско-византийской доктрины международного права (III-VI века)</i>	63
<i>Терлюк И.Я. (Львов, Украина). Украинский нациогенез и казачество в контексте формирования украинской государственной идеи как национальной (последняя треть XVI – первая половина XVII вв.)</i>	109
<i>Киорсак В.Б. (Львов, Украина). Влияние восточноевропейских военных экспедиций викингов на формирование государственности Руси</i>	124
<i>Захилько К.С. (Минск, Республика Беларусь). Средневековые тенденции в области зарождения и развития норм о криминальном банкротстве на восточнославянских территориях</i>	137
<i>Ивашко Р.В. (Львов, Украина). Политико-правовое значение Едлинско-Краковского привилея для Руси</i>	144
<i>Копылов Д.И. (Львов, Украина). Правовое значение и политические последствия договора в Труа (1420 г.) для истории Французского королевства</i>	149
<i>Знак М.Я. (Львов, Украина). «Старый слуга нашего дома»: имущественные отношения между магнатами Фирлеями и шляхтичем Михалом Грызовским в контексте нескольких актов 1660-х гг.</i>	163

ЛЕКЦИИ И ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЕ МАТЕРИАЛЫ

<i>Луптак М., Луптакова М. (Прага, Чешская республика). Государство и система налогообложения в постиндустриальном обществе</i>	168
---	------------

Лепеш О.В. (Минск, Республика Беларусь). Деятельность территориальных комитетов по управлению Западным краем в XIX веке **179**

Толкач А.Н. (Чернигов, Украина). Истоки и распространение средневековых ересей в Европе (краткий реферативный обзор) **185**

РЕЦЕНЗИИ И ХРОНИКА

Бакалец О.А. (Бар, Украина). К 60-летию доктора наук в области политологии, профессора истории и теории государства и права, академика Ф. М. Медведя **191**

Петрушенко Е.Ф. (Винница, Украина). История как литературная традиция: беллетристическая библиография Древней Украины **194**

Середа О.В. (Харьков, Украина). Галиция и украинское государственное строительство. Хроника I Всеукраинских научных чтений памяти академика С. Днистрянского **196**

Кіорсак В.Б. (Львов, Украина). Новое исследование по истории международного права. Рецензия на монографию: Мельник В. М. Эволюция международно-правового статуса Ватикана: история, современность, украинские акценты. – Винница: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2017. – 192 с. ISBN 978-966-2696-91-2 **198**

Середа О.В. (Харьков, Украина). Западные и восточные традиции и влияния в истории права, государства и юридической мысли: XXXVIII Международная историко-правовая конференция в г. Винница **200**

КРАТКИЕ АННОТАЦИИ **204**

CONTENT

<i>Viktor M. Melnyk (Kyiv, Ukraine). Idea, Evolution and Law:</i> Introduction (Editor's Article)	13
--	-----------

ARTICLES

<i>Yakov G. Rier (Mogilev, Belarus). Taxes and Tax Collections of Ancient and Medieval Europe in the Historical Context</i>	16
<i>Olga B. Keller (Tubingen, Germany). Magdeburg Law and Other Forms of Urban Law in Large Settlements in Central and Eastern Europe: A Comparative Tax Analysis</i>	38
<i>Viktor M. Melnyk (Kyiv, Ukraine). Change of Epochs: the Formation of the Roman-Byzantine Doctrine of International Law</i>	63
<i>Ivan Ya. Terlyuk (Lviv, Ukraine). Ukrainian National Genesis and the Cossack's in the Context of the Ukrainian State-National Idea (XVI-XVII centuries)</i>	109
<i>Vladyslav B. Kiorsak (Lviv, Ukraine). The Influence of the Eastern European Military Expeditions of the Vikings on the Formation of the Statehood of Kievan Rus'</i>	124
<i>Kirill S. Zahilko (Minsk, Belarus). Medieval Trends in the Field of Generation and Development of Norms on Criminal Bankruptcy in the Eastern-Slavic Territory</i>	137
<i>Roman V. Ivashko (Lviv, Ukraine). The Political and Legal Significance of the Jedlin-Krakow Privilege for Rus'</i>	144
<i>Dmytro I. Kopylov (Lviv, Ukraine). Legal and Political Consequences of the Treaty of Troyes (1420) for the History of the Kingdom of France</i>	149
<i>Marta Ya. Znak (Lviv, Ukraine). The Old Servant of Our House: the Property Relations between Tycoons Firlei and Nobleman Michal Gryzovski in the Context of the 1660's Few Legal Acts</i>	163

MISCELLANEOUS

<i>Milan Luptak, Marina Luptakova (Praha, Czech Republic). State and Taxation System in the Post-Industrial Society (Lecture)</i>	168
---	------------

Oksana V. Lepesh (Minsk, Belarus). Activities of the Territorial Committees on Western Territory Management in the XIX century **179**

Anastasia M. Tolkach (Chernihiv, Ukraine). Origins and Distribution of the Medieval Heretical Movements in Europe (Short Review) **185**

REVIEWS AND CHRONICLE

Oleksiy A. Bakalets (Bar, Ukraine). Congratulation! To the 60th birthday of Political Science Doctor, Professor of the History of State and Law Fedir M. Medvid **191**

Olena F. Petrushenko (Vinnitsya, Ukraine). History as a Literary Problem: Belles-Lettres Bibliography of the Ancient Ukraine **194**

Olga V. Sereda (Kharkiv, Ukraine). Galicia and Ukrainian State Building. Chronicle of the All-Ukrainian Scientific Readings in Memory of Prof. Academician S. Dnistriansky **196**

Vladyslav B. Kiorsak (Lviv, Ukraine). A New Monograph on the History of International Law. Review of the Book: Melnyk Viktor M. Evolution of the International Legal Status of the Vatican: History, Modernity, Ukrainian Accents. – Vinnitsya: Mercury-Podillya, 2017. – 192 p. ISBN 978-966-2696-91-2 **198**

Olga V. Sereda (Kharkiv, Ukraine). Western and Eastern Traditions and Influences in the History of Law, State and Legal Thought: XXXVIII International Historical and Legal Conference in Vinnitsya **200**

ABSTRACTS **204**

ІДЕЯ, ЕВОЛЮЦІЯ ТА ПРАВО: ВСТУПНІ НОТАТКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА

В сучасному глобалізованому світі полиці бібліотек і книжкових магазинів рясніють великою кількістю назв і пропозицій. Беручи *художню книгу* до рук, Ви відчуваєте зацікавлення. Гортаючи сторінки вирішуєте взяти і прочитати чи залишити на полиці. Для книжки, аби бути прочитаною, важливо не просто зацікавити, а викликати певні емоції. Погодьтеся – найкраще, якщо ці емоції будуть позитивними.

Наукові книги примушують людину не обов'язково сумувати або радіти. Їх завдання ширше – зав'язати всі наші знання в один вузол. Наукові книги читати важче, але вони вчать системності – мислити логічно та по порядку і розставляти всі факти на відповідні «полиці» мозку. На відміну від художньої чи мемуарної книги, нейтральне ставлення читача до наукової книжки цілком нормальне.

Журнал – це особливе літературне явище. Він завжди знаходиться посередині, вбираючи наукові факти та художні образи. Більшість вдалих проєктів у цій сфері реалізуються в формі «товстих журналів» (переважно літературно-критичних або науково-популярних видань). «Аннали юридичної історії», черговий випуск яких Ви тримаєте в своїх руках, прагнуть запровадити в Україні нову традицію – «товстий науковий журнал». Наша редакційна колегія щиро прагне об'єднати наукову і популярну (образну, літературну) складові!

Те, що насправді єднає науковий і образний погляди на світ називається «*ідея*». Слово «*ідея*» походить від давньогрецького поняття «*ейдос*». Його ще в V-IV століттях до нашої ери описували давньогрецькі філософи – Демокріт, Платон, Арістотель. Вони казали, що *ідея – це неподільна форма розумової роботи*. Звідусіль нас атакують *ідеї – національні, державні, політичні, мистецькі* тощо. Світ людських ідей безмежний. Прокидаючись зранку – ми ж обдумуємо свій день, вирішуємо де, коли та з ким зустрітись, куди піти, що зробити, а що не зробити. Все це ми плануємо своїм розумом – у причинно-наслідковому зв'язку. Наш *день, наші думки, наше життя – все це неподільне, а отже, ідейне*. Всі речі в живій і неживій природі пов'язані невидимими нитками. Про це каже не лише *біологія як наука про живе, але і філософія як наука про мудрість та розум*.

Наш журнал покликаний зробити важливий крок – розповісти про свій предмет так, аби не втомити читачів, але і не відвернути вчену аудиторію. *Наш предмет – широко осмислена юридична історія як історія державотворення та правового світогляду. Редакційна колегія вбачає своїм завданням пояснити механізм функціонування держав. Зробити це комплексно (з позицій різних наук) та доступно для масового прочитання – наша головна ідея та перспектива*.

У фокусі уваги редакційної колегії постійно знаходиться *три слова – суспільство, держава, право*. Завдяки цьому, ми можемо чітко визначити тематичний напрямок видання – *юридична історія*. Однак, наш дослідницький

об'єкт не обмежується юридичною історією – наукою про минуле правових норм і розвиток державності в різних країнах світу, демонструючи історичну неподільність та практичний взаємозв'язок політичного, соціального, економічного, правового, культурного життя. Філософи називають таке намагання зібрати до купи різні елементи цілого – *синтезом*.

Зібрані в «Анналах» статті завжди пишуться *синтетично* – для вдумливої та мислячої аудиторії. Кожен наш випуск представляє неупереджений і науково обгрунтований *путівник історією права та держав*, де історичні факти підбираються так, щоб показати взаємовплив усіх форм життєдіяльності суспільства.

Автори та редакційна колегія, без сумніву, мають багато розходжень у теоретичних і методологічних питаннях. Однак, *нас еднають фаховий ентузіазм, історичність мислення, прогностичне значення досліджень*. Ми намагаємось спільними зусиллями зрозуміти та інтерпретувати роль державності в житті людства.

Географічні умови формують економічний потенціал, а економіка продукує культуру народу. Від загальної культури, на наш погляд, походить і державність. Люди віддають частину своїх індивідуальних свобод державі, щоб вона створила їм безпечні умови для існування в межах певної території. Заради цього держава збирає податки та застосовує юридичне насилля щодо незгодних. Такого погляду на *еволюцію (розвиток) історії права* автори дотримуються працюючи над журналом.

Пропонований випуск «Анналів юридичної історії» традиційно розкриває історичні та географічні проблеми середньовічного права. Статті випуску присвячені податковій історії (проф. *Я. Г. Рієр*, д.і.н. *О. Б. Келлер*, доц. *М. Луптак* та доц. *М. Луптакова*), участі Візантійської імперії в формуванні ранньосередньовічної системи міжнародного права (*В. М. Мельник*), державотворчому потенціалу вікінгів у межах Східної Європи (*В. Б. Кіорсак*), складним середньовічним взаєминам Англії та Франції (*Д. І. Копилов*), праву Речі Посполитої (*Р. В. Івашко*, *М. Я. Знак*), кримінальному банкрутству у білорусів та московитів (*К. С. Захилько*), державній ідеології українського козацтва (доц. *І. Я. Терлюк*), літературознавчій та міфологічній традиції історіописання (*О. Ф. Петрушенко*). Окремі матеріали стосуються юридичної інтеграції колишніх литовсько-польських земель Білорусі в склад Російської імперії (доц. *О. В. Лепеш*) та релігієзнавчого висвітлення історії середньовічних ересей (*А. М. Толкач*).

Об'єкт і предмет нашої уваги дуже широкі. Тому акценти статей часто зміщені вбік авторських професійних інтересів. Це, однак, не заважає органічному сприйняттю текстів.

Як головний редактор, я впевнений, що важливу частину будь-якого журнального видання складає *інформування читачів про щось нове*. Власне, це і є класичною журналістикою. У відділі «Рецензії та хроніка» розміщено ювілейний життєпис відомого українського правника та вченого-гуманітарія, професора Ф. М.

Медведя (доц. О. А. Бакалець), розповідь про останні українські заходи в галузі історії права (доц. О. В. Середа), рецензії на наукову літературу (О. Ф. Петрушенко, В. Б. Кіорсак, доц. О. В. Середа).

Насамкінець коротка ремарка. Україна має всі можливості для того, щоб стати економічною та політичною базою Центрально-Східної Європи. *Але для того, щоб будувати якісь політичні плани, вивчати і навіть практикувати право, потрібно розуміти вектор нашого соціального і державного розвитку.* Куди йшли, про що мріяли, чим жили наші предки? Які народи впливали на нас? На кого впливали ми? Всі ці питання можуть розглядатися по-різному: культурологічно, мистецьки, літературно, технологічно, географічно, соціологічно. Ми обрали історико-правовий контекст як засіб синтетичного поєднання даних юриспруденції та історії. Однак, нормативно-правові акти чи юридичні звичаї, як і події всесвітньої історії, є лише фоном. На цьому фоні розігруються війни та перемоги, драми і радощі – суспільне життя. Наш журнал запрошує всіх небайдужих до вивчення суспільства і самих себе. Лише пізнаючи минуле зможемо сконструювати дороговказ у майбутнє.

До читання!

З повагою
головний редактор наукового журналу «Аннали юридичної історії»
В. М. Мельник

СТАТТИ СТАТЬИ ARTICLES

УДК 336.221(075.8)

НАЛОГИ И СБОРЫ АНТИЧНОЙ И СРЕДНЕВЕКОВОЙ ЕВРОПЫ В КОНТЕКСТЕ ИСТОРИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

ЯКОВ РИЕР (Могилев, Республика Беларусь)*

§1. Налоговый аспект происхождения государственности

Налоги – одна из функций организованного общества, неприятная, но, как увидим, необходимая, возникшая из сборов еще в поздней первобытности. Их появление имеет глубокие исторические причины, коренившиеся в самом формировании человеческих сообществ.

Уже на ранних этапах социализации между людьми возникали отношения взаимопомощи, из которых складывались нормы: *услуга за услугу*, то есть, попросту: *ты – мне, я – тебе*. Причем без всякой вульгарной коннотации, привнесенной позднее цивилизацией с развитым чиновничеством, и, отсюда – коррупцией. Первоначально же взаимообразное оказание услуг входило в более общую практику *обмена дарами*, или, как называют антропологи – *реципроктного обмена*.

По мере социального развития первобытных племен, появления иерархии и выделения правящих верхов принцип *дарообмена* распространялся на отношения появлявшихся старейшин и вождей с остальными, рядовыми, членами общин и племен. Выбранным за особые заслуги *лучшим людям* (первоначально действительно *лучшим*) остальные добровольно несли дары, о чем, например, сообщал при описании жизни древних германцев римский историк I в. н.э. Публий Корнелий Тацит: «У их общин существует обычай, чтобы каждый добровольно уделял вождям кое-что от своего скота и плодов земных, и это, принимаемое теми как дань уважения, служит также для удовлетворения их нужд»¹.

Такой обычай, состоявший в передаче части созданного или накопленного продукта вождям на различные нужды, в том числе на содержание самих этих вождей канадский социолог и антрополог Карл Поланьи назвал *редистрибуцией*². Эти *дары* предназначались не только для потребления вождей, но и для общественных нужд, ибо, что многократно наблюдалось антропологами и этнологами, от предводителей, вождей требовались и ответные услуги

¹ Тацит Корнелий. О происхождении германцев и местоположении Германии, 15. // Сочинения в двух томах. Т.1. Анналы Малые произведения. Л. 1969.

² *Primitive, Archaic, and Modern Economics.* // Essays of K. Polanyi. New York, 1968.

выбиравшему их народу в виде организации пиршеств, помощи попавшим в нужду. То есть вожди становились, по сути, хранителями и распорядителями общинных запасов или фондов. Соглашаясь с таким порядком «простые люди» постепенно и сами привыкали к подчинению, т.е. создавали соответствующую норму и формировали у своих лидеров представление об их избранности, о праве на особые функции и место в обществе.

В итоге традиция даров продуктами в обмен на услуги лидеров, в том числе и за гарантию безопасности, и защиту от сил высшего порядка вела к сакрализации роли старейшин, в подчинении которым люди не видели угнетения³. Причем такое изначальное подчинение воспринималось как естественное, ибо иных форм существования тогда не было. Поэтому и не могло рассматриваться как несправедливость, неравенство или эксплуатация в нашем понимании. Тем более, что лидеров, распоряжавшихся указанными фондами, действительно выбирали.

Но постепенно, в силу логики повседневной жизни, власть стала концентрироваться в знатных семьях как их наследственное право. Тот же Тацит писал, что у германцев *«выдающаяся знатность и значительные заслуги предков даже еще совсем юным доставляют достоинство вождя»*⁴. Это было логично. Жилища – резиденции глав родов и племен становились доминантами в поселениях, при них возникали амбары для хранения приносимого, при них же устраивались собрания и пиры. Сыновья лидеров с детства учились у отцов и помогали им в выполнении особых, в том числе и сакральных функций. И соплеменники привыкали видеть в них наследников. Соответственно, традиция получения добровольных подношений – даров – также закреплялась за отдельными семьями. А сами дары превращались в норму, обязательную в данном сообществе для поддержания установленного порядка и обеспечения потребностей.

По мере разрастания этих сообществ в более крупные организации – племенные союзы (*вождества*)⁵ – их правители обрастали помощниками, то есть

³ Першиц А. И. У истоков эксплуатации. / А. И. Першиц. // Восток. 2005. № 1. С. 26; Саутхолл Э. О возникновении государств. / Э. Саутхолл. // Альтернативные пути к цивилизации. М. 2000. С. 130-131.

⁴ Тацит Корнелий. О происхождении германцев и местоположении Германии, 13.

⁵ «Неуклюжая калька с английского слова **chifdom**, но другого в русском языке нет и некоторые просто пишут *чифдом*», – Якобсон В. А. Введение в историю бюрократии. / В. А. Якобсон. // Вестник древней истории. 2012. № 1. С. 82. Предложил этот термин в 1955 г. американский этнолог К. Оберг, отнеся его к форме политической организации, предшествовавшей образованию государств (от английского *chief* – *вождь*). Первым употребил его на русском без перевода, как кальку с английского востоковед Л. С. Васильев, – Васильев Л. С. Проблемы генезиса китайского государства. / Л. С. Васильев. – М. 1983; См. также: Карнейро Л. Процесс или стадии: ложная дихотомия в исследовании истории возникновения государства. / Л. Карнейро. // Альтернативные пути к цивилизации. М. 2000. С. 88; Куббель Л. Е. Очерки потестарно-политической этнографии. М. 1988. С.153.

теми, кого теперь называют административным аппаратом (чиновниками). Они же одновременно были и воинами – дружинниками, профессиональными защитниками остальных жителей племени. Их содержание тоже требовало средств. И прежние добровольные подношения незаметно для населения – в силу длительности процесса, растягивавшегося, порой, не на одно поколение – превращались в обязательные платежи на нужды власти, то есть – **налоги**.

Таким образом, дарообмен из обычая, формы межличностных отношений стал нарушением норм тогда, когда первобытные порядки, основанные на всеобщем добровольном выполнении традиций поведения, в процессе исторического развития заменялись иными формами общественной жизни. Другими словами, когда первобытные сообщества преобразовывались в более развитую форму общественного устройства – *государственную* – налоги стали одним из маркеров этой новой и постепенно ставшей всеобщей формы организации человеческого общества. Поскольку сбор налогов становился обязательной необходимостью для существования власти, для их собирания формируются особые нормы и специальный аппарат, что, собственно, и положило начало образованию государств⁶.

Но для формирования сложного стратифицированного общества, каким является государство, *«необходима достаточная численность населения, общество должно контролировать определенную территорию, должна существовать система производства избыточного продукта для содержания специалистов и привилегированных категорий населения, должна существовать идеология оправдания и объяснения существования»* иерархии и неравенства. Поэтому создание государств – длительный процесс. Например во Франции, путь к развитому государству занял 7 столетий: от Хлодвиг (конец V в.) до Филиппа II (вторая половина XII в.)⁷.

В таких условиях, соответственно, происходило и формирование *налоговой системы* как формы разнообразных платежей на нужды правящих, господствующих слоев. Процесс этот был долгим и, надо заметить, весьма драматичным. Ибо если в родовых общинах платежи старейшинам и вождям воспринимались как естественное продолжение традиций дарообмена, то в племенных союзах, в которых местные элиты вынужденно подчинялись надплеменной верхушке, часто насильно объединявшей различные мелкие племена, платежи уже не воспринимались как естественные. Требовалась новая форма их несения и учета. Иначе – произвол и насилие. Можно вспомнить известный казус с двойным произвольным обложением древлян киевским князем Игорем в X в., окончившийся восстанием облагаемых, гибелью сборщиков с самим князем и жестокое, причем несправедливое наказание древлян Ольгой. Насилие княгини было естественным для демонстрации силы

⁶ См.: Темушев С. Н. Налоги и дань в Древней Руси. Минск. 2015. С. 4 и др.

⁷ Классен Х. Дж. М. Было ли неизбежным появление государства? / Х. Дж. М. Классен. // Раннее государство, его альтернативы и аналоги. Волгоград. 2006. С. 76-81.

возникавшей надплеменной государственной власти, ломавшей стереотипы уходящих в прошлое первобытных порядков.

Но регулярных платежей (налогов, собиравшихся в тогдашних условиях нечасто), для разраставшихся потребностей элит было недостаточно. Тем более, что в традиционных обществах нормы устанавливались обычаями. Произвольно увеличивать сложившиеся объемы платежей было опасно. Хотя нарушений хватало (вспомним вышеприведенный пример с древлянами), но по мере укрепления аппарата власти появилась иная, более приемлемая форма, обеспечивавшая дополнительные поступления и, одновременно, укреплявшая порядок в формирующихся государствах – *штрафы*.

Если обратиться к средневековой Европе, штрафы прописывались практически во всех известных варварских судебныхниках – *Правдах*, от Салической у франков (начало VI в.) до Русской (начало XI в.). Здесь не будем касаться их особенностей, отражавших складывавшиеся юридические нормы и фиксацию социальных структур. Констатируем их появление взамен примитивных физических наказаний, не приносивших никаких выгод ни потерпевшим, ни тем, кто контролировал соблюдение порядка – властям. О многочисленных штрафах, распространившихся у франков в VI в., причем налагавшихся не только на отдельных лиц, но и обременявших «народ» за отказы подчиняться королям, писал в конце указанного столетия епископ Григорий Турский в «Истории франков». Многочисленность таких штрафов свидетельствует о складывавшейся системе и наличии у тогдашней, еще довольно примитивной администрации силы для их «выколачивания». Очевидно, уже с тех пор штрафы стали в дополнение к налогам способом изъятия ресурсов для властей.

В условиях христианизации варварской Европы дополнительным платежом, также возникшим из добровольных пожертвований стала *церковная десятина*, которую император Карл Великий с конца VIII в. сделал всеобщей для всех слоев населения, в то время как от других платежей возникавшее правящее сословие поначалу было освобождено.

В VIII в., в ходе бенефициальной реформы у франков начинают формироваться рыцарские земельные владения, в которые постепенно, разными способами, затягиваются крестьяне, терявшие при этом наследственные права на земельные участки. К середине IX в. вся земля во франкском королевстве уже была поделена между феодалами – сеньорами, а крестьян, становившихся, по сути арендаторами, а, затем и лично зависимыми, обязали платить своим господам сборы в виде натурального и денежного *оброка* за право пользоваться господскими землями. К иной, завуалированной форме платежей можно отнести и известную отработочную повинность зависимых крестьян – *барщину*. Позднее к этим сборам прибавились и *баналитеты* – платежи за пользование мельницами и хлебными печами, которыми монопольно владели в своих землях феодалы⁸.

⁸ Поскольку в праздники господских печей не хватало, крестьянам разрешалось использовать и собственные печи. Но в обычные дни – только у господ за плату. Отсюда и слово *банальный*, т.е. обычный.

Позднее, при формировании феодальной системы землевладений появилась еще одна форма сборов – *пошлины*, которой были обременены торговцы. С оживлением торговли в Западной Европе с X в. пошлины стали широко распространяться. Были они произвольными. Если оброки и барщины ограничивались обычаями конкретных местностей и владений, и как бы передавались по наследству (превышение их грозило неповиновением и даже восстаниями), то размеры пошлин зависели лишь от возможностей и аппетитов вводивших их землевладельцев. Ибо, в отличие от крестьян, живших компактно и постоянно в одних и тех же деревнях, купцы до сложения более-менее управляемых централизованных государств были незащищены. Показательно объяснение восточнофранцузского феодала второй половины XI в.: «Я, Ландрик Толстый, неких купцов из Лангра, когда они шли через мою землю, захватил и товары у них отобрал, но по увещанию епископа Лангрского и старцев Ключийских лишь часть [товаров] удержал, остальное же означенным купцам возвратил... и заключил с ними условие, чтобы впредь платили мне ежегодную дань и по земле моей свободно ходили»⁹.

Лишь к XV-XVI вв., с усилением королей (там, где они сумели укрепиться), власти стали как-то ограничивать аппетиты сеньоров, но, при этом, сами злоупотребляли соответствующими поборами на государственных границах. Пожалуй, лишь в Англии в соответствии с Великой Хартией вольностей сбор торговых пошлин был упорядочен уже в начале XIII в., что объяснялось особенностями английского дворянства – втягиванием части его в торговую деятельность – и ослаблением в то время королевской власти.

§2. Некоторые налоговые практики античности

Итак, налоговая система начинала складываться тогда, когда вслед за расширением территориальных владений увеличивалось число участников управления, что требовало постоянных расходов на их содержание. Добровольных подношений уже не только не хватало, но, поскольку они потреблялись не только самими вождями, но их окружением, необходимость дарить что-либо еще и этому окружению (свите) для рядовых общинников была неочевидной. И свита переходила к самообеспечению (еще раз вспомним набег Игора на древлян).

Здесь можно задаться вопросом: а зачем вообще первобытные люди стали расширять свои территории нападениями и захватами чужого и, соответственно, необходимостью обороняться, содержать воинов? К сожалению, как и вообще в природе, равновесие между ресурсами и числом обитателей в каждом конкретном анклавe постоянно нарушается: периодически наступает перенаселение с конкурентной борьбой за источники существования. И человек в этой гонке за ресурсами ничем не отличается от животного мира, из которого вышел несколько миллионов лет назад. Более того, благодаря целому ряду эволюционных мутаций люди возвысились над животными умением подчинять себе природную среду, что

⁹ Социальная история средневековья. Т. I. М.-Л. 1927. С. 224.

привело к динамичному росту населения и обостряло проблему ресурсов. Племена, оказавшиеся в более благоприятных природных условиях (более плодородные земли, моря или реки с обилием рыбы, удобные пути к этим ресурсам), численно росли быстрее, чем их соседи, волею судеб оказавшиеся в менее благоприятных условиях. А поскольку численность населения в первобытности была критически важной, многолюдные племена начинали экспансию на земли соседей: как в известной басне: «*Ты виноват уж тем, что хочется мне кушать*».

В таких условиях создается военно-административная организация и, соответственно, условия для ее содержания – обязательные платежи: подати, сборы. С завоеванных собирали дань. На какое-то время ее размеры позволяли вообще обходиться без внутренних налогов. Однако такое удавалось не всегда и ненадолго. Но и в таких случаях завоеваниям предшествовало создание внутренней системы обложения, которая накапливала средства для экспансии. Соседям же, для защиты угодий также требовалось как-то консолидировать свои ресурсы. Способ был тот же – поборы.

Именно в таких взаимных конфликтах и возникали государства. Примечательно, что там, где племена оказывались в географической изоляции, и у них не оказалось внешних врагов, они многие столетия продолжали находиться в первобытном состоянии, как, например, недавно обнаруженные жители глухих мест в бассейне Амазонки.

Создание налоговых систем породило и такой необходимый атрибут государственности и, шире, цивилизации, как письменность. Ведь культура письменности изначально появилась в Месопотамии и Древнем Египте для записи собираемых податей. Их сборщики становились и писарями, и счетоводами, и, затем, казначеями, а необходимость разнообразных подсчетов делала их и первыми интеллектуалами – статистиками и математиками. Для выполнения этих функций нужна была подготовка – появилось образование. Разрастание аппарата, в свою очередь, требовало новых расходов. Расширение и защита территорий вызывали потребности в инфраструктуре: дорогах, дамбах, строительстве крепостей, других сооружений. Помимо учителей нужны были медицинские «работники». Все это увеличивало расходы властей и, соответственно, налоги.

Основная масса налогов, первоначально собиралась с производящей массы населения – земледельцев (т.е. с крестьян). Но здесь возникали *вариации*, связанные с цивилизационными различиями.

На территориях, с подачи древних греков называемых в европейской историографии *Востоком*, то есть в древнейших цивилизациях Северной Африки, Ближнего, Среднего и Дальнего Востока в силу, прежде всего, особенностей природной среды, сложились хозяйственно-административные системы в виде *деспотий*, то есть жестко структурированных монархий¹⁰. Основная масса налогов

¹⁰ Подробнее об истории цивилизаций в древности и средневековье см.: Риер Я. Г. Локальные цивилизации средневековья и начала нового времени: генезис и особенности. / Я. Г. Риер. – Могилев, 2016.

там собиралась с крестьян продуктами их труда. По мере появления и разрастания городов налоговое бремя распространялось и на их жителей: купцов и ремесленников. С ростом и усложнением государств увеличивались и расходы, что, естественно, вело к увеличению податей. Условия жизни господствующих слоев, из-за отрыва от повседневных нужд, способствовали появления вкуса к роскоши и распространению гедонизма, что тоже влияло на размеры налогов. Вспомним, хотя бы исследованные археологами египетские пирамиды. (Тем более, что сами сборщики (фискалы) и себя обеспечивали из того же источника). Освобождение от налогов становилось чуть ли не главной льготой, свидетельством милости правителей по отношению к своим приближенным. В итоге везде, где это можно проследить по источникам, сборы постоянно росли. Вводились налоги с продаж, с рабов, с иностранцев, с импорта, за передвижение по территории страны, с продаваемых и покупаемых товаров. Успешные завоевания позволяли перекладывать удовлетворение части потребностей на захваченное население.

Но, как было подмечено еще древними мыслителями, любое государство после времени расцвета вследствие разрастания территории и, соответственно, расходов, приходило к перенапряжению ресурсов. Итог – упадок, который правители пытались компенсировать привычным им способом – увеличением налогов, что приводило к разорению населения, свержению правителей и даже к краху государств. На Востоке такая цикличность прослежена и в древности, и в средние века. Позднее, уже в Новое время отмеченную закономерность нарушили европейские колонизаторы. Но это уже иной сюжет.

В принципе, похожие циклы были характерны и для древней Европы. Но здесь были свои особенности, связанные с иными географическими условиями. Речь идет о Восточном Средиземноморье – колыбели античной цивилизации. В отличие от восточных государств, расположенных преимущественно в речных долинах, в которых самым продуктивным являлось орошаемое земледелие с привязанными к своим хозяйствам крестьянами, зависимыми от общегосударственных ирригационных систем, природа и, соответственно, хозяйство античного мира были совершенно иными. Покрытые растительностью склоны гор годились не только для разведения мелкого рогатого скота, но также для садоводства и огородничества. Изрезанная береговая линия Южных Балкан и обилие островов в Эгейском море способствовали рыболовству и мореходству. *Разнообразие ландшафтов с разнообразием хозяйственных отраслей на Балканах, в прибрежной полосе Малой Азии, Сирии, Северо-Восточной Африки стимулировали возникновение устойчивого обмена.*

Пересеченные ландшафты, сочетавшие в себе различные уголья (от горных пастбищ до субтропических садов и огородов), не требовали для продовольственного обеспечения своих жителей создания крупных земледельческих хозяйств со сложными ирригационными системами¹¹. Нехватка

¹¹ Как это было в Древней Месопотамии.

площадей для земледелия в небольших долинах гористых Южных Балкан компенсировалась возможностью морских промыслов, чем и занялась значительная часть растущего населения.

Морское дело – другой важный фактор ускоренного общественно-экономического прогресса. Оно не только увеличивало продовольственную базу населения, но и расширяло его кругозор. Для общественного развития морское дело и возникшая из него торговля важны появлением людей, свободных от поземельной зависимости, веками сковывавшей основных кормильцев любого доиндустриального общества – крестьян. Поле деятельности и источник существования людей моря – свободные водные просторы, где их ограничивали только штормы и пираты, но никак не власть общинных собраний, старейшин и возникавшей знати. И когда у древних греков, как и на Востоке, знать начала превращаться в правящее сословие (подчиняя своей власти рядовое сельское население), именно моряки (рыболовы, владельцы судов с экипажами) оказались той массой, которую знать не могла подчинить, потому что не имела власти над источником существования мореходов – морем. К людям, связанным с мореплаванием, по статусу и интересам примыкали не связанные с землей ремесленники.

Возникший к VIII в. до н.э. из-за быстро растущего населения Древней Греции дефицит зерна компенсировало развитие морской торговли с ближайшими зерновыми регионами. Но завоевывать сырьевые территории (как это делали деспотии на Востоке, а позднее Рим), разбросанные по Аттике, островам Эгейского моря и берегам Малой Азии, греческие города-государства не могли: не хватало людских ресурсов. Получение зерна из Египта, Причерноморья и других мест было возможно лишь при организации взаимовыгодного обмена с туземцами. А для налаживания такого обмена надо было заинтересовать производителей зерна нужными им ремесленными изделиями. Изобретенный эллинами маркетинг создавал спрос для греческих ремесленников, внутренний рынок у которых был ограничен. Уровень развития торговли оказался таким, что уже к VIII в. до н. э. на территории Восточного Средиземноморья впервые в мире появилось устойчивое денежное обращение.

Так в греческом обществе возник и экономически укрепился неаграрный уклад, сложился слой людей, чье благополучие было связано не с землей, а с ремесленной и торговой деятельностью, с рыночной экономикой. А это меняло и социальные порядки. Самодостаточным становился индивидуальный, частный труд. И в начале VI в. до н. э. в Греции возникает частная собственность. Все полноправные жители полиса получали равные экономические и политические права. И, что существенно, они как свободные полноправные граждане не платили прямых налогов. Согласно реформе Солона в Афинах были оставлены налоги, которые взимались с потоков товаров, то есть налоги с оборота, а также пошлины за право провоза и продажи. Прямые налоги с имущества платили только метеки – приезжие.

Состоятельные афиняне выполняли литургии – добровольные пожертвования на общественные нужды, которые с ростом расходов становились обязательными.

Размеры литургий также росли – они не были фиксированными, а зависели от оценки размеров состояния того, кто их исполнял. Это рождало конфликты, взаимные претензии. Обострившиеся внутригреческие противоречия, особенно во второй половине IV в. до н.э. вызвали увеличение всех поборов. Богатые начали прятать состояния и появились специальные доносчики, выявлявшие сокрытые от обложения имущества. Состоятельные граждане стали убегать и ко времени усиления Македонии прежде богатый город Афины стал банкротом.

Так, в условиях афинской демократии, потребности которой изначально обеспечивали иностранцы-метеки и богатые сограждане, постепенно, вследствие успехов, разрастались аппетиты. Превратившись в лидера греческого мира, борясь за сохранение достигнутого статуса, Афины превысили свои ресурсные возможности, особенно это сказалось на конфликте со Спартой. В целом комплексе причин поражения Афин рост расходов и, соответственно, налогов, сыграл определенную роль. И в IV в. до н. э. гегемония в регионе перешла к северной окраине Балкан – Македонии. Но в силу аграрного характера в ней традиционно была сильна землевладельческая аристократия. Поэтому Македония была ближе древним обществам Востока. Распространившись при Александре вплоть до Инда, эллинистическая Греция «овосточилась», а затем попала под власть Рима.

В близких географических условиях римское общество поначалу воспроизвело греческие политические формы, получившие латинское название – *республика*. Как и в греческих полисах, но не в процессе развития, а уже при формировании римского общества *«в качестве коллективных ценностей для всей гражданской общины были приняты ценности индивидуальные»*¹². *«Рост товарного обмена в Италии... нашел свое юридическое выражение в создании в поздней республике беспрецедентного торгового права. И высшим, главным достижением нового римского права было, что вполне соответствовало его социальному контексту, изобретение понятия неограниченной собственности»*. Даже в Греции частная собственность *«всегда была относительной, иными словами, обусловленной превосходящими или сопутствующими правами других властей и сторон или обязательствами по отношению к ним. Именно римское право впервые освободило частную собственность от всех внешних условий или ограничений, проведя новое различие между простым владением. Римское право собственности, значительная часть которого была посвящена собственности на рабов, служило концептуально чистым выражением коммерциализированного производства и обмена товаров...»*¹³. С точки зрения римского права, собственность частного лица никем не могла быть ограничена¹⁴.

¹² Дементьева В. В. «Современная античность и античная современность» (историография начала XXI в. о греко-римских истоках европейских политических парадигм). / В. В. Дементьева. // Вестник древней истории. 2008. № 3. С. 215.

¹³ Андерсон П. Переходы от античности к феодализму. / П. Андерсон. – М., 2007. С. 67.

¹⁴ Филиппов И. С. Средиземноморская Франция в раннее средневековье. Проблема феодализма. / И. С. Филиппов. – М., 2000. С. 620, 635.

При этом, как и в Греции, граждане несколько веков не платили прямых налогов. Первый налог ввел второй правитель Рима, полубог Нума Помпилий в начале VII в. до н. э. Это была пошлина за торговлю в базарные дни на рынках. Довольно долгое время римляне называли налоги более-менее организованным грабежом, а налоговиков – бандой грабителей. Существовал лишь косвенный налог – портовый сбор с привозимых товаров (таможенный платеж).

В период республики римский управленческий аппарат стоял очень – должностные лица, чиновники (куриалы) не только не получали оплаты за свою деятельность, но и обычно оплачивали государственные расходы из личных средств. Это считалось почетной обязанностью богатых, как, собственно, литургии в Древней Греции. Но в отличие от нее, куриалы несли постоянные расходы, причем немалые. Это воспринималось как почетная обязанность римлянина. С ростом расходов, ближе к концу республиканского периода, был введен налог и на сенаторов.

По мере захвата новых территорий, большими налогами облагали провинции, что позволяло освобождать от прямых налогов римлян до I в. до н. э. (до конца республиканского периода). Хотя во II в. до н. э. налоги с провинций стали отдавать на откуп, то есть продавали право сбора налогов частным лицам, что, естественно, обогащало последних и порождало многочисленные злоупотребления на завоеванных землях.

С конца I в. до н. э. Октавиан Август, при котором республиканский строй сменился авторитарным, затем переросшим в империю, начинает облагать налогами римлян. Для борьбы с сокращавшимся приростом населения он ввел налог за бездетность. Мужчина в возрасте от 25-ти до 60-ти лет, женщина в возрасте от 20-ти до 50-ти лет должны были состоять в браке. Незамужняя женщина платила 1% налога на имущество, а мужчины, которые в этом возрасте не состояли в браке, не имели права передавать свою собственность по завещанию. То есть женщина рисковала своим имуществом, если не вступала в брак, а мужчина, соответственно, рисковал своим наследством. Лишь в IV в. император Константин этот налог отменил, ибо и рождаемость не возросла, и налог игнорировали.

Затем был введен земельный налог, составивший 10-ю часть доходов с земельного участка. Ну, а далее налоги посыпались как из рога изобилия – плотина прорвалась. Огромная империя требовала и огромных расходов. Во II в. н. э. рост государства прекратился из-за отсутствия ресурсов для дальнейшего расширения. Огромной армии – около полумиллиона воинов – хватало лишь на охрану границ и выполнение полицейских функций внутри страны (число рабов в ней, по некоторым подсчетам, почти равнялось числу свободных). Всего в империи в начале новой эры свободных людей проживало около 54 млн. чел. Правда, большая их часть не была римскими гражданами и платила налоги. Но прекращение завоеваний резко сократило приток в страну новых ресурсов (особенно рабов), что и потребовало компенсировать их нехватку ростом поборов с привилегированной части собственного населения – римлян.

Как и везде, у праздной знати росли аппетиты и многое из казны уходило на ее нужды. Честным представителям власти не удалось обуздать массовое стремление элиты к обогащению.

Если во времена Августа и Траяна (I-II вв. н. э.) еще строились общественные здания, дороги, форумы в городах, то затем ситуация изменилась. Уже во II в. император Веспасиан ввел знаменитый налог с общественных отхожих мест (знаменит его ответ на упрек сына Тита – *«деньги не пахнут»*).

Помимо всеобщего распространения сбора за рынки, портовых пошлины, налога с продаж, появились: дорожная пошлина, ярлык для ослов, налог на наследство (довольно большой), сбор за размен денег, сбор за выписку квитанций, сбор за прикладывание печати, налог в продовольственный фонд, сбор со скота, налог на огороды, налог на вино, налог на пшеницу, налог на огурцы, налог на квартплату, налог на работоторговцев, налог на банщиков, налог на проституток, налог на продавцов рыбы и рыбаков, подушная площадь, налог на финики, налог на застроенную землю, сбор на статуи, квартирный налог (в том числе и за многоэтажность).

Появились налоги на вино, на содержание бань, на содержание именитых гостей; был сбор на содержание тюрем для недоимщиков, на гарнизоны, на сторожевые вышки, на жалование полиции, на плотины, на содержание сборщиков налогов, на канцелярские принадлежности для правительственных учреждений, на зрелища, на благотворительность, на мыло. В императорский период активно вводились и натуральные налоги, ибо деньги обесценивались.

В условиях углублявшегося общего кризиса, рост расходов на содержание разрастающегося государственного аппарата империи, простиравшейся от Атлантики до Ирана, привел к тому, что размеры налогов делали бессмысленным проявление любой хозяйственной инициативы, поскольку ее результаты изымались. Более того, так как горожане (представители правящего сословия куриалов), которые, как отмечалось, осуществляли управление за свой собственный счет, переставали выполнять свои функции и выезжали в загородные поместья, им запретили покидать свои должности и города, сделав «крепостными государства». Ремесленникам также было запрещено покидать мастерские.

Беглый анализ развития античной налоговой системы позволяет сделать вывод: минимальные налоги, как-то связанные с древними традициями дарообмена, существовали тогда, когда государства были небольшими и управлялись с участием широких народных масс (демократически). В таких условиях, кстати, и сами налоги, их размеры и назначение, определялись плательщиками. Затем, по мере усиления государств и разрастания функций их власти, разрастались и поборы, расходование которых уже не контролировалось теми, кто платил. Успешные завоевания на время перекладывали часть расходов на завоеванное население. Но обилие привлекаемых ресурсов развращало власть имущих – их потребности начинали превышать ресурсные возможности населения, и завоеванного, и своего собственного. Наступала стагнация (застой), а, по мере

усиления соседей – кризис и упадок, который власти пытались преодолевать привычным способом – усилением налогового бремени. Получался замкнутый круг.

Закономерно, что эти меры не спасли западную часть империи. Она разрушилась и стала добычей варваров-германцев. Восточная ее часть, более развитая и богатая, устояла, но постепенно переросла в типичную монархию – средневековую Византию. Расположенная на трех континентах: европейских Балканах, азиатских Анатолии и Сирии, африканском Египте, она, помимо разнообразных природных ресурсов, обладала и социальной устойчивостью – в ней сохранился значительный слой мелких свободных тружеников, исчезнувший в западной части Римской империи. Он продолжал трудиться и обеспечивать налогами власть, сохранившую государственную целостность на многие столетия. Именно наличие многочисленного крестьянства и ремесленников позволило Византии преодолеть кризис рабовладельческой экономики в V-VII в. н. э.

Сначала сохранялась древнеримская тенденция. Император Юстиниан, опираясь на имевшиеся ресурсы, попытался укрепить империю. Это, несмотря на некоторые успехи, привело к еще большему налоговому бремени. Говорили, что налоги собирают со всего, кроме, разве что волос на голове. Заступившего после смерти Юстиниана на престол Юстина II в 585 г. толпы народа встретили криками *«сжался над нами, пощади нашу нищету»*. Но казна уже была пуста. В первое двадцатилетие следующего, VII в. территория империи сильно сократилась, особенно за счет африканских и азиатских земель, захваченных арабами.

Наступили так называемые «темные века» в истории Византии. Расцвела коррупция, поощряемая высшей властью: сановники получали огромные средства, низам не доставалось почти ничего. Показательна сценка, разыгранная в популярных тогда представлениях. Как повествовал источник, во время выступления в одном из провинциальных городов актеры выкатили на сцену большую лодку и один из них предложил другому ее съесть. Тот возразил, что не может, естественно, это сделать. А первый ответил, что названный по имени местный чиновник такую лодку, которой зарабатывала на жизнь некая вдова, проглотил, лишив несчастную средств существования.

В наступившем хаосе усилились провинциальные элиты, упростившие систему управления. Снизилась налоговая нагрузка. Правящее сословие стало пополняться мелкими землевладельцами, получавшими за выполнение управленческих функций право собирать налоги с подконтрольных территорий и расходовать большую их часть для местных нужд. Началось хозяйственное оздоровление. Характерна деятельность императора IX в. Василия I, происходившего из бедной крестьянской семьи. Для наведения порядка он приказал всем чиновникам брать взятки в половину того, что они делали ранее. И жалобы на чиновный произвол резко сократились.

С IX в. страна стала укрепляться. Возродилась активная внешняя политика. Соответственно, расходы и налоги вновь стали расти. Конфликты в правящем

сословии ослабляли империю. В начале XIII в. усобицы привели к захвату Византии крестоносцами. У страны еще хватило сил спустя полстолетия изгнать, завоевателей. Но она погрязла в кризисе. Усобицы продолжались, ресурсы казны расхищались. Нехватку средств власти начали компенсировать раздачей налоговых концессий. Сбор налогов отдавался на откуп богатому итальянскому купечеству, что, в итоге, привело к вымыванию из страны ресурсов. Итог – усугубление кризиса и окончательный разгром Византии в середине XV в., завершившийся захватом Константинополя турками в 1453 г.

§3. Средневековый налоговый контекст

После ликвидации в середине V в. Западной части Римской империи, западноевропейские страны развивались иначе. Захватившие страну германцы, жившие позднепервобытными порядками, почти до основания разрушили античную систему. Они расселялись общинами, внутри которых жили *обособленными домохозяйствами – аллодами*. В течение VI в. варвары-германцы закрепили эти порядки нормами римского частного права. Это было, на наш взгляд, главное из того немногого, что германцы восприняли в античных достижениях.

Право на землю у варваров было бесспорным и наследственным. Никакие платежи за это не налагались. Исключительно для поддержки порядка создавалась система штрафов за преступления против личности и имущества общинников. Военные вожди жили как за счет своих семейных ресурсов, так и, в значительно степени, за счет захватов владений римской аристократии, которые раздавались дружинникам (ближайшему окружению вождя) и другим «сотрапезникам». Правда, для закрепления статуса, в штрафах возникла определенная субординация. Согласно «Салической правде» (507-511 гг.), за убийство простого франка налагался вергельд в 200 солидов, а за убийство должностного лица – вергельд в 600 солидов. Поскольку в то время бык стоил 2 солида, корова – 3, конь – 12, мечь – 7, то убийство простого франка оценивалось размерами имущества целой деревни. Наказание за убийство представителя власти было вообще запредельным. До сих пор неясно как такие вергельды выплачивались. Возможно эти цифры, непредставимые для тогдашнего неграмотного общества, носили характер устрашения?

Во второй половине VI в., усобицы внутри молодого Франкского королевства породили новые обременительные налоги (в $\frac{1}{10}$ урожая), а также налог с рабов. Население страдало также из-за косвенных повинностей, самой обременительной среди которых считался призыв в ополчение (происходил обычно в самые важные для крестьян летние месяцы).

По мере укрепления военного сословия, появлялись платежи, связанные с *феодализацией*. Наиболее интенсивно этот процесс происходил в VIII в. – в ходе так называемой *бенефициальной* реформы у франков, согласно которой воинам стали жаловать надель за службу. Надель включал деревни с угодьями, которые

становились владениями бенефициариев – будущих *рыцарей*. Крестьяне стали терять права на свободные, прежде общинные угодья и, вследствие этого, не могли расширять хозяйства при естественном росте семей.

Возникавшее малоземелье толкало крестьян в зависимость от новых господ. Необходимые угодья они получали за плату, что становилось дополнительным побором. Растущие налоги, штрафы, участие в ополчении, новые платежи разоряли крестьян и они массово передавали принадлежавшие им наследственные наделы землевладельцам-феодалам, превращаясь лишь в держателей, обязанных вносить платежи за свои бывшие наделы. В VIII – первой половине IX вв. этот процесс у франков стал настолько массовым, что появились формулы (нечто вроде бланков) с описанием правил перехода крестьянской собственности к *господам* с указанием размеров платежей – так называемые *прекарные грамоты*. По королевскому декрету середины IX в. крестьяне превратились в зависимое, *податное* население.

Феодалы от платежей освобождались. Впрочем, они тоже не были свободными. В обмен на владение поместьями, феодалы несли военную и административную службу. Отказ от службы означал и потерю поместья. Учитывая, что на службе рыцарь мог погибнуть, господин рыцаря (*сеньор*), по сути, обладал правом на жизнь *вассала*. *Смягчала ситуацию традиция рыцарской службы не более 40 дней году*. Крестьяне же вносили платежи регулярно и, к тому же, попав под власть феодалов, стали обременяться еще и отработками в господских хозяйствах – *барщиной*. К барщине добавлялись *баналитеты*.

В X-XI вв. эти порядки, называемые *сеньориальной системой*, распространились из Франции в германские земли, в Италию и Британию, а в XII-XIV вв. охватили скандинавские королевства, Польшу, Чехию, Венгрию. В условиях эволюции *иммунитетных прав*, делегирующих полномочия королей (князей у западных славян) провинциальным феодалам, возникало много локальных вариантов указанной системы. Отличались они характером и объемами повинностей, а общие принципы были едины. Основным податным сословием считались крестьяне.

Впрочем, традиции ограничивали аппетиты феодалов; нарушение этих традиций было чревато вооруженным сопротивлением подданных против сеньора. И когда в силу экономических процессов запросы феодалов стали расти, причем именно в денежной форме, в XIV-XV вв. началась так называемая *коммутация повинностей* – *крестьян стали принудительно переводить на денежные платежи и даже освободить от личной трудовой зависимости за денежный выкуп*. Из крепостных крестьяне превращались в лично свободных арендаторов господских земель. Отмена личной зависимости (крепостного права) способствовала концентрации имущества у наиболее «продвинутых» крестьян, склонных к предпринимательству. Так в деревню проник капитализм. Однако, более существенные изменения, приведшие к замене феодальных порядков буржуазными, произошли вне сельской местности.

Развитие городской жизни связано с постепенным формированием профессионального ремесла в варварских королевствах. Этому способствовало создание рыцарского сословия, имевшего запросы на вооружение и воинское снаряжение, на предметы роскоши. Ремесленники переселялись из деревень к феодальным замкам, к перекресткам дорог, к переправам и гаваням, к местам торгов, то есть ближе к потенциальным покупателям. Возникали поселения купцов и ремесленников, огороженные, как и замки феодалов, крепостными стенами – города. В Италии, где сохранились остатки римской инфраструктуры, уже с IX в. началось возрождение античных городов и создание новых.

В городах возникали новые, не феодальные порядки. Горожане были лично свободными, вольными купцами и владельцами мастерских, ремесленниками, не обязанными нести какие-либо повинности, кроме платы за право жить и иметь собственность в данном месте. Этим горожане отличались от крестьян, привязанных к земельным наделам. Но вышедшие из сельского населения, они для феодалов оставались, наряду с крестьянами, податным сословием. Горожане вносили землевладельцам платежи за землю, за право торговать и трудиться.

Хрестоматийной является история северофранцузского города Лан. Первоначально он принадлежал епископу. В начале XI в. горожане, устав от постоянных вымогательств, решили откупиться, уплатив епископу значительную сумму. Нуждаясь в деньгах, епископ согласился предоставить городу коммунальную хартию, установившую четкий размер платежей. Но спустя некоторое время, растратив выкуп и недовольный малой суммой коммунальных платежей, епископ добился от короля отмены хартии. Горожане восстали, убили епископа, но были разгромлены. Новый епископ вернул городу самоуправление (за очередной выкуп), но затем решил его отнять. На этот раз король, за взятку, поддержал общину.

Города тоже бывали «не лыком шиты». Например, правители Гамбурга, добиваясь привилегий, в борьбе со своим торговым конкурентом Бременом ссылались на послание императора Фридриха Барбароссы от 1189 г, в котором городу предоставлялся ряд привилегий. Как выяснили историки аж в 1907 г., это послание было фальшивкой, состряпанной в самой гамбургской ратуше в XIII в.

Внутри городов возникали финансовые поборы, связанные с потребностями городской жизни. В городскую казну ремесленники платили налоги за мастерские и жилища (в соответствии с площадями, этажностью, количеством окон), за лавки, в которых продавали продукцию. В рамках характерного внутригородского самоуправления возникали локальные нормы налогообложения. Наиболее подробно они были разработаны в германских городах (Магдебургское, Любекское и другие правовые уставы, по сути – конституции). Аналогично облагались купцы.

Феодалы, в том числе короли, при определении сумм поборов исходили, прежде всего, из своих потребностей. И лишь возникавшее сопротивление как-то ограничивало их аппетиты. Горожане, знавшие, как и откуда берутся доходы, при определении сумм сборов исходили из того, чтобы эти платежи были посильными

для хозяйств. Такая разница в *экономической политике* определила дальнейшие экономические успехи городов, постепенно ставших финансовыми лидерами и даже донорами королей. Финансовое, экономическое развитие горожан превратило их в буржуазию, отстранившую феодальную аристократию от власти (в процессе буржуазных революций). Преобразование феодальных отношений в капиталистические происходило в Западной Европе из-за мощной правовой традиции городской автономии и внутреннего самоуправления.

«Особая песня» – *государственные налоги*. Выше упоминались налоги, введенные в VI в. в раннефранкском королевстве. Тогда государство еще было в зачаточном состоянии и «обременительными» налоги считались скорее оттого, что были новым понятием для варваров-крестьян. Впрочем, при тогдашних крайне низких урожаях крестьяне почти не имели излишков. В условиях слабости королевской власти регулярность поборов была относительной. С созданием сеньориальной системы в IX в. и с распространением иммунитетов, финансовое обеспечение феодального сословия было возложено на владельцев поместий – сеньоров. Даже короли могли полагаться, прежде всего, на *свои* владения и *своих* крестьян. Показателен декрет франкского короля Карла Лысого от 846 г., в котором он распорядился, чтобы все в его королевстве нашли себе сеньора, «*либо в нашем лице, либо в лице наших вассалов*». Внутри же поместья-сеньории сложилась весьма рациональная система: должностные лица – управляющие, старосты, ключники и другие не получали никаких выплат от господина, а жили за счет тех земель, которые держали. То есть сеньор, получая платежи как владелец земли, а от вассалов службу, ничего не тратил взамен. Чиновничества в сеньориях не было, что и обеспечивало их устойчивость во время многочисленных усобиц, гибели королей и династий, а также при перемещении границ довольно еще аморфных государств. Такая же структура была и в ранних королевствах. Вассалы служили королям *за право на владения*. Отказ от службы своему сюзерену, давал право последнему конфисковать феодал. В итоге, собственно государственные расходы в тот период были минимальными, что обеспечило устойчивость господствовавшего сословия и экономики. Ограниченные поборы оставляли основные ресурсы производителям. Вот почему, несмотря на политические коллизии, с VIII в. в Западной Европе отмечается неуклонный хозяйственный подъем.

По мере укрепления экономики, короли получили возможность расширять свою власть: началось увеличение бывших ранее небольшими королевскими доменов. В течение XI-XIII вв. владения французских Капетингов из их первоначального графства Иль-де-Франс разрослись почти до границ современной Франции. В Англии во второй половине XI в. нормандский герцог Вильгельм Завоеватель захватил трон и объединил страну. Такие объединительные процессы являлись объективной необходимостью, так как обеспечивали безопасность населения и дальнейший хозяйственный рост. Но с увеличением территорий, соответственно, рос административный аппарат. В XII в. во Франции, вследствие расширения королевского домена, из личных слуг короля, управлявших

различными службами (*министерялов*), начали выдвигаться государственные чиновники. Эти лица стали составлять *королевский совет*, заменивший прежний непослушный совет знати. Но если в совете знати состояли феодалы, жившие за счет своих владений, то бывших министерялов (бывших дворовых слуг) надо было содержать. Начали расти общегосударственные расходы, а, вслед за ними, и налоги. Показательно, что первую перепись в Англии, проведенную Вильгельмом Завоевателем в 1088 г., подданные называли «Книгой страшного суда», справедливо полагая, что за ней последует рост поборов.

С развитием торговли у власти появилась новая возможность получения дохода – *порча монет*. В процессе усиления королевской власти, монетное дело становилось ее монополией. При этом Европа страдала от нехватки драгоценного металла серебра и, особенно, золота. И в отчеканенных денежных единицах стало сокращаться содержание драгоценных металлов. Началась «порча монет», а с ней *девальвация* – *тоже налог, но косвенный, скрытый*. Если при Карле Великом (конец VIII – начало IX вв.) основная денежная единица (*ливр*) содержала 408 грамм золота, то в середине XIV в., при короле Иоанне Добром (после очередного поражения от англичан в Столетней войне), лишь около 80 грамм. В монетах увеличивалось содержание меди. Про короля Филиппа IV Красивого (конец XIII – начало XIV вв.) говорили, что «он обесценил монету и съел своих подданных».

Успехи централизации позволили французским королям ввести первый в стране общий прямой налог – *талью*, собиравшуюся со всего податного сословия. Проблемой, естественно, была собираемость, особенно в неурожайные, голодные годы, из-за чего постоянная талья стала лишь с середины XV в., когда в условиях войны с Англией королю Карлу VII удалось консолидировать общество и укрепить свою власть. Налог платили крестьяне и горожане, за исключением университетов. Профессора и студенты были приравнены к духовенству/дворянству и освобождены от платежей.

В Англии талью собирали с 1173 г., но в XIV в. она была отменена из-за давления сословий. С этого времени налогообложение страны уже было под контролем парламента. Попытки властей действовать самостоятельно встречали жесткое сопротивление. Например, попытка собрать дополнительный налог из-за потребностей войны с Францией в 1381 г. вызвала крупнейшее в истории Англии восстание Уота Тайлера. Хотя восстание и было подавлено, но *нажим на крестьян ослаб*. Парламентский контроль над налогами способствовал их стабилизации в течение нескольких столетий, что, несмотря на поражение в войне с Францией и потерю в ней ряда богатых территорий, способствовало самому быстрому в Европе подъему экономики Англии и зарождению капитализма.

Нехватка средств – постоянная проблема властей того времени, так как потребности феодального сословия определялись, как правило, личными, семейными, династическими интересами и амбициями, редко согласовывавшимися с экономическими возможностями. Так как в образе жизни феодалов представление о «зарабатываемости» *средств* отсутствовало, вассал мог

рассчитывать на получение чего-то *только в виде милости*. Интересно, что это не унижало, а наоборот, свидетельствовало о расположении сюзерена.

Дарить, оказывать милости для сеньоров стало необходимостью – это считалось вопросом престижа. *«Скупой рыцарь» – объект насмешек и даже презрения*. Впрочем, чтобы быть щедрым, надо было где-то брать предметы *«щедрот»*. Единственный способ – *насилие*. Это было благородно и достойно образа рыцаря, в том числе и короля – *«первого среди равных» в феодальном сословии*. Вспоминаются слова герцога Сэффолка у Шекспира: *«Меч мой закон»*. Известны случаи, приписываемые, например, английскому королю Иоанну Безземельному, который, собрав рыцарей, отбирал у них наличные деньги и распускал по домам. Но это уже считалось произволом, породившим *«Великую Хартию вольностей»* (1215 г.). Хотя монархи, воспитывались в представлениях, что они – помазанники Божьи и всевластны по отношению к нижестоящим, но рыцари имели четкие гарантии, заложенные в сословных традициях, ограничивавших права сюзеренов. В бою даже король не мог рыцарю приказывать, а только просить!

Простые рыцари грабили на дорогах. Доставалось и крестьянам (особенно чужим), но чаще купцам. Беззащитны были иностранцы и, особенно, иноверцы. Жадный до денег Филипп IV Красивый, прославившийся разгромом Ордена тамплиеров (1307-1314 гг.), неоднократно объявлял конфискации с последующим изгнанием из Франции итальянских и еврейских купцов. То же проделывал германский император и одновременно чешский король Карл IV во второй половине XIV в., изгоняя евреев из Праги. Задумав очередной погром, Карл набирал у будущих жертв займы, которые потом не отдавал.

Во второй половине XII в. в Англии был найден еще один рациональный способ пополнения королевской казны – *откуп рыцарей от военной службы особым платежом, за счет которого можно было оплатить службу наемника*. Его называли *щитовой налог*. Хотя аналогичная попытка короля Людовика IX во Франции в середине XIII в. не удалась, ему все же удалось косвенным способом обложить дворян. В конце XIII в. Людовик ввел налог в размере одной сотой доли рыцарского имущества. Королю удалось добиться этого решения, поскольку в сильной антифеодальной власти были заинтересованы еще города и мелкие рыцари, нередко страдавшие от произвола своих сеньоров. Да и крестьяне, терпевшие от усобиц, и все того же произвола, были *за короля и против непосредственных господ*. Такая общественная консолидация позволила Людовику принудить к подчинению даже родных братьев – принцев крови.

В Англии, после введения упоминавшегося *«щитового налога»*, финансовая ситуация обострилась к концу XII в. Расходы на авантюры странствующего рыцаря-короля Ричарда Львиное Сердце, на неудачный третий крестовый поход сильно опустошили казну. Сменивший Ричарда Иоанн Безземельный отбирал деньги у всех сословий. Принятие *«Великой Хартии вольностей»* оказалось возможным, ибо в стране объединились такие противоположные силы, как

земельная аристократия и горожане. Иоанн был вынужден подписать Хартию. Но Папа Римский освободил короля от подписи, так как Иоанн признал себя вассалом Рима. Кончилось противостояние неожиданной смертью Иоанна в 1216 г. Сменивший его Ричард III осторожничал, вследствие чего в Англии отмечался хозяйственный подъем. Но затем ситуация опять обострилась. Покупая лояльность феодалов, король активно раздавал им земли. К середине столетия свободных участков почти не осталось, что естественно, популярности королю не прибавило. Тем более, что многое он отдавал французским родственникам супруги. После попытки собрать очередной платеж Папе в неурожайный год, сословия в рамках Хартии объединились против короля и восстали. В 1265 г. возник знаменитый *парламент*.

С XIV в. все короли Англии были вынуждены согласовывать сбор налогов с парламентом. Но если в XII в. в Англии собирали два общих налога, то к середине XIV в. их уже было девять. Причем в годы войны, а в XIV в. англичане сначала воевали в Шотландии, а затем во Франции, сбор налогов объявляли несколько раз в году. В начале Столетней войны, в 1337 г. собирали налог три раза, в 1344 г. два раза. После внушительной победы над французами при Креси, в 1346 г. *парламент разрешил собирать ежегодный налог два раза*. В 1348 и 1352 гг. налоги опять собирали по три раза, тогда как в 1357 г., после разгрома французов при Пуатье, собирали налоги лишь один раз.

§4. Первые банковские организации

Особое место в развитии финансовой системы католической (латинской Европы) в средние века сыграли *тамплиеры* – представители духовно-рыцарского Ордена, созданного после Первого крестового похода. Инициатива исходила от двух фанатично настроенных рыцарей из Франции и Фландрии. Римская курия быстро оценила значение возникшей организации и создала Ордену благоприятные условия, освободив от налогов на всей территории, окормлявшейся Католической Церковью. Бедные, по началу, рыцари, сидевшие, судя по тогдашним зарисовкам, по двое на одной лошади, уже к середине XII в. владели 18 замками, часть которых сохранилась до наших дней. Для помощи паломникам они создали настоящую сеть пересылки денег!

Папа продал Ордену право на проведение финансовых операций. Паломнику ли, рыцарю, отправившемуся защищать Гроб господен, тамплиеры выдавали кредит под залог его владений (феода). Обычно кредит выдавался из расчета 2/3 стоимости имущества рыцаря. Стоимость кредита – 10%, что было существенно ниже, чем проценты, которые брали флорентийские и еврейские банкиры. У них ставки могли доходить до 40%. Такая, по сути, благотворительность обеспечивалась предоставленными Ордену папскими льготами и доходами от расширявшихся владений. Добавим, что, с учетом дававшегося тамплиерами обета безбрачия, всё накапливаемое ими лично имущество также отдавалось Ордену. Кроме того, тамплиеры освобождали паломников от перевозки наличности и,

соответственно, от всех опасностей, связанных этим. Деньги в Палестину везли сами тамплиеры, а они были защищены церковью: нападение на них считалось не только уголовным преступлением, но святотатством со всеми вытекающими последствиями. Кстати, именно тамплиеры привезли в Египет выкуп за плененного в седьмом крестовом походе французского короля Людовика IX.

Для осуществления финансовой деятельности тамплиеры создали сеть особых постоянных дворов, в каждом из которых находился финансовый представитель ордена. Надо заметить, что популярность Ордена привлекала в его ряды знатных, хорошо образованных людей, искренне отказывавшихся от своих богатств ради служения Богу и Церкви. Для рыцарей это было привлекательнее, чем просто идти в монахи. Тамплиер – это монах-воин за дело Христово. Однако, втягиваясь в коммерцию, тамплиеры занялись и торговлей. Ведь из походов, да и просто из паломнических поездок возвращались далеко не все, кто отдавал Ордену в пользование свои владения. Смертность была высокой не только на полях битв, но и от кораблекрушений при пересечении Средиземного моря, от многочисленных болезней. В итоге Ордену доставалось огромное количество недвижимости на территории Европы. Тамплиеры ею управляли, а также торговали. Эта сторона их деятельности привлекла в Орден многих горожан.

Коммерция отличала тамплиеров от другого значимого духовно-рыцарского ордена – *иоаннитов (госпитальеров)*. Те тоже обладали замками и землями, но не создали соответствующей финансово-логистической инфраструктуры. А еще один подобный тамплиерам Орден, созданный на Святой земле ближе к концу XII в. немецкими крестоносцами (*тевтонский*) вообще хозяйством не занимался и после изгнания из Палестины обнищал. Тамплиеры же разбогатели, и, после потери Святой земли стали крупными европейскими землевладельцами, обладавшими, как и любая церковная организация, иммунитетом от светской юрисдикции. Не будучи востребованы в Европе как военная сила, тамплиеры остались финансистами, превратившись в кредиторов французских королей, задолжавших им огромную сумму.

В итоге, прославившийся своей бесцеремонностью в финансовых делах, король Филипп Красивый расправился с Орденом: обвинил в религиозных преступлениях и конфисковал всё достояние. Затем состоялся суд, приговоривший руководство Ордена к сожжению, хотя предъявленные обвинения в святотатстве не были доказаны безусловно. На самом процессе магистр Ордена, Жак де Моле, отказался от показаний. Однако Папа, под политическим нажимом Филиппа, утвердил приговор. Король избавился от самого опасного кредитора...

Надо заметить, что у тамплиеров накопилась сумма, оцениваемая современными исследователями, в 4 годовых бюджета Франции конца XIII в. *Но реально король получил от нее лишь 5%. Остальное находилось в коммерческом обороте.*

Среди светских банкиров с XIII в. выделились флорентийцы. Они активно использовали опыт тамплиеров, не будучи скованы их религиозными

обязательствами. Благодаря развитому ремеслу и коммерческой активности, они начали чеканить полноценную золотую монету – *флорин*, стабильность и качество которого вскоре сделало его самой распространенной денежной единицей Европы.

Североитальянские города, в рассматриваемое время, отличались тем, что были собственниками земель, на которых располагались и, соответственно, не несли расходы в пользу феодала. Успешное хождение флоринов еще больше укрепляло финансы Флоренции, в которой возникли банки, появились векселя и, соответственно, доходы от кредитных операций. Развитие коммерции привело к тому, что существовавший с конца XII в. прямой налог с доходов домохозяйств в начале XIV в. сменился сбором в 1-1,5% от собственности. Затем появились косвенные налоги – акцизы: за проезд через ворота, за производство товаров, за их продажу, за обработку винограда, за розлив вина, за розничную торговлю, за провод и убой скота. Они составляли от 7 до 20% стоимости продукта.

Особенностью североитальянских городов следует считать многоукладность экономики: торговля, банковское дело, многочисленные ремесла, среди которых выделялось шерстоткацкое, мануфактурное производство. Экономическая разновекторность стимулировала демократическую избирательную систему, позволявшую регулировать налоги, так как их рост был чреват перевыборами городского руководства. Должностных лиц могли осудить за неправильные решения и, что важно, наказать финансовой ответственностью. Впрочем, в личных дневниках флорентийских банкиров можно встретить и советы детям, что при всей любви к своему городу не грех обманывать власть, *«коль она грабит тебя налогами»*. Крупный флорентийский банкир рубежа XIV-XV в. Дж. Морелли советовал сыну: *«скрывай от коммуны свои доходы, показывай половину того, что имеешь...»*. Обладание властью позволяло городской аристократии – патрициату – перекладывать значительную часть поборов на «мелкий» люд, что порождало и во Флоренции, и в других городах региона социальные конфликты, как между кланами, так и особенно, между богатыми – «жирным народом» (*popolo grasso*) и бедными – «бедным людом» (*popolo minuto*). В результате, уже в XV в. демократии сменяются тираниями – правлением кланов или предводителей военных отрядов (кондотьеров).

Выводы

Из приведенного обзора следует, что сборы были неперменным атрибутом человеческих сообществ уже в эпоху первобытного, племенного строя, как форма обеспечения потребностей. В процессе усложнения общественных задач добровольные подношения постепенно превращались в принудительные сборы, из которых, по мере концентрации управленческих и военных функций в руках правящего сословия, возникали регулярные налоги. С укреплением государственной власти всегда росли налоги, которые, наряду с покрытием необходимых затрат стали использоваться на личные нужды правящих элит. Рост поборов нередко выходил за рамки возможностей облагаемого населения, что, если

и не приводило к восстаниям, то вело к хозяйственному застою и деградации тех обществ, где финансовые амбиции властей не контролировались плательщиками. И лишь там, где в силу обстоятельств такой контроль со стороны плательщиков возникал, общество развивалось динамичнее, о чем свидетельствует пример парламентской Англии. Принципиально похожая система формировалась и в североитальянских городах-государствах. Но, в отличие от Англии, эти города были разобщены и, породив элементы капитализма, в XVI в. пали жертвами конфликтов между континентальными государствами Западной Европы.

***Риер Яков Григорьевич** – доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой всеобщей истории Могилевского государственного университета имени А. А. Кулешова.

E-mail: rier47@tut.by.

МАГДЕБУРГСКОЕ ПРАВО И ДРУГИЕ ФОРМЫ ГОРОДСКОГО ПРАВА В КРУПНЫХ НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТАХ ЦЕНТРАЛЬНО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ НАЛОГОВЫЙ АНАЛИЗ

ОЛЬГА КЕЛЛЕР (Тюбинген, Федеративная Республика Германия)*

§1. Четыре формы адаптации средневекового немецкого права на землях, расположенных восточнее Германии

В XII-XIII вв., за пределами Германии (с 962 г. *Священной Римской империи*), начинает распространяться немецкое право. Сперва оно попадает на земли современной Польши, затем на литовские, украинские, белорусские и даже частично на нынешние российские территории. О чём идёт речь? Что подразумевалось под этим самым «*jus teutonicum*» или «*teutonicorum*»? Как долго это право просуществовало на Украине и какое конкретно отношение оно имело к налогам на украинских землях?

Во-первых, на вышеуказанных землях распространение немецкого права протекало в самых разных формах:

1) в виде привилегий, содержащихся в жалованных грамотах на немецкое право;

2) в виде Магдебургского городского права – дальнейшей степени его развития – или разновидностей Магдебургского права под названиями Кульмское городское право или Ноймарктское городское право;

3) в виде обращений шеффенов в неясных ситуациях за правовыми разъяснениями «дочерних городов» к «материнскому», например, Магдебургу;

4) в виде использования различных параграфов немецких первоисточников или их переводов на латинский или польский языки судами центральноевропейских или восточноевропейских «магдебургий» и т. д.

Во-вторых, в XIX в. исследователями, занимавшимися данной проблематикой, были определены, а в XX в. подтверждены формы рецепции немецкого права на землях, расположенных к востоку от Германии (Польша, Литва, Украина и др.).

1.1. Первая форма рецепции немецкого права: колониальное право

Итак, по мнению М. Ф. Владимирского-Буданова¹, а затем и Андрея Яковлева², первая форма рецепции немецкого права на землях современной Польши имела несколько стадий развития.

¹ Владимирский-Буданов, М.Ф. Немецкое право в Польше и Литве. – СПб. : [б. и.], 1868. – 312 с.

Первоначально немецкое право в Польше было правом только колониальным: именно немцы-колонисты пользовались известными привилегиями. Впоследствии же их привилегии становятся не исключением из общедействующего права, а особым правом. Немцы принесли с собой своё судоустройство и свою администрацию. Затем князья, вознаграждая своих дружинников поземельной собственностью, давали им, как правило, необработанные или незаселённые участки и позволяли населять их немцами, поляками и иными колонистами. По закону о вознаграждении за военную повинность, они не могли возложить на новых собственников все тягости обычного финансового права, то есть должны были дать им право колониальное. Чтобы обозначить это пожалование одним термином, князья называли его немецким правом. Именно поэтому право применялось к полякам под термином «немецкое».

Тогда же появилась возможность «переносить» имение с польского права на немецкое. «Переноса» желали не только землевладельцы, не пользовавшиеся привилегиями по жалованным грамотам, но и владельцы, уже имевшие привилегии. Такие «переносы» делались регулярно. Трудно понять, зачем владелец, уже пользующийся всеми привилегиями, которые давало немецкое право, спешил «перенести» своё имение с польского права на немецкое. По всей видимости, владельцы имений исходили из того, что прежние привилегии были непрочными и могли быть взяты назад. Под покровительством же немецкого права этого случиться не могло: *это была уже не частная привилегия, а закон, действующий в целом обществе.* Чем более расширялась территория немецкого права, тем более укреплялось понятие о нём как о праве, а не об отрицании права. А расширению территории немецкого права содействовали привилегии, даруемые им и, в особенности, освобождение от «военной повинности»³.

В конце XIV в., при *Людovice Венгерском (1326–1382)*, который являлся польским королём в 1370–1382 гг., был принят акт, который окончательно возвёл немецкое право в ранг общегосударственного закона⁴. Суть его заключалась в том, что данный акт освобождал города, замки, посессии, местечки и деревни, поселенцев деревень всего Королевства Польского, принадлежащих баронам и всем шляхтичам, от всех поборов, даров и даней как общих, так и частных, каким

² Jakowliw, A. Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im 16.–18. Jahrhundert. – Leipzig: Hirzel, 1942. – IV, 220 S. – S. 15-19.

³ *Владимирский-Буданов, М.Ф.* Немецкое право в Польше и Литве. – СПб. : [б. и.], 1868. – 312 с. – С. 24.

⁴ **Людвик Великий** (венг. I. (Nagy) Lajos), согласно венгерской традиции Лайош Великий, согласно польской Людвик Венгерский польск. Ludwik Węgierski; 5 марта 1326, Вишеград, Венгрия — 11 сентября 1382, Трнава, Словакия) — король Венгрии с 16 июля 1342 г. (коронация 21 июля 1342 г. под именем Лайоша I), король Польши с 17 ноября 1370 г. до момента своей кончины. Происходил из Анжуйской (Анжу-Сицилийской) династии. Людвик Великий был одним из самых известных правителей Европы эпохи Позднего Средневековья, расширив владения своего государства от Адриатики до Черного моря и почти до Балтики на севере. В числе его вассалов были правители Боснии, Сербии, Валахии, Молдавии и Болгарии.

бы именем они не назывались, от всяких служб, работ и вымогательств, ангарий и преангарий, а также от всех повинностей. Однако, каждая населённая волока обязана была ежегодно уплачивать Людовику Венгерскому и его преемникам в день св. Мартина по 2 гроша монеты, обращающейся в королевстве, в знак верховной власти и ради напоминания принадлежности к Польскому Королевству. В случае нашествия врагов на королевство шляхтичам надлежало являться для отражения нашествия со всей своей силой. Шляхтичам, которые понесли в экспедиции за границами государства какой-либо урон, король обязывался давать полное удовлетворение. *Если какой-либо старый замок нуждался в ремонте, в мирное время ремонтировать его должен был бургграф или посессор и хранитель этого замка; во время же войны или смуты замки, лежащие на границах государства, должны были быть приведены в надлежащий вид с помощью людей той округи, где они находились.* При желании вновь построить какой-нибудь замок для защиты государства, с совета и согласия баронов, этим государственным вельможам следовало помогать в его постройке; при желании строить без ведома и согласия баронов и вельмож, постройку полагалось производить за собственный счёт⁵.

Следует напомнить, что привилегии, содержащиеся в жалованных грамотах на немецкое право, взятые в своём полном объёме, составляют так называемое **«княжеское право» («Jus ducale»)**, достаточно известное в польском законодательстве. Это сумма княжеских прав, принадлежавших сперва исключительно княжеским родам, а с XII по XIV в. ставших достоянием землевладельцев и общин. В понятие «Jus ducale» входят права князей на подати, повинности, регалии, права судебной и административной власти. В связи с этим необходимо напомнить, что *право суда и власть, относившаяся к налогам, исчерпывали все права верховной власти в период Средневековья*⁶.

1.2. Вторая форма рецепции немецкого права: феодальное ленное право

Постепенно происходит переход ко второй форме рецепции немецкого права – феодальному ленному праву. После *включения украинских земель Галиции и Западной Подолии в состав Польши в XIV в.* можно говорить о распространении ленного права и на этих территориях, причём распространение происходило быстро и было всеобъемлющим. Королевские наделения леном (инвеституры) с незаселёнными угодьями, а также основание новых деревень и городов с немецким правом на этих угодьях использовались правительством для открытия дверей польской колонизации. После объединения Польши с ВКЛ, согласно королевским привилегиям 1387 и 1413 гг., права литовских баронов и знатных бояр

⁵ Jakowliw, A. Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im 16.–18. Jahrhundert. – Leipzig: Hirzel, 1942. – IV, 220 S. – S. 16.

⁶ Владимирский-Буданов, М.Ф. Немецкое право в Польше и Литве. – СПб. : [б. и.], 1868. – 312 с. – С. 9.

относительно полученного по наследству или дарованного Великим князем имущества были приравнены к правам польской шляхты. Это значит, что *литовские магнаты также получили «Jus ducale»*, хотя и с ограничением. В 1447 г. король Казимир издал указ, подтверждавший эти привилегии прелатам, духовным и светским князьям, рыцарям, знатным боярам и землевладельцам ВКЛ. Со временем, когда влияние польских обычаев в Литве усилилось, что, например, нашло выражение во введении немецко-польской аграрной реформы 1557–1558 гг. в литовском хозяйстве, а также реформы 1564–1566 гг., постепенно и в балто-славянское государство вторгся «Jus ducale» землевладельцев, а паны стали настоящими феодальными баронами. Одновременно с распространением «Jus ducale» в Литве, немецкое право стало проникать в Подляшье, регион Бреста, на Волынь. *Южные области, например, регион Киева и связанный с ним административно регион Переяслава, вследствие их географического расположения на границе государства, длительное время подвергавшиеся опасности турецко-татарских нападений, стали подлежать польскому влиянию лишь после Люблинской унии 1569 г., вследствие включения в объединённое государство – Речь Посполитую*⁷.

1.3. Третья форма рецепции немецкого права: немецкое городское право

Третьей формой рецепции немецкого права на землях современной Польши, а также Литвы, Беларуси и Украины было немецкое городское право. Рецепция этого права также имела несколько стадий своего развития. *Принципиально не было различия между немецким правом, дарованным городу или деревне.* Тем не менее, определённые черты в привилегиях городам на введение немецкого права со временем получили большое экономическое и социально-правовое значение. ***Городам с немецким правом даровались важнейшие монополии, например, торговое право, патент на продажу спиртных напитков, публичное дорожное право, а центрально расположенным городам – право хранения.*** Такое экономическое превосходство способствовало тому, что со временем города отрывались от провинции, утрачивая роль центров соответствующих земель или районов, но приобретали значение мест сбора торгового и ремесленного населения. Кроме того, сепарируется городское право и основанная на этом праве организация. Процесс отделения городского права от земского даже в самой Германии начался относительно поздно – лишь в XIII в., когда города приобрели право полного самоуправления. Поэтому и в Польше процесс обособления городского права от земского начался не сразу после рецепции немецкого права. ***Городом-образцом для Польши считался Магдебург***, чьё название стало навсегда для Польши, Украины, Литвы и Беларуси воплощением немецкого городского

⁷ Jakowliw, A. Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im 16.–18. Jahrhundert. – Leipzig: Hirzel, 1942. – IV, 220 S. – S. 17-18.

права. Однако, некоторые города в Польше и Галиции получили немецкое городское право при содействии *других немецких городов*, например, **Ноймаркта или Кульма**. Поэтому их городское право называлось не Магдебургским, а либо Ноймарктским, или шродским («Sredense» – латинское наименование Ноймаркта), либо Кульмским. В Галиции Ноймарктское (шродское) право получили города *Вербиц, Винники, Малехов, Остров, Бродки, Буков, в Подляшье – Сокол*. Кульмское право было распространено в *Куявии и Мазовии*, из украинских городов им владели *Мельник на нижнем Буге, Мукободы в Подляшье, Дорогобуж и Красилов на Волыни*⁸.

1.4. Четвёртая форма рецепции немецкого права:

«Уголовный кодекс императора Карла V»

Четвёртая форма рецепции немецкого права – рецепция немецкого **«Уголовного кодекса императора Карла V»** («*Peinliche Halsgerichtsordnung Kaiser Karls V*») от 1532 г., или «*Constitutio Criminalis Carolina*». Этот кодекс послужил одним из источников материальных и процессуальных уголовных норм в работе польского юриста XVI в. В. Гроицкого **«Судовый порядок»** («*Postepok sadowy*»), которой чаще всего руководствовались в городских судах Украины, Польши, Литвы и Беларуси. При содействии работы В. Гроицкого **«Судовый порядок»** («*Postepok sadowy*») нормы уголовного кодекса императора Карла V 1532 г. стали источником уголовных норм Статута ВКЛ 1588 г.⁹

§2. Немецкое городское право: характеристика и историко-географическое обозрение его распространения на украинских землях

Таким образом, как следует из сказанного, одной из форм адаптации средневекового немецкого права на землях, расположенных восточнее Германии, а точнее: на землях современной Польши, Литвы, Украины, Беларуси и даже отчасти России (исторические смоленские и стародубские земли) было **немецкое городское право**. Поэтому следует пояснить, что представляло собой средневековое «городское право» Германии в целом, и какие **«семьи городского права»** существовали на территории Священной Римской империи, то есть в самой Германии, в период Средневековья.

⁸ Jakowliw, A. Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im 16.–18. Jahrhundert. – Leipzig: Hirzel, 1942. – IV, 220 S. – S. 18.

⁹ Jakowliw, A. Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im 16.–18. Jahrhundert. – Leipzig: Hirzel, 1942. – IV, 220 S. – S. 19.

2.1. Средневековое городское право Германии

XII–XIII вв. – начало расцвета городского строя в Европе. *Расцвет городского права приходится на XIII–XV вв.*¹⁰. Как и в других европейских странах, городское право сыграло значимую роль для развития права средневековой Германии. Действие его норм выходило далеко за рамки городов, название которых оно носило.

Городские права берут свои истоки из земского права. Поначалу чёткой дифференциации между земским и городским правом не наблюдалось. Примером тому служит известное послание шеффенов города Галле силезскому городу Ноймаркту от 1235 г. Это послание, датированное 1235 г., содержит некоторые положения земского права¹¹.

Решающую роль в становлении городского права сыграли, во-первых, **торговое право, то есть персональное право купцов**, во-вторых, **рыночное право, то есть специальное право рынка**. Новое городское право выходило за рамки купеческого окружения и стало релевантным для всех проживающих в городе людей¹².

Старейшие городские права представляли собой королевские (великокняжеские) или частновладельческие привилегии. Зачастую они затрагивали сферу городского судоустройства или сферу городских свобод и вольностей. В свою очередь, *городские свободы и вольности охватывали намного больше, чем свободы и вольности торговцев*. Следует чётко представлять, что приток людей в поместья, деревни делал их зависимыми, несвободными. В большинстве же городских прав мы видим следующую картину: приезжий ровно через год и один день с начала пребывания в городе становился свободным. Землевладелец не мог его ни выгнать, ни заставить платить оброк или выполнять барщину. В силу вступал негласный закон-формула **«Городской воздух делает свободным»**¹³.

Наглядным примером служат *епископские города*, привилегированные королём Германии и императором Священной Римской империи Генрихом V в XII в. Все жители этих городов, имевшие первоначально различный правовой статус,

¹⁰ *Рогачевский, А.Л.* «Меч Роланда». Правовые взгляды немецких горожан XIII–XVII вв. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1996. – 156 с. – С. 16.

¹¹ *Lück, H.* Die Verbreitung des Sachsenspiegels und des Magdeburger Rechts in Osteuropa // Beiträge und Katalog zur Ausstellung «Aus dem Leben gegriffen – ein Rechtsbuch spiegelt seine Zeit», Staatliche Museum für Naturkunde und Vorgeschichte in Oldenburg, 15. Jan. bis 2. Apr. 1995 / Hrsg. M. Fansa. – Oldenburg, 1995. – S. 37–49. – (Der sassen speyghel: Sachsenspiegel – Recht – Alltag; Bd. 2). – С. 25.

¹² *Lieberwirth, R.* Stadtrecht-Stadtrechtfamilien-Hansisches Recht. Unter besonderer Berücksichtigung des Magdeburger Rechts // Vertrauen in den Rechtsstaat. Beiträge zur deutschen Einheit im Recht. Festschrift für Walter Remmers / Hrsg. J. Goydke. – Köln, 1995. – S. 677–685. – С. 679.

¹³ *Schütze, P.* Die Entstehung des Rechtssatzes: Stadtluft macht frei / P. Schütze. – Berlin: Verlag von E. Ebering, 1903. – 116 S.

были привилегированы и освобождены от крепостной зависимости. Кроме того, в привилегиях Генриха V речь шла:

- 1) о свободном праве наследования;
- 2) об единой городской юрисдикции;
- 3) о сословном равноправии в семейном праве.

Равноправие плюс освобождение от исполнения личных трудовых повинностей обеспечивали свободу для права распоряжения собственной рабочей энергией. *Если господин больше не мог, как раньше, вмешиваться в вопросы, связанные с наследством, то происходило наследственное накопление капитала многими поколениями, а соответственно, и социальный взлёт собственного ремесленного производства, а уже затем и развитие торговой деятельности, приносящей доход.* Для этого было нужно свободное распоряжение местопребыванием, что ранее являлось прерогативой мелкого слоя «королевских» торговых людей¹⁴.

Специально созданные для горожан вольности и свободы, дарованные многим новым городам, предполагали появление бюргерства, объединявшегося в городские общины и, начиная с 1200 г., имевшего свой собственный орган – *Совет города*. Там, где бюргерство объединялось по образцу купеческой гильдии (посредством взаимной клятвы), распри и насильственные стычки были исключены надолго. Поэтому можно смело утверждать, что городской мир был более значимым и всеобъемлющим по сравнению с земским или Божьим миром¹⁵.

«Объединение в городскую общину», «городской мир», «городские вольности и свободы» предполагали интенсивное закрепление прав городского населения, совершенствование уголовного права, а также развитие процессуального права и доказательственного процесса в сравнении с положениями земского права. Так, например, появилась «свобода» (вольность), освобождающая от процессуальных формальностей старого делопроизводства, то есть от «варе» («vare»). *Существование на достаточно ограниченной территории предполагало наличие органа, занимающегося соблюдением порядка, то есть своего рода «полиции» (правоохранительного органа).* Экономическая жизнь, нацеленная на торговлю, промысел и хозяйственную коммуникацию, также испытывала потребность в нормах, выходящих за рамки рыночного и старого торгового права. *К привилегиям, которые даровались городу, вскоре добавилось право объединённого бюргерства, или Вилькюр, что означает право новое, созданное автономно, в большинстве своём основанное на присяге горожан.* Это новое городское право в узком смысле отличалось от устаревших родового и

¹⁴ Lieberwirth, R. Stadtrecht-Stadtrechtfamilien-Hansisches Recht. Unter besonderer Berücksichtigung des Magdeburger Rechts // Vertrauen in den Rechtsstaat. Beiträge zur deutschen Einheit im Recht. Festschrift für Walter Remmers / Hrsg. J. Goydke. – Köln, 1995. – S. 677–685. – С. 679.

¹⁵ Lieberwirth, R. Stadtrecht-Stadtrechtfamilien-Hansisches Recht. Unter besonderer Berücksichtigung des Magdeburger Rechts... S. 679.

земского права, причём как по степени действия, так и по своей рациональной изменчивости¹⁶.

Новое право нуждалось лишь в письменной фиксации своих норм. Подобную письменную фиксацию мы наблюдаем в конце XII – начале XIII в. Нормы нового права фиксировались в форме привилегий короля или городского владельца, как сбор материалов внутреннего характера для конкретного города, либо в форме правовых обращений за разъяснениями «дочерним» городом к «материнскому» и, соответственно, ответов «материнских» городов на эти поставленные «дочерними» городами вопросы¹⁷.

Говоря об отличительных особенностях городского права, средневекового права, можно выделить следующие, определённые известным современным немецким историком права и юристом Карлом Крёшелем, четыре особенности средневекового городского права¹⁸:

1) индивидуальная свобода городских жителей и их свободное право на недвижимое имущество¹⁹;

2) письменные фиксации городского права в так называемых привилеях, его дарующих²⁰;

3) наличие семьи городского права²¹;

4) действующая *Конституция*, или основной закон города. В частности, речь идёт о формировании, начиная с XIII в., городского Совета²².

2.2. Средневековые семьи немецкого городского права

Примерно с середины XII в. *новое городское право* развивалось параллельно с выделением коммунальных форм *основного закона города (Конституции)* на базе торгового права, обычаев, привилегий, возвышающих его до уровня автономного правового порядка, отличавшегося от земского права, направленного на аграрные отношения. Раннее городское право имело в своей основе старейшее торговое право,

¹⁶ Lieberwirth, R. Stadtrecht-Stadtrechtfamilien-Hansisches Recht. Unter besonderer Berücksichtigung des Magdeburger Recht... S. 680.

¹⁷ Lieberwirth, R. Stadtrecht-Stadtrechtfamilien-Hansisches Recht. Unter besonderer Berücksichtigung des Magdeburger Rechts // Vertrauen in den Rechtsstaat. Beiträge zur deutschen Einheit im Recht. Festschrift für Walter Remmers / Hrsg. J. Goydke. – Köln, 1995. – S. 677–685. – C. 680.

¹⁸ Kroeschell, K. Stadtrecht und Landrecht im mittelalterlichen Sachsen // Beiträge und Katalog zu den Ausstellungen Bilderhandschriften des Sachsenspiegels – Niederdeutsche Sachsenspiegel und Nun vernehmet in Land und Stadt – Oldenburg, Sachsenspiegel, Stadtrecht: Ausst. in die Landesbibl. Oldenburg, im Stadtmuseum Oldenburg, 15. Jan. bis 2. Apr. 1995 / Hrsg. E. Koolman. – Oldenburg, 1995. – S. 17–32. – (Der sassen speyghel: Sachsenspiegel – Recht – Alltag; Bd. 1). – S. 18–25.

¹⁹ Kroeschell, K. Stadtrecht und Landrecht im mittelalterlichen Sachsen... S. 19.

²⁰ Kroeschell, K. Stadtrecht und Landrecht im mittelalterlichen Sachsen... S. 19.

²¹ Kroeschell, K. Stadtrecht und Landrecht im mittelalterlichen Sachsen... S. 20.

²² Kroeschell, K. Stadtrecht und Landrecht im mittelalterlichen Sachsen... S. 21.

актуальное для Фландрии уже в XI в. – известное как *право гильдий*. С фландрских земель оно попало через Кёльн на земли средневековой Германии²³.

На юго-западе Германии центрами распространения городского права служили *старые епископские города и местечки с рынками*; на юго-востоке важную роль в распространении городского права сыграла *придунайская торговля*. Городское право развивалось или как местное (партикулярное) право одного города, или в рамках одной из семей городского права. Некая унификация была налицо лишь там, где существовала система высших инстанций, или где можно было констатировать наличие постоянного обращения в суд, хотя и в данном случае могли встречаться отличия. *На западе Германии (Аахен, Дортмунд, Франкфурт на Майне, Фрейбург) контакты между дочерними и материнскими городами были менее масштабными, чем на востоке страны. В регионах восточнее Эльбы, где в ходе переселенческого движения осваивались новые земли, одновременно с появлением городского права возникали более масштабные взаимные связи.* Как немецкие, так и славянские князья покровительствовали переселенцам, старались наделить потоки фламандско-нидерландского, немецкого, а также славянского населения новым правом, создавая для них своеобразный стимул²⁴.

В качестве наиболее известных примеров можно привести Любекское и Магдебургское городские права. *В то время как ядром Любекского права во главе с Советом города Любека являлось право торговое, ядром Магдебургского права во главе с Коллегией шеффенов являлось право рыночное.* Кроме того, Магдебургское право представляло собой смешанную систему, в которой нашли своё выражение и формы городской организации, и судоустройство города, и право переселенцев в области, расположенные восточнее Эльбы. К тому же, можно говорить о соприкосновении Магдебургского городского права с земским правом по причине того, что вскоре после записи «*Саксонского Зерцала*» оно уже было тесно связано с ним, а впоследствии зафиксировано в «*Саксонском Вейхбильде*»²⁵. Магдебургское право совместно с «*Саксонским Зерцалом*» получило очень широкое распространение. Речь идёт как о Центральной, так и о Восточной Европе. Многие города, городские поселения и даже деревни наделялись Магдебургским правом²⁶.

²³ Lieberwirth, R. Stadtrecht-Stadtrechtfamilien-Hansisches Recht. Unter besonderer Berücksichtigung des Magdeburger Rechts // Vertrauen in den Rechtsstaat. Beiträge zur deutschen Einheit im Recht. Festschrift für Walter Remmers / Hrsg. J. Goydke. – Köln, 1995. – S. 677–685. – С. 680.

²⁴ Lieberwirth, R. Stadtrecht-Stadtrechtfamilien-Hansisches Recht. Unter besonderer Berücksichtigung des Magdeburger Rechts... S. 680.

²⁵ Lieberwirth, R. Stadtrecht-Stadtrechtfamilien-Hansisches Recht. Unter besonderer Berücksichtigung des Magdeburger Rechts... S. 681.

²⁶ Lieberwirth, R. Das sächsisch-magdeburgische Recht als Quelle osteuropäischer Rechtsordnungen. – Berlin: Akad.-Verl., 1986. – 34 S. – (Sitzungsb. der Sächsischen Akad. der Wiss. zu Leipzig. Philol.-hist. Kl.; Bd. 127, H. 1).

Основатель города дарил своему новому поселению городское право уже существующего города, право которого, с его точки зрения, было лучше и наиболее приемлемо. *Так возникали семьи городского права. В большинстве своём «материнский» город становился высшей инстанцией (оберхофом) для других городов, которые обращались за получением ответов в виде разъяснений на неясные вопросы.* В Любеке за подобными разъяснениями обращались в Совет. Этот город служил высшей инстанцией по отношению к ганзейским конторам, а также для всех городов с Любекским правом. В Магдебурге за разъяснениями следовало обращаться в Коллегию шеффенов, значение которой стало угасать только в XVI в.

Магдебург, как и Любек, являлся высшей инстанцией для многих городов. Уже во второй половине XII в. многие города, расположенные на реках Эльба и Зале, такие как Галле, Лейпциг и Стендаль, были наделены Магдебургским правом. Это значит, что термин «магдебургское право» был известен давно. В документах XII в. он встречался неоднократно²⁷. Позднее вышеупомянутые города (Галле, Стендаль, Лейпциг) сами стали выполнять функции высших инстанций – уже для других городов. Так, например, *Стендаль* стал высшей инстанцией для городов Кириц, Витшток, Нойруппин и Фридланд. Город *Лейпциг*, который в своё время получил право городов Галле и Магдебурга, стал высшей инстанцией для городов Наумбург, Дрезден, Пирна, Дёбельн, Вурцен, Ошац, Лайсниг, Рохлиц и других²⁸.

Помимо немецких городов, ставших наряду с Магдебургом высшими инстанциями для других городов, точно так и в Центральной и Восточной Европе существовали специально созданные оберхофы. *Наиболее известными из них были оберхофы Ноймаркта и Бреслау (Бреславля, ныне Вроцлава) – для городов Силезии, Кракова – для городов Малопольши, Познани – для городов Великопольши, Лемберга (Львова) – для городов Галиции и Подолии*²⁹.

Немецкое городское право средневекового периода традиционно подразделяется на шесть правовых семей³⁰, непосредственным образом связанных с названиями групп населения конкретной исторической области: Фризии, Саксонии, Франконии, Тюрингии, Швабии, Баварии.

Итак, первая правовая семья – *фризская*. Тут следует заметить, что по причине своеобразного хода истории, а также из-за своих морских связей, Фризия, как

²⁷ Lieberwirth, R. Das Privileg des Erzbischofs Wichmann und das Magdeburger Recht. – Berlin: Akad.-Verl., 1990. – 28 S. – (Sitzungsb. der Sächsischen Akad. der Wiss. zu Leipzig. Philol.-hist. Kl.; Bd. 130, H. 3).

²⁸ Lieberwirth, R. Stadtrecht-Stadtrechtfamilien-Hansisches Recht. Unter besonderer Berücksichtigung des Magdeburger Rechts // Vertrauen in den Rechtsstaat. Beiträge zur deutschen Einheit im Recht. Festschrift für Walter Remmers / Hrsg. J. Goydke. – Köln, 1995. – S. 677–685. – С. 682.

²⁹ Lieberwirth, R. Stadtrecht-Stadtrechtfamilien-Hansisches Recht. Unter besonderer Berücksichtigung des Magdeburger Rechts... S. 683.

³⁰ Gaupp, E.T. Deutsche Stadtrechte des Mittelalters. 2 Bände in einem Band. Neudruck der Ausgabe Breslau 1851-52. – Aalen: Scientia Verlag, 1966. – 274 S. – S. XX.

историческая область на побережье Северного моря, достаточно рано была отчуждена от Германии, а процветающие фризские города оказывали лишь незначительное влияние на строй немецких городов. Вторая правовая семья – *саксонская*. Она подразделялась на право Вестфалии (Дортмунд, Зёст, Любек и др.) и право Остфалии и Энгерна (Гослар, Люнебург, Магдебург и др.). Именно отсюда берут истоки Любекское и Магдебургское немецкие права, получившие распространение во многих странах Центрально-Восточной Европы. Третья правовая семья – *франконская* (Вормс, Кёльн, Шпейер и др.), четвёртая – *тюрингская* (Эйзенах, Нордхаузен, Эрфурт и др.), пятая – *швабская* (Аугсбург, Страсбург и др.) и шестая – *баварская* (Нюрнберг, Регенсбург и др.)³¹.

2.3. Историко-географическое распространение немецкого городского права на украинской территории

Первыми носителями немецкого права на землях современной Украины являлись немецкие колонисты, появившиеся в Галиции и Волыни в конце XIII – начале XIV вв.³². Появление немецких колонистов на территории современной Украины объяснить несложно: длительные княжеские междоусобицы и монголо-татарское нашествие послужили причиной значительного разорения этих земель. Следуя примеру Богемии и Венгрии, польские и западноукраинские земли также обращались в XIII в. к немецким городам и их жителям за помощью, приглашая немецких горожан, ремесленников и крестьян поселиться на опустошённых землях – гарантируя им определённые привилегии и льготные условия³³.

Немецкие переселенцы получали земельное владение с правом пользования чужим имуществом на 15–20 лет; затем им разрешалось управлять земельным хозяйством сообразно нормам, типичным для немецких земель. И последнее: они получали, как и на своей родине, исконное немецкое право, их административную организацию и суд, а также освобождение от польского права и подсудности. Именно так начиналась немецкая колонизация Силезии, Малой и Великой Польши и тех украинских земель, которые находились под господством Польши. Уже в первой половине XIII в. немецкая колонизация продвинулась в восточном направлении вплоть до Вислы. В период с 1234 по 1244 гг. появились немецкие крестьянские колонии за Дунайцем и Попрадом, на украинской Лемковщине³⁴. В 1294 г. на основе

³¹ Gaupp, E.T. Deutsche Stadtrechte des Mittelalters. 2 Bände in einem Band. Neudruck der Ausgabe Breslau 1851-52. – Aalen: Scientia Verlag, 1966. – 274 S.

³² Келлер, О.Б. Рецепция немецкого права на Украине // Сац.-экан. і правовы даслед. – 2007. – № 3. – С. 94–106. – С. 94.

³³ Келлер, О.Б. Средневековое немецкое право на землях Центральной и Восточной Европы в XIII–XVIII веках. – Минск : Респ. ин-т высш. шк., 2012. – 242 с. – С. 129.

³⁴ Roepell, R. Über die Verbreitung des Magdeburger Stadtrechts im Gebiete des alten polnischen Reichs ostwärts der Weichsel // Abh. der Hist.-Philos. Ges. in Breslau. – 1858. – Jg. 1. – S. 243–301. – S. 247.

Магдебургского права был основан город Новый Сонч (Ной-Сандец)³⁵.

Дальнейшее распространение немецкого права на землях современной Украины пришлось на время действия здесь литовского и польского права. В этот период нельзя говорить о непосредственном влиянии немецкого права на украинские земли; влияние проходило под эгидой польского и литовского права. Позднее, в период существования «Войска Запорожского» (Гетманщины), как украинского казацкого государства (1648–1783 гг.), можно говорить о прямом влиянии немецкого права на украинское. Однако, и в этом случае следует сделать акцент на то, что собственно немецкое право появилось на украинских землях не в первоначальном виде и не в первоисточниках. Напротив, *в этом регионе оно было принято и признано как действующее право, преимущественно в форме правовых сборников на латинском или польском языке, созданных польскими авторами со значительными изменениями, соответствующими нормам польского законодательства и польской судебной практики. Это такие правовые книги, как «Speculum Saxonicum» и «Jus Municipale», переведенные Н. Яскером по изданию 1602 г.; «Saxon» П. Щербича по изданию 1610 г.; «Porządek» и другие работы В. Гроицкого по изданию 1616 г. Польский перевод «Кульмского права» был сделан П. Кушевичем по изданию 1646 г.³⁶*

Из исторических сведений, упоминающих о Галицко-Волынском княжестве, можно узнать, что в конце XIII – начале XIV вв., галицко-волынские князья принимали соответствующие меры с целью основания на своих землях колоний для поселенцев. Одновременно с появлением немецких колонистов и немецкого права во Владимире (Волынь), для обозначения немецких городских жителей стал использоваться термин «*mestitschi*», что означало «*горожане*»³⁷. Впервые термин «*местичи*» употребляется в Галицко-Волынской летописи.

В начале XIV ст., в 1324 г., «городская община Владимира» («consules ac universitas civitatis Ladimiriensis») посылает в «городскую общину Штральзунда» («consulibus ac universitati in Stralsundis») письмо, написанное латынью и затрагивающее интересы двух торговых людей из Владимира: Бертрама Русина и Николая³⁸. Это письмо подтверждает, что уже в конце XIII – начале XIV в. Владимир имел муниципальную организацию сообразно немецкому образцу.

Приблизительно в это же время городская община во главе с войтом существовала в Лемберге (Львов). В 1352 г. король Казимир подтверждает сыновьям

³⁵ Roepell, R. Über die Verbreitung des Magdeburger Stadtrechts im Gebiete des alten polnischen Reichs ostwärts der Weichsel... S. 248.

³⁶ Келлер, О.Б. Рецепция немецкого права на Украине // Сац.-экан. і правовая даслед. – 2007. – № 3. – С. 94–106. – С. 87.

³⁷ Грушевський, М.С. Історія України – Руси : в 11 т. / М.С. Грушевський. – Львов : Киев : [б. в.], 1904–1922. – Т. 5 : Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в Українсько-руських землях XIV–XVII в. – 1905. – 688 с. – С. 224–225.

³⁸ Грушевський, М.С. Історія України – Руси : в 11 т. / М.С. Грушевський. – Львов : Киев : [б. в.], 1904–1922. – Т. 5 : Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в Українсько-руських землях XIV–XVII в. – 1905. – 688 с. – С. 225–226.

умершего Лембергского войта Мартина их право на недвижимость, которую ещё их дед Бертольд, также войт Лемберга, получил от галицкого князя Льва³⁹.

В 1339 г. князь Юрий-Болеслав даровал некоему Бартку из Сандомира войтовский уряд в городе Санок (или Сянок, на реке Сян) на основании немецкого Магдебургского права: «мы даруем нашему верному слуге Бартку из Сандомира войтовство в городе Санок, расположенном на реке Сан, со всеми полномочиями и судебными функциями немецкого права, которое есть право Магдебургское» («*dedimus et contulimus fidei nostro servitori Bartkoni de Sandomiria, advocaciam in Sanok, nostra civitate super flumen, quod dicitur San, sita, cum plena potestate et omni iurisdictione Theuthonico iure, id est iure Magdeburgensi...*»)⁴⁰. Этот документ подтверждает, что в начале XIV в. галицкой части Украины Магдебургское право было известно.

Успехи, достигнутые в результате немецкой колонизации и основания новых городов и сёл по Магдебургскому праву налицо. Наряду с этим, в Польше и на украинских землях начинается попытка перехода в уже существующих городах и деревнях от польского и русского права к немецкому. Польские короли предоставляли королевским городам и сёлам привилегии на немецкое право; также они даровали подобные привилегии частным владельцам городов и сёл, разрешая им вводить у себя немецкое право, возвышать поселения до статуса городов и т.п.⁴¹.

Со второй половины XIV в. немецкое право стало распространяться в Галиции чрезвычайно быстрыми темпами. Уже в начале XV ст. оно было введено во многих крупных городах, а также в многочисленных торговых поселениях⁴². На протяжении XIV в. немецкое право в Галиции получили Судовая Вишня – 26 марта 1368 г., Коломыя – в 1370 г., Ярослав – 7 декабря 1375 г., Радимно – 22 февраля 1377 г., Белз – в 1377 г., Перемышль – 1 октября 1389 г., Тереховля – в 1389 г., Самбор – 13 декабря 1390 г., Жидачев – в 1393 г., Глиняны – 12 мая 1397 г. и другие⁴³.

На протяжении XV в. немецкое право в Галиции получили Буск – 15 августа 1411 г., Долина – в 1418 г., Дорогобуж – в 1422 г., Дунаев – 7 марта 1424 г., Сокаль – в 1424 г., Стрый – в 1431 г., Галич – в 1437 г., Тысменица – в 1439 г., Рогатин – в 1447 г., Снятин – в 1448 г., Яворов – 22 сентября 1456 г., Каменка Струмилова – в 1471 г., Комарно – 28 марта 1473 г. и др.⁴⁴.

³⁹ Грушевський, М.С. Історія України – Руси... С. 226.

⁴⁰ Roepell, R. Über die Verbreitung des Magdeburger Stadtrechts im Gebiete des alten polnischen Reichs ostwärts der Weichsel // Abh. der Hist.-Philos. Ges. in Breslau. – 1858. – Jg. 1. – S. 243–301. – S. 281–283.

⁴¹ Келлер, О.Б. Рецепция немецкого права на Украине // Сац.-экан. і правовая даслед. – 2007. – № 3. – С. 94–106. – С. 89.

⁴² Келлер, О.Б. Рецепция немецкого права на Украине // Сац.-экан. і правовая даслед. – 2007. – № 3. – С. 94–106. – С. 90.

⁴³ Келлер, О.Б. Рецепция немецкого права на Украине... С. 90.

⁴⁴ Келлер, О.Б. Средневековое немецкое право на землях Центральной и Восточной Европы в XIII–XVIII веках. – Минск : Респ. ин-т высш. шк., 2012. – 242 с. – С. 131–132.

На протяжении XVI в. немецкое право в Галиции получили Поморяны – в 1504 г., Подкамень – в 1515 г., Чортков – в 1522 г., Золочев – в 1523 г., Бережаны – в 1530 г., Тернополь – в 1540 г., Сухостав – в 1553 г., Калуш – в 1565 г., Броды – 22 августа 1584 г. и др. Также немецкое право было даровано ряду небольших городов и торговых сёл⁴⁵.

В Холмской земле немецкое право тоже появилось достаточно рано. Сохранились сведения о наделении города Холма немецким правом в 1382 г., что было подтверждено в 1572 г. Город Савин получил немецкое право в 1537 г., город Опалин – в 1638 г. Мельник первоначально получил в 1440 г. Кульмское право, а затем перешёл в 1501 г. к Магдебургскому праву. В Красноставе немецкое право было введено в 1394 г., в Грубешове – в 1502 г., а в Замостье – в 1580–1585 гг.⁴⁶.

На украинских землях подконтрольных Великому княжеству Литовскому, расположенных восточнее Польши, немецкое право распространилось позднее и не так быстро. Помимо города Владимира на Волыни, уже в конце XIII в. имевшего немецкую колонию и немецкую городскую организацию, нам известно о существовании немецкой колонии в это же время и в Луцке. В XIV в. князья Юрий и Александр Кориатовичи даровали городу Каменцу на Подолии привилегию на немецкое право (1374). Лишь после заключения между ВКЛ и Польшей Кревской унии (1383) появилась возможность дальнейшего распространения немецкого права в Литву и на восточно-украинские территории в период между 1387 и 1413 годами⁴⁷.

В XV в. немецкое право распространялось далее на Подляшье, Волынь и Подолию. Город Перемиль в Подляшье получил документ на немецкое право в 1430 г.⁴⁸, Бельск – в 1430 г., Дорогичин – в 1498 г.⁴⁹. На Волыни Луцк получил немецкое право в 1432 г., а подтверждение – в 1497 г., Кременец – в 1438 г., Житомир – в период с 1441 по 1444 гг. (предположительно, так как привилей не сохранился), Летичев – в 1446 г., города Червоноград, Смотрич, Хмельник – в 1448 г.; *возможно, что Брацлаву и Виннице немецкое право также было даровано в конце XV столетия*⁵⁰.

В XV в. немецкое городское право было введено и **в Киеве**. Однако, вследствие недостатка документов точную дату дарования Киеву немецкого права определить трудно. Профессор Грушевский апеллировал к грамоте Великого князя

⁴⁵ Келлер, О.Б. Рецепция немецкого права на Украине // Сац.-экан. і правовая даслед. – 2007. – № 3. – С. 94–106. – С. 90.

⁴⁶ Baliński, M. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana : [w 3 t., 4 wol.] / M. Baliński, T. Lipiński, F.K. Martynowski. – Wyd. 2, popr. i uzup. – Warszawa : Orgelbrand, 1885. – Т. 2. – 985, X s. – S. 757-783.

⁴⁷ Келлер, О.Б. Рецепция немецкого права на Украине // Сац.-экан. і правовая даслед. – 2007. – № 3. – С. 94–106. – С. 90-91.

⁴⁸ Акты Литовско-Русского государства / изд. М.В. Довнар-Запольским. – М. : Унив. тип., 1897–1899. – Вып. 1 : 1390–1529 гг. – 1899. – XII, 258 с. – № 7.

⁴⁹ Акты Литовско-Русского государства / изд. М.В. Довнар-Запольским. – М. : Унив. тип., 1897–1899. – Вып. 1 : 1390–1529 гг. – 1899. – XII, 258 с. – № 59.

⁵⁰ Келлер, О.Б. Рецепция немецкого права на Украине // Сац.-экан. і правовая даслед. – 2007. – № 3. – С. 94–106. – С. 91.

Александра от 1499 г. и считал, что немецкое право в Киеве появилось в конце XV ст. Другие исследователи, такие как В. Антонович и В. Щербина, полагали, что немецкое право в Киеве появилось задолго до этого – ещё при умершем в 1430 г. Великом князе Витовте. На самом деле, в данном случае следует исходить из грамоты Великого князя Александра, датированной 1494 г., – уточняет А. Яковлев⁵¹, – в которой были упомянуты войт, горожане и «всё поспольство» города Киева. В грамоте Великого князя Александра городу Киеву от 1501 г. упоминаются войт, бургомистр и радцы, а это явное свидетельство наличия в Киеве в конце XV в. – начале XVI в. городской управленческой структуры, соответствующей нормам Магдебургского права. Грамоту, подтверждающую дарование Киеву немецкого права, город получил от короля Сигизмунда I в 1514 г.

В течение XVI в. следующие города получили грамоты на введение немецкого права: Ковель (Волынь) – в 1518 г., Уланов – в 1520 г., Черняхов – в 1529 г., Бар (Подолія) – в 1537 г., Торчин (Волынь) – в 1540 г., Ялтушков (Подолія) – в 1546 г., Берестечко – в 1547 г., Выжва – в 1548 г., Чёрный Остров – в 1556 г., Олыка – в 1564 г., Звенигород – в 1564 г., Канев – в 1569 г., Брусилов – в 1574 г., Литын – в 1578 г., Проскуров – в 1578 г., Шаргород – в 1579 г., Дунаевцы – в 1582 г., Фельштин – в 1584 г., Корсунь (Киевское воеводство) – в 1585 г., Межиров – в 1591 г., Чигирин – в 1592 г., Мошны – в 1592 г. и т.п.⁵².

В XVII в. сфера влияния немецкого права охватила все, даже расположенные на востоке, украинские области. На основании сохранившихся документов можно констатировать наделение немецким правом следующих городов: Новый Константинов – в 1600 г., Фастов – в 1601 г., Межирич в районе Луцка – в 1605 г., Деражня – в 1614 г., Гостомель – в 1614 г., Белая Церковь – в 1588 г., Крылов – в 1616 г., Богуслав – в 1620 г., Лысянка – в 1622 г., Чернигов – в 1623 г. (подтв. в 1633 г.), Копайгород – в 1624 г., Сатанов – в 1640 г., Овруч – в 1641 г., Олевск – в 1641 г. и т.д. На левом берегу Днепра, в регионах Чернигова и Полтавы, немецкое право получили такие города, как Переяслав – в 1585 г., Стародуб – в 1620 г., Нежин – в 1627 г., Погар – в 1666 г., Новгород-Северский – в 1758 г.

Во второй половине XVII в. немецкое право было даровано и таким городам, как Почеп, Мглин, Остер, Любеч, Козелец и Полтава⁵³. Привилей городу Полтаве на немецкое Магдебургское право был подтверждён распоряжением последнего гетмана Кирилла Разумовского в 1752 г. (так говорится в тексте привилея, хотя достоверных данных о том, что там ранее существовало Магдебургское право, нет. Скорее всего, мещане пошли на хитрость и заявили о том, что оно там раньше

⁵¹ *Jakowliw, A.* Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im 16.–18. Jahrhundert. – Leipzig : Hirzel, 1942. – IV, 220 S. – S. 13.

⁵² *Roepell, R.* Über die Verbreitung des Magdeburger Stadtrechts im Gebiete des alten polnischen Reichs ostwärts der Weichsel // Abh. der Hist.-Philos. Ges. in Breslau. – 1858. – Jg. 1. – S. 243–301. – S. 277–278.

⁵³ *Келлер, О.Б.* Рецепция немецкого права на Украине // Сац.-экан. і правовыя даслед. – 2007. – № 3. – С. 94–106. – С. 92.

было. Эти факты исследовали и описали полтавские историки)⁵⁴.

Приведенный выше список украинских городов и сёл, получивших привилегии на немецкое право, безусловно, не является полным. В работе одного только Р. Ф. Кайндля⁵⁵ содержатся сведения о распространении немецкого права в 400 городах, населённых пунктах и сёлах западной (польской) и восточной (украинской) Галиции, получивших это право на протяжении XIV–XVI вв.

§3. Налоги, подати, повинности, пошлины, княжеские регалии в Центрально-Восточной Европе до и после дарования немецкого права

В ту эпоху (XIII–XIV вв.), когда распространилось и утвердилось немецкое право в Польше, а затем в Литве, на Украине и в других регионах, феодализм в Западной Европе находился на вершине своего развития: король получал доходы только от государственных имуществ, некоторых регалий (горной и отчасти лесной), таможен и донатив духовенства⁵⁶. Жалованные грамоты на немецкое право затрагивали, как правило, две особо важные сферы: *подати* и *суд*. А как известно, *именно право суда и власть, относившаяся к собиранию налогов, исчерпывали все права верховной власти в период Средневековья*⁵⁷.

Рассмотрим на примере Польши, Литвы, а, соответственно, и Украины одну из вышеозначенных сфер власти: какие же налоги и повинности имели место на вышеуказанных территориях до дарования её населению в Средние века жалованных грамот на немецкое право, а затем, каким образом менялась ситуация после пожалования немецкого права.

3.1. Налоги, подати и повинности до дарования немецкого права

Постоянные подати: Примерно до XIV в. польские князья обладали обширными правами касательно налогов⁵⁸. **Равно как и князья иных славянских земель, польские князья** получали с каждого населённого участка земли прямую,

⁵⁴ Кистяковский, А.Ф. Права, по которым судится малороссийский народ, высочайшим всепресветлейшим, державнейшим великим государыни императрицы Елисаветы Петровны, самодержицы всероссийския, ее императорского священнейшего величества повелением, из трех книг, а именно: Статута литовского, Зерцала саксонского и приложенных при том двух прав, такожде из Книги порядка, по переводе из польского и латинского языков на российский диалект в едину книгу сведенные, в граде Глухове, лета от рождества Христова 1743 г. / А.Ф. Кистяковский. – Киев : Унив. тип., 1879. – [4], 841, 73, 27 с. – С. 4.

⁵⁵ Kaindl, R.F. Beiträge zur Geschichte des deutschen Rechtes in Galizien : [in 12 T.]. – Wien: Hölder, 1910. – Т. 9–12. – 184 S.

⁵⁶ Владимирский-Буданов, М.Ф. Немецкое право в Польше и Литве. – СПб. : [б. и.], 1868. – 312 с. – С. 26.

⁵⁷ Владимирский-Буданов, М.Ф. Немецкое право в Польше и Литве... С. 9.

⁵⁸ Владимирский-Буданов, М.Ф. Немецкое право в Польше и Литве... С. 10.

общую и постоянную подать. Причём, как единица, облагаемая податью, так и свойства, размер и название подати были различны.

Как правило, в Польше облагался податью именно тот участок земли, который крестьянин мог возделывать парой волов или лошадей, от чего подать получила название «**порального**» («poradlne» – «посошное»). Та же самая подать могла носить и название «**подымного**» («дым» – жилое место). До времён Людовика I Великого (Венгерского, 1370-1382) данная подать составляла 12 грошей с лана⁵⁹, а со времени издания Людовиком знаменитого акта⁶⁰ снизилась до 2 грошей. Впоследствии, во времена правления Сигизмунда III Вазы⁶¹, эта подать и вовсе исчезла. *То есть, в то время, когда на западе возникало обложение постоянными податями, в Польше совершенно прекратилось взимание прямых общих налогов.*

Далее. В Польше, в виде постоянной подати кроме «порального» (налога в денежной форме), с каждого лана взимались и различные продукты натурой, а именно: «**annonna ducalis**» или «отсыпной хлеб», позднее «**dziakly**» (в Литве – «**дяклы**»), составлявший 2 мерки ржи и овса с лана; затем «**vacca**», «**bos**», «**porcus**» и пр.

Экстраординарный налог: Наряду с постоянной податью в Польше существовал экстраординарный налог, взимавшийся временно согласно требованию необходимости: «**exaction**», «**collecta**», «**szos**». В Литве этот налог именовался «серебшизна» и «ордынщина». Со времени развития сеймовой власти установление этого налога требовало согласия сейма. Данный налог просуществовал до падения Речи Посполитой⁶².

Повинности: Самой старой и наиболее тягостной повинностью в Польше считалась «подводная» («**powoz**», «**prewod**», «**podwoda**») ⁶³. Суть данной

⁵⁹ **Лан** — мера площади в средневековой Западной Европе и в польско-литовском государстве (XIV-XVIII ст.). Являлся основным мерилем феодальных повинностей. Размер 1 лана соответствовал площади среднего сельскохозяйственного феодального надела. Обычно, один лан давался патриархальной семье из 10-12 человек. Лан делился на *загоны*, а те – на *скибы*. Было 2 вида лана: малый (фламандский, хелмский), который равнялся 30 моргам и соответствовал литовской *волоке* (отсюда второе его название – *влука*), и большой франконский (королевский, старопольский) равнявшийся 43,5 – 48 морга. На Украине с 1557 г. назывался старопольский лан или *волокой* и был равен 1 лан = 30 моргов $\approx 17,955$ гектара. Размеры ланов: франконский 1 лан = 43,5 – 48 моргам $\approx 22,6$ до 25,8 га, лан фламандский $\approx 16,7$ до 17,5 га. От слова лан возникло название земельного налога – лановое.

⁶⁰ Кошицким привилеем (жалованной грамотой) 1374 г. Людовик освободил польскую знать от регулярных податей, кроме ланового побора.

⁶¹ **Сигизмунд III** (швед. Sigismund I, польск. Zygmunt III Waza, белор. Жыгімонт III Ваза, лит. Zigmantas III 20 июня 1566 — 30 апреля 1632) — король польский и великий князь литовский с 27 декабря 1587 года, король шведский с 27 ноября 1592 по июль 1599 года, внук Густава Вазы и Сигизмунда Старого, сын шведского короля Юхана III и Екатерины Ягеллонки, отец Владислава IV.

⁶² *Владимирский-Буданов, М.Ф.* Немецкое право в Польше и Литве. – СПб. : [б. и.], 1868. – 312 с. - С. 11.

⁶³ *Владимирский-Буданов, М.Ф.* Немецкое право в Польше и Литве... С. 11.

повинности заключалась в том, что по пути своего следования княжеские гонцы и военные обозы требовали подвод. Кроме того, крестьянам надлежало доставлять продукты князю в его замок на своих подводах. Иногда этой повинностью выражалось подданство какого-либо племени тому либо иному князю.

Затем в ряду повинностей следует означить обязанность производить различные работы («**издельная повинность**») в пользу князя. Сюда относятся работы при ремонте княжеских замков, исправлении плотин, обязательная помощь при княжеских охотах. Совокупность этих работ называлась «**angaria**» и «**perangaria**». Сюда же можно отнести и «**строжа**» («**stroza**»), хотя она весьма рано заменялась или натуральными, или денежными оброками.

Хотелось бы обратить внимание на «**военную повинность**». В принципе, у народов Европы было два способа осуществления военной повинности: 1) дружинный и 2) всенародный (ополчение), причём, в большинстве своём, в Западной Европе преобладал всё же первый, то есть дружинный способ отправления военной повинности. Обычай народного ополчения исчезает в Польше постепенно, начиная с XIV в.

Соединение повинностей и податей (прямой, постоянный налог):

Соединение податей и повинностей представляют собой так называемые «**станции**» («**statio**»). При объездах князя по делам правительственным, судебным, для забав или охоты землевладельцы и крестьяне сёл, лежавших на его пути, должны были встречать, размещать, содержать и провожать его и свиту князя. Нередко сия повинность перелагалась на деньги и, таким образом, становилась прямым, постоянным налогом.

Налоги непрямые: В большом употреблении были непрямые налоги: любой товар при вывозе на рынок подвергался оплате, взимаемой натурой. С воза рыбы полагалось отдавать 2 рыбы и т.п. Эта подать называлась «**targowe**». Позднее этот сбор, стал взиматься в денежном виде и называться «**цлом**» и «**мытом**», когда сюда присоединился сбор за провоз товаров. Последний, однако, следует отличать от «**таможенных пошлин**».

3.2. Пошлины до дарования немецкого права

К пошлинам следует отнести, конечно, самую доходную статью древних финансов, то есть «**судебные пошлины**».

Кроме того, значительную часть доходов в больших торговых городах составляли **торговые и иные пошлины**.

3.3. Княжеские регалии до дарования немецкого права

Помимо податей, пошлин и повинностей основанием многочисленных прав князя над всеми землями его княжества являлись княжеские регалии. Так, например, княжеской регалией считалось право владения лесами и водами. Как и

повсюду в Западной Европе лесные законы были строги: убивший зверя судился, как преступник, оскорбивший князя и приговаривался к высшему штрафу в размере 70 грошей. Основание подобной строгости объясняется тем, что ценные шкуры зверей («kuny») имели денежное обращение. Наряду с правом владения лесами и водой к княжеским регалиям относились ловля рыбы, построение мельниц и бань и т.д. Полезные ископаемые, на чьей бы земле они не были найдены, принадлежали только князю.

3.4. Налоги, подати и повинности после дарования немецкого права

Для того, чтобы разобраться, как выглядела финансово-экономическая жизнь в Польше и Литве после введения немецкого права, следует отметить следующее. Говоря о влиянии немецкого права, нужно различать дарование немецкого права общинам, живущим на государственной (княжеской) земле, либо новым колониям, появившимся на этой земле, от пожалования его духовенству либо частным владельцам-собственникам.

Общая поземельная подать: Так, дарование немецкого права княжеским именьям влечёт за собой не уменьшение, а увеличение финансовых средств князя. Совсем иное дело, когда оно даётся частновладельческим именьям. В такой ситуации частновладельческие именья освобождаются от «общей поземельной подати» – «порального»⁶⁴. Не следует, однако, забывать, что освобождение от этой подати было неполное; если оно и бывало полное, то крайне редко. Выше уже упоминалось, что остатки данной подати сохранились в Польше до времён правления Сигизмунда III (1587-1632) и что немецкое право понижало её до 2 грошей с лана.

В Литве, в 1424 г., Великий князь литовский Свидригайло⁶⁵ даёт Драгосиновичу село Косово с монастырём в потомственное владение, с мельницами, с полями, с ловами звериными и птичьими и пр.: «А тое село первореченное имеют нам давати, подлугъ права Волоского ты-то доходы... съ каждого кметя по два гроши польскихъ Краковского резу у каждый год»⁶⁶. ***Под «правом Волоским», упоминаемом здесь, надлежит понимать «право немецкое». Как название «Немцы», общее для всех германских племён,***

⁶⁴ *Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Städte und der Einführung und Verbreitung deutscher Kolonisten und Rechte in Schlesien und der Ober-Lausitz* / Hrsg.: G.A. Tzschoppe, G.A. Stenzel. – Hamburg: Perthes, 1832. – XVI, 656 S. – Urk. № 26, 44, 48.

⁶⁵ **Свидригайло** (белор. Свідрыгайла, лит. Švitrigaila, польск. Świdrygiełło; около 1370 — 10 февраля 1452) — князь витебский (1393), подольский и жидачевский (1400—1402), новгород-северский, черниговский и брянский (1404—1408, 1420—1430), великий князь литовский (1430—1432), князь волынский (1434—1452). Сын великого князя литовского Ольгерда Гедиминовича от его второй жены, тверской княжны Ульяны, младший брат великого князя литовского и короля польского Ягайло.

⁶⁶ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией.* – СПб. : Тип. Э. Праца, 1863. – Т. 1 : 1361–1598 / [под ред. Н.И. Костомарова]. – [6], 301, 15 с. - № 15.

прилагалось зачастую ко всем западным народам», – поясняет в своём исследовании М. Ф. Владимирский-Буданов, – так и название «Влахи», общее для всех романских народов, прилагалось иногда ко всему Западу»⁶⁷.

Подать чрезвычайная (временная): От подати «чрезвычайной (временной)» не освобождались немецкие поселения частных владельцев, за исключением определённого числа лет первоначальной льготы⁶⁸.

Подать «Annona ducalis»: Подать под названием „Annona ducalis“ или «отсыпной хлеб», позднее «dziakly» (в Литве – «дяклы») в виде 2 мерок ржи и овса с лана, сохранилась преимущественно в грамотах на немецкое право силезским городам и местечкам. Впоследствии, в Польше, «дякла» перешла от князей к землевладельцам. Зато иные натуральные поборы, к примеру, «vасса», «bove» и пр. были отменены согласно жалованным грамотам на немецкое право.

«Стации»: Крайне важным моментом явилось освобождение от «стаций», даруемое немецким правом, ибо оно придавало землевладельцам внешний вид независимых князей. Упразднение «стаций» привело к тому, что без разрешения землевладельца король не мог въехать в границы его имения.

Подводная повинность: При даровании немецкого права постепенно изживает себя «подводная повинность». Так, например, силезские князья сохраняли сперва за собой подводную повинность в военное время для доставления провианта и перевоза пленников (то что в отличие от «powoz» и «podwoda» называлось «prewod»)⁶⁹. В грамотах же князей Восточной Польши постоянно стоит общая формула: «absolvimus... a powoz, prewod»⁷⁰ независимо от того, даётся ли грамота собственному имени князя или имени частного владельца.

Воинская повинность: Особенность жалованных грамот на немецкое право составляет освобождение от «воинской повинности», не потому, что эти привилегии нельзя найти в тарханных грамотах русских князей, а потому, что в жалованных грамотах на немецкое право воинская повинность получает строгую определённость.

Колонисты не освобождались от военной повинности, но, в отличие от поселенцев с польским правом, они несли её с определёнными облегчениями. «Колонисты, – говорит один силезский князь, – будут служить мне, если случится война против моей земли или в моей земле; если же я захочу начать поход вне моей земли, то они должны в гарнизон одного моего замка постаивть, по договору, трёх

⁶⁷ Владимирский-Буданов, М.Ф. Немецкое право в Польше и Литве. – СПб. : [б. и.], 1868. – 312 с. – С. 19.

⁶⁸ *Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Städte und der Einführung und Verbreitung deutscher Kolonisten und Rechte in Schlesien und der Ober-Lausitz / Hrsg.: G.A. Tzschoppe, G.A. Stenzel. – Hamburg: Perthes, 1832. – XVI, 656 S. – Urk. № 39.*

⁶⁹ *Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Städte und der Einführung und Verbreitung deutscher Kolonisten und Rechte in Schlesien und der Ober-Lausitz...Urk. № 54.*

⁷⁰ *Codex diplomaticus Poloniae: quo continentur privilegia regum Poloniae ... Vol: 3. – Warschau, 1858 - № 80, 82.*

вооружённых людей с достаточным продовольствием, до моего возвращения в свою землю»⁷¹. Таким образом, *военная повинность колонистов ограничивается войнами оборонительными и внутренними; от внешних войн они освобождаются всегда*. Но и во время внутренних войн колонисты несли военную повинность с ограничениями. Они лишь тогда принимали участие в защите страны, если война касалась границ их поселений⁷². Итак, немецкое право обязывает колонистов к тому, к чему каждого человека обязывает чувство собственного самосохранения: во время войны жители открытых мест и без того бежали в ближайшие замки и принимали участие в их обороне. Единственный обязательный их долг – вооружить известное число людей за свой счёт. Впоследствии в Польше всё нешляхетское население участвовало лишь при обороне замков. В открытых же битвах сражались общинные рати. В общенародное ополчение из имений частных владельцев являлись солтысы. В позднейших грамотах освобождение от военной повинности даётся колонистам немецкого права или безо всяких ограничений, или в них и вовсе не упоминается о таковой. Из солтыских грамот, в которых подробно излагаются повинности поселенцев видно, что военной службой обязывается один только солтыс.

Другая сторона военной повинности – постройка и ремонт замков и укреплений – подверглась той же участи. Сначала князьями оговаривается, что колонисты «будут помогать при постройке замка по требованию крайней необходимости», а затем решительно отказываются от их помощи⁷³.

3.5. Пошлины после дарования немецкого права

Торговые и другие пошлины составляли значительную часть доходов только в больших торговых городах, принадлежавших в большинстве своём ещё князьям. Если же такие города попадали в частное владение, то само собой разумеется, и пошлины переходили в руки землевладельцев. Но грамоты не забывают упомянуть также об освобождении от торговых пошлин⁷⁴.

3.6. Княжеские регалии после дарования немецкого права

Из **регалий** право на владение водами постоянно соединяется с прочими привилегиями немецкого права, без ограничений или с известными изъятиями. Так,

⁷¹ *Codex diplomaticus Poloniae: quo continentur privilegia regum Poloniae ...* Vol: 3. – Warschau, 1858 - № 44.

⁷² *Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Städte und der Einführung und Verbreitung deutscher Kolonisten und Rechte in Schlesien und der Ober-Lausitz / Hrsg.: G.A. Tzschoppe, G.A. Stenzel. – Hamburg: Perthes, 1832. – XVI, 656 S. – Urk. № 11, 12.*

⁷³ *Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Städte und der Einführung und Verbreitung deutscher Kolonisten und Rechte in Schlesien und der Ober-Lausitz...Urk. № 26.*

⁷⁴ *Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Städte und der Einführung und Verbreitung deutscher Kolonisten und Rechte in Schlesien und der Ober-Lausitz...Urk. № 26.*

в древнейших грамотах исключается право на ловлю бобров в пользу князя⁷⁵; впоследствии же уничтожается и это изъятие⁷⁶. Даже рыболовство подвергалось иногда ограничениям, хоть и чрезвычайно редко. Реки могли отдаваться в частное владение либо на всём их протяжении, либо отмерялось точное количество вверх и вниз по течению от того города или имени, которому была пожалована грамота. На этом пространстве владельцы могли строить или сколько угодно мельниц, или согласно указанному количеству⁷⁷. Точно так же и **лесная регалия** уступалась сперва с некоторыми ограничениями касательно права охоты, а уже затем безо всяких ограничений. **В городах право охоты получал один только войт!!!**

Горная регалия, даже в пунктах чрезвычайной важности для всего государства, переходила в частное владение сперва по простым жалованным грамотам, потом закреплялась грамотами на немецкое право. Так, к примеру, соляные копи в Величке перешли в частное владение монастыря Тынецкого. Ещё легче переходило в частное владение право на полезные ископаемые, могущие открыться на земле, уже бывшей в частном владении, о чём упоминают грамоты на немецкое право, с некоторыми лишь ограничениями относительно княжеских городов⁷⁸.

Что касается **монетной регалии**, то поначалу князья весьма осторожно поступали с ней и исключали её из пожалований немецкого права. Однако, *право чеканить монету утвердилось в землях, занятых тевтонскими рыцарями, за землевладельцами и городами с немецким устройством, таких как Торунь, Эльбинг и Данциг*. Последние пользовались вышеуказанным правом вплоть до последних времён польского владычества.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение хотелось бы отметить ещё один крайне важный момент: отношение землевладельцев к поселенцам по немецкому праву. Когда в результате падения роли королевской власти в Польше, основные политические функции переходят от короля к землевладельцам, то землевладельцы получают значение провинциальных войтов в своих имениях, а низший суд начинают вершить их вассалы (солтысы), только ими назначаемые. Солтысам землевладельцы поручают фактическое отправление уголовного суда. **Имения землевладельцев не платят**

⁷⁵ *Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Städte und der Einführung und Verbreitung deutscher Kolonisten und Rechte in Schlesien und der Ober-Lausitz...* Urk. № 6.

⁷⁶ *Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Städte und der Einführung und Verbreitung deutscher Kolonisten und Rechte in Schlesien und der Ober-Lausitz...* Urk. № 26.

⁷⁷ *Codex diplomaticus Poloniae: quo continentur privilegia regum Poloniae ...* Vol: 3. – Warschau, 1858 - № 63.

⁷⁸ *Codex diplomaticus Poloniae: quo continentur privilegia regum Poloniae ...* Vol: 3. – Warschau, 1858 - № 63.

королю податей (кроме одной двугрошевой с волоки – «exactio pecunialis») и не несут повинностей⁷⁹!

Однако, на основании данного утверждения сложно сделать выводы, хуже или лучше стало людям, поселённым на таких «освобождённых» землях. Ситуация могла развиваться двумя путями.

Первый путь: землевладелец, получив «jus ducale», мог передать его своим поселенцам точно так же, как это сделал король или князь по отношению к нему; он мог устроить в своём имении свободный общинный суд, которому передавал и своё право уголовной юрисдикции, а также мог облегчить подати и повинности крестьян.

Второй путь: землевладелец мог оставить в своих руках полученную власть и быть действительным и единственным судьёй в своём имении, плюс получать с поселенцев все те подати и требовать исполнения всех тех повинностей, которые прежде полагались королю или князю. Власть, полученная землевладельцем, была безгранична и даже давала ему право и возможности расширять требования и увеличивать повинности.

Принято считать, что немецкое право возлагало на землевладельцев обязанности устроить свои отношения к поселенцам по первому способу, а не по второму; что поселенцы пользовались привилегиями немецкого права «наравне с панами». *Так ли было?* Действительно ли в частновладельческих имениях, пожалованных немецким правом, непременно устанавливался общинный, независимый суд и каковы были личные и имущественные права поселенцев в таких имениях? С этим, безусловно, следует разобраться подробнее, особенно со вторым аспектом, затрагивающим личные и имущественные права поселенцев по немецкому праву (волочное хозяйство).

Самый главный момент, на который следует обратить внимание: при отдаче земли немецким колонистам изменялся существовавший до этого древнеславянский способ сельского хозяйства!

«Общинное землевладение, – сообщает нам Владимирский-Буданов, – было чуждо немцам»⁸⁰. При образовании немецкой колонии происходил точный или приблизительный кадастр имения⁸¹. Имение разделялось на «mansi» («Hufen» – «волоки»). Каждый поселенец получал отдельную волоку (гуфу), величина которой соразмерялась с количеством почвы. В лесистой местности учреждались так называемые большие или франкские волоки, на обработанных полях – меньшие по размерам фламандские волоки (гуфы). Средняя величина волоки (гуфы) составляла порядка 30 моргов, то есть свыше 15 десятин. Деревни распались на ряды хуторов.

⁷⁹ Владимирский-Буданов, М.Ф. Немецкое право в Польше и Литве. – СПб. : [б. и.], 1868. – 312 с. – С. 57.

⁸⁰ Владимирский-Буданов, М.Ф. Немецкое право в Польше и Литве. – СПб. : [б. и.], 1868. – 312 с. – С. 68.

⁸¹ *Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Städte und der Einführung und Verbreitung deutscher Kolonisten und Rechte in Schlesien und der Ober-Lausitz* / Hrsg.: G.A. Tzschoppe, G.A. Stenzel. – Hamburg: Perthes, 1832. – XVI, 656 S. – Urk. № 48, 50.

Каждый владеющий волоками состоял в непосредственном юридическом отношении к землевладельцу, отвечая только за себя.

Иными словами, в результате введения заимствованного на Западе Европы частного (ленного) землевладения вместо древнеславянского общинного землевладения, исчезает прежняя общинная ответственность, при которой в киевско-русских областях землевладелец имел право назначать только общее количество податей и повинностей, а община уже сама распределяла их между своими членами. Это общее количество податей и повинностей сохранялось даже несмотря на уменьшение или увеличение общины, и поэтому последняя должна была самостоятельно заботиться о полноте своего состава. Землевладелец, хоть и отчасти, был обеспечен постоянным получением дохода, а этим значительно отдалялась необходимость прикрепления к земле. По немецкому же праву, придерживавшемуся порядка частного землевладения, каждому поселенцу отдавалась волока в вечную ленную собственность («dziedzina»). «Такое дарование, – пишет далее Владимирский-Буданов, – есть, по-видимому, привилегия, так как им даётся даже право продать свой участок, конечно, вместе с повинностями, лежащими на нём; пан лишается права без причины отнять у поселенца участок; но это и есть уже начало крепостного права, которое развилось потом в такое строгое рабство под благоприятными условиями польского юридического быта, которыми Польша опять-таки обязана немецкому праву»⁸².

Право вечного владения могло сделаться привилегией при больших наделах и при освобождении от податей; на небольших же крестьянских участках, обременённых повинностями, оно неизбежно вело к закабалению: при свободе от податей и при известной величине солтысств, эти последствия сделались даже предметом желаний шляхты, но те же солтысства, меньшего объёма и обложенные повинностями, переходили в крестьянские участки.

Итак, о постоянной незначительной величине волоки было сказано выше. Остаётся лишь упомянуть, какие повинности устанавливало немецкое право при распределении волок между поселенцами.

Одним из существенных отличий немецкого права признаётся переложение издельной и натуральной повинностей на денежный оброк – «чинш» («Zins», «census»). Этот оброк простирался от ¼ марки с волока до ½ марки⁸³, иногда более 1 марки. Такая замена натурального хозяйства денежным, конечно, была принесена в Польшу и Силезию «немцами» из их прежнего отечества, где уже началось разложение натурального хозяйства. Однако, необходимо отметить, что на той степени экономического развития, на которой тогда находилась Польша, денежное хозяйство не могло привиться прочно. При неразвитости потребностей и, следовательно, торговли, земледельцу во всяком случае легче было отработать

⁸² Владимирский-Буданов, М.Ф. Немецкое право в Польше и Литве. – СПб. : [б. и.], 1868. – 312 с. – С. 69.

⁸³ *Codex diplomaticus Poloniae: quo continentur privilegia regum Poloniae ...* Vol: 3. – Warschau, 1858 – № 58.

известное число дней в году, чем приобрести деньги. Эти обстоятельства скоро привели в сёлах, основанных на немецком праве, к соединению чинша с барщиной⁸⁴.

Но действительно ли, при даровании немецкого права, все повинности натуральные и обязательные работы были заменены чиншем? Нет, это не так. В некоторых документах, помимо чинша, говорится о поборах и данях; из других же актов видно, что эти поборы составляли взнос определённого количества ржи и овса с каждой волоки. Такой взнос натурой есть «*annona ducalis*», остаток прежних княжеских прав на землю. Князья часто оставляли его за собой после дарования немецкого права. Но если князь отказывался от него, то не в пользу поселенцев, а в пользу землевладельцев. Так формировалась юридическая почва для закрепощения основной массы населения Польского королевства.

***Келлер Ольга Борисовна** – доктор исторических наук, доцент, доцент кафедры истории Средних веков философского факультета Тюбингенского университета имени Эберхарда Карла.

E-mail: olga.keller@mail.ru.

⁸⁴ *Владимирский-Буданов, М.Ф.* Немецкое право в Польше и Литве... С. 71.

**СМЕНА ЭПОХ:
ОЧЕРК ФОРМИРОВАНИЯ РИМСКО-ВИЗАНТИЙСКОЙ ДОКТРИНЫ
МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА (III-VI ВЕКА)**

ВИКТОР МЕЛЬНИК (Киев, Украина)*

Международное право является отраслью юриспруденции, регулирующей любые отношения, возникающие между государствами¹. Как и любая другая отрасль права, международное право обладает высокой степенью системности нормативного регулирования. Поскольку моральные правила действуют посредством разграничения нормы и патологии в общественной жизнедеятельности человека, но (в отличие от правовых норм) не имеют полноценного санкционно-насильственного влияния на конкретного человека, то именно юриспруденция призвана использовать все доступные средства для организации системного труда и безопасного быта человека. Вот почему для юриспруденции, выступающей самым деятельным методом организации человеческого бытия, важен процесс построения и успешного функционирования государства, в рамках которого человек как гражданин подвержен влиянию и контролю со стороны государственного аппарата.

Православный философ Сергей Николаевич Булгаков (1871-1944), претерпевший многие невзгоды, прошедший трудный путь «от марксизма – к идеализму», написал: «есть только одно средство коренной реформы – это именно *организация труда*»². Профессионально занимаясь политической экономией, но также оставаясь юристом по образованию, Сергей Булгаков обращал внимание своего читателя на то, что любой общественный кризис невозможно разрешить «паллиативами, какими-либо волшебными пилюлями»³. Все социальные проблемы обычно исходят из проблем экономических. Даже в случае с ухудшением климата, человек страдает из-за трансформации экономической структуры отношений⁴. Имея «за спиной» обширную библиографию данного вопроса⁵,

¹ «В классическом международном праве только государства владели правами и обязанностями. И сегодня международное право регулирует, прежде всего, отношения между государствами как первичными («естественными») субъектами и главными действующими лицами сообщества народов». Цит. по: *Гердеген Матиас*. Міжнародне право. / М. Гердеген. – К.: КІС, 2011. – с. 27. Пер. с немецкого Р. Корнута: *Herdegen Matthias. Volkerrecht.* / Dr. M. Herdegen. – Munchen: Verlag C. H. Beck, 2010.

² Курсив С. Н. Булгакова. Цит. по: *Булгаков С. Н.* Два града. Исследования о природе общественных идеалов. / С. Н. Булгаков. – СПб: «Издательство Олега Абышко», 2008. – с. 145. Примат организации труда С. Н. Булгаков здесь рассматривает в связи с философией социального морализма Томаса Карлейля (1795-1881).

³ Там же.

⁴ Профессор Лев Николаевич Гумилев (1912-1992) утверждал: «Ландшафты, подобно этносам, имеют свою динамику развития, свою историю. И когда ландшафт меняется до

позволим себе утверждать, что только организованный труд способен обеспечить цивилизованное, моральное и, соответственно, религиозное существование человека. Лишь организованный труд способен дать человеку реализацию, навыки и умение, приносящие пользу окружающей среде и родным людям. Благодаря организации труда формируются *успешные семьи – первичные социальные группы, вне которых человек не может существовать биологически, но, также исчезает социально*. Организованность собственной трудовой и семейной жизни делает из индивида личность. Далее личность, эволюционируя, становится способной к иным формам социально-культурной жизни, тратит энергию на поиски и реализацию дополнительных смыслов. В процессе объединения личностей (на самом деле, в процессе объединения трудовых коллективов и семей) возникает **государство – политический институт для коллективной защиты выработанной конкретным обществом организационной формы труда**. Взаимная коммуникация (1-й фактор), перераспределение ресурсов (2-й фактор), появление налогов (3-й фактор) создают государственность. Если географические условия позволяют и три указанных фактора интегрируются, появляется особая культура, содействующая сплочению разноплеменного населения. Государство становится успешным и с минимальными культурными потерями проходит сквозь жернова исторического процесса.

Государственная организация нуждается в юриспруденции, так как право регламентирует в жизни все, что может быть нарушено отдельным человеком или группой лиц из-за несовершенства человеческой природы. Право есть механизм государственной жизни. Право не позволяет человеку чувствовать себя ответственным за преступление только перед собственной совестью, оно приводит его к общественному осуждению путем демонстративного наказания. Таким образом, оно охраняет *устои общества – устои организации труда*. Государство контролирует социум посредством нормативно-правовых актов и направляет индивидуальную энергию в соответствующее русло. Следовательно, государство *системно*. Оно представляет собой *если и не единственно возможную систему, то, по крайней мере, единственный успешный метод организации человеческой жизни*. Даже самые ярые противники этатизма⁶ и политизации социальных/гуманитарных

неузнаваемости (причем безразлично – от воздействия ли человека, от изменения ли климата, от неотектонических процессов или от появления губительных микробов, несущих эпидемии, которые ведут к изменению численности тех или иных видов животных и растений), люди должны либо приспособиться к новым условиям, либо вымереть, либо обрести новую родину». Цит. по: Гумилев Л. Н. Изменения климата и миграции кочевников. / Л. Н. Гумилев. Три китайских царства. – М.: Алгоритм, 2012. – с. 220.

⁵ См. подборку в статье: Melnyk V. The Theory of Political Anthropology: Between Geographical Determinism and Ethnic Psychology. / Viktor Melnyk. // Voprosy filosofii i psikhologii. Вопросы философии и психологии. – 2017, Vol. 4. – №1. – pp. 35-47. DOI: 10.13187/vfp.2017.1.35.

⁶ «Этатизм (франц. etatisme, от etat – государство) – понятие политической науки, обозначающее активное вмешательство государства в экономическую сферу жизни общества; в 30-е гг. XX в. – программный пункт кемализма». Цит. по: *Словник ініціативних*

наук не смогут этого отрицать. Нет примеров успешной организации труда человеческих коллективов вне государства⁷. Нет примеров успешного развития и экспансии определенного типа культуры вне государственной поддержки. В конце концов, нет примера успешного сопротивления общины врагам без государственной организации. *Из-за этого* мы должны учитывать, что *изучение государства само по себе ценно для исторической науки*.

Напомним собственное определение. *Международное право регулирует общественные отношения, возникающие в сфере взаимодействия отдельных самоорганизующихся систем. Оно также имеет процессуальный характер, поскольку характеризуется непрерывным развитием и постоянным обновлением в соответствии с интеллектуальными вызовами и политическими требованиями конкретной эпохи*⁸. Государство не может заниматься организацией человеческой жизни⁹ бессистемно. Хаос в государственном управлении свидетельствует о наличии социальной патологии – явного отклонения от нормы бытия человека. Для собственного блага, даже для психологического комфорта, человек нуждается в организованности. Если государство не предоставляет ему четкой организованности жизни – оно не выполняет своих функций (безусловной частью такой четкой организованности жизни должна быть справедливость). Такое государство не является государством или же является таковым только на бумаге (такие формы патологии изучает политологическая теория *failed state*¹⁰).

слів (= Словарь иностранных слов). / За ред. акад. АН УРСР О. С. Мельничука. Вид. друге. – К.: Головна редакція УРЕ, 1985. – с. 320.

⁷ Разбор дискуссии вокруг данного вопроса сделан нами совместно с проф. Ф. М. Кирилюком: *Кирилюк Ф. М.* Громадянська політологія: між історією громадянства та громадянською історією / Ф. М. Кирилюк, В. М. Мельник. // Збірник тез і матеріалів доповідей Міжнародної наукової конференції «Наукові засади об'єктивності і суб'єктності громадянського суспільства» (м. Київ, 24-25 квітня 2017 року) в рамках «Днів науки філософського факультету – 2017». / за заг. ред. проф. Ф. М. Кирилюка. – К., 2017. – с. 3-8.

⁸ *Мельник В. М.* Византия, германцы и славяне у истоков международной правосубъектности государств: римское юридическое наследие и проблема исторического неравенства возможностей. / В. М. Мельник. // *Аннали юридичної історії*. – Том 1. №2. – квітень-липень 2017. – Випуск «Городяни і громадяни: історія та антропологія територіальних громад». – с. 60.

⁹ В первую очередь, регламентацией трудовой и семейной жизни. Все остальные правовые действия и коллизии возникают из особенностей развития *этих двух главных сфер человеческого бытия*. Такие правовые действия и коллизии материализуются в нормативно-правовых актах, требуют детальной описи, вследствие чего возникает законодательство как система. Высшей формой системности законодательства необходимо считать кодификацию.

¹⁰ Концепция *failed state* (буквально «*провалившееся государство*»), по мнению швейцарского юриста д-ра Д. Тюрера (Цюрихский университет), должна применяться к «продуктам распада государственных структур, обеспечивающих поддержку закону и порядку, провоцирующим «анархические» формы внутреннего насилия». Ориг. цит.: *Thurer D.* The «Failed State» and International Law. / D. Thurer. // *International Review of the Red Cross*. – 1999. – №836. – pp. 731-761.

Государство как системная сила, в процессе эволюции, становится способным к самоорганизации. Это значит, что государственная организация воспроизводится за счет аксиологического восприятия человеческими массами. *Аксиология – философское учение о ценностях.* Успешно организуя труд и регламентируя быт человека, государство становится ценностью социума. Человеческие коллективы чувствуют внутреннюю потребность в активном государственном аппарате¹¹. Вот почему мы предлагаем считать государства системами самоорганизующимися, полагая самоорганизацию вообще высшей формой любой организации.

Государство, как и любая система, подвержено эволюции – развитию. Это мы подразумеваем, говоря о *процессуальном характере*, как относительно государства, так и относительно любой отрасли права. Государство никогда не стоит на месте, обновляясь технически и идеологически, в соответствии с запросами времени. Время – категория физическая, естественная. Отрицать её невозможно. Развиваясь во времени, каждое государство подобно отдельному человеку, последовательно переживает определенные события¹², составляющие историю. Любой человек имеет свою историю, любая семья имеет свою историю, любое государство располагает собственной историей. *Задача истории международного права – исследовать историю отношений между государствами.* Однако, в отличие от предмета истории международных отношений, специфика истории международного права состоит в изучении нормативно-правовых актов и юридических практик.

Любая отрасль юриспруденции базируется на государстве, исходит от государства и существует для государства. История любой отрасли юриспруденции, независимо от воли ученого, всегда превращается в исследование истории определенной сферы государства, государственности, государственного управления. Но в случае с историей международного права, все обстоит ещё серьезней. *Для успешного историко-юридического понимания международного права необходимо настолько же успешное историко-юридическое понимание государства.* Мы имеем в виду не простую теорию государства и права, столь примитивизированную в учебных программах высших учебных заведений, а *настоящую процессуальность государства*, проявляющуюся перманентно как историзм данного явления.

Описывая историзм понятия «государство», мы должны указать на три фактора, его определяющих:

1) Понимание всех вещей на свете постоянно изменяется, трансформируются взгляды человека на окружающие предметы сообразно культурному и технологическому развитию. Незыблемыми остаются только фундаментальные ценности человека, определяющие его бытие в природе (например, религиозность, как единственно возможная форма истинно интеллектуального самопостижения, как связь с Богом).

¹¹ Отсюда произрастают корни современной теории «сервисного государства» – государства, созданного для того, чтобы помогать людям, поддерживать их.

¹² Объективно осуществленные и субъективно осуществляемые.

2) Человеческая психология устроена таким образом, что индивид всегда ищет новое, человек по своей внутренней природе устроен как исследователь (окружающей среды, природных явлений, методов обустройства своего жилища и т. д.). Человеку свойственно смотреть на все вещи так, как ему это удобно, в связи со степенью личного интеллектуального, культурного, социального развития. Порой он смотрит иначе, нежели предки, даже на некоторые незыблемые ценности (например, на религиозность), что не меняет незыблемости фундаментальных ценностей, но может трансформировать некоторые социально-психологические формы отношения к ним. К примеру, государство, независимо от того, является оно незыблемой ценностью человечества или не является, изменяет свою форму независимо от социального отношения к себе. Природа так устроена, что любая вещь может оказаться лишь тем, что *мы видим и как мы её используем*. Не станем же мы утверждать, что существует абсолютная гарантия истинного понимания нами природы! Такая гарантия никогда не появится, несмотря на все очевидные и гениальные успехи математических или естественных наук.

3) Изменение форм и практик государственного управления всегда происходит в процессе трансформации понимания людьми государства и государственности¹³. Назовем это **юридическим конструктивизмом – право и государство являются лишь тем, чем их внутренне считают люди. Если граждане считают свое государство неудачным, оно таковым и является.** Государство, как самоорганизующаяся социальная система, способно самостоятельно конструировать реальность. Плохое управление приводит к обесцениванию государства в глазах объектов влияния – граждан. Хорошее управление наоборот вызывает возрастание патриотических чувств¹⁴.

Такое понимание историзма понятия «государство» пересекается с инструментальной и конструктивистской теориями этноса, согласно которым человек является по-национальности тем, кем он себя ощущает¹⁵. Этнологи и социологи часто говорят о том, что общество есть продукт воображения (существует даже термин «*воображенное общество*»). Государство точно так же является *воображенным*, будучи продуктом нашего понимания и осмысления¹⁶.

¹³ Все это расположено в плоскости общественной *ментальности*.

¹⁴ Здесь поднимается «в полный рост» метафизический вопрос: можно и нужно ли считать «хорошим» то управление, которое нравится малообразованным массам, вызывая их восторг? Совсем еще недавно народные массы Германии боготворили Адольфа Гитлера и НСДАП (всего 75 лет назад). Чем это для них закончилось – известно всем.

¹⁵ Разбор теорий и примеры: *Нехаев А. В.* Теории нации и национализмов: проблема классификации. / А. В. Нехаев. // Омский научный вестник. Серия: Общество. История. Современность. – 2016. – №2. – с. 36-45; *Тезич М. Д.* Концепции этноса, этничности и ethnicity в научных традициях России и Запада. / М. Д. Тезич. // Научные исследования Тувы. – 2016. – №2 (30). – с. 199-210; *Bodrov A. N.* Formation of Ethnic Archetype. / A. N. Bodrov, A. D. Pokhilko, A. A. Shmatko. // Научный альманах стран Причерноморья. – 2016. – №2 (6). – с. 13-16.

¹⁶ Каждый человек способен описать личное уникальное понимание понятия «государство». Это значит, что каждый индивид способен конструировать понятие государства в своем собственном воображении – «*вообразать государство*».

Логика исторического процесса заставляет нас принять этот тезис, поскольку смена форм и практик государства во всех случаях осуществлялась в виде реакции на изменение социальной психологии масс.

Итак, запомним: *государство – результат социального воображения*. Когда изменяется социальное воображение, реагируя на определенные климатические, хозяйственные, иные события, изменяется государство. При этом, оно остается незыблемой ценностью для столпов социального (то есть, системного и организованного) человеческого бытия – организации труда и семейной жизни. Не меняясь ценностно, государство, как понятие, претерпевает технические трансформации¹⁷. Вместе с этим, для историко-юридического исследования неправильно характеризовать или оценивать государства прошлого современными мерками. Государства нашего времени – только следствие исторического развития. Пытаясь найти в истории *интересующей нас Византийской империи* все необходимые *черты государственности из современного учебника по теории государства и права*, мы приходим в тупик. *Как интересна и пространна теория государственности в современном мире, так же интересна и пространна была теория государственности в древности и средние века!* Люди иначе «воображали» себя, иначе «воображали» государство. Для того, чтобы изучать государство по-настоящему исторически, мы должны «вообразить» его так, как это делали современники. *На Византийскую империю надо смотреть глазами византийца!* В противном случае, исследователь рискует ошибиться, описывая состаренный вариант актуальной политической повестки дня, ибо, как правильно подметил Сергей Нечаев, «весь вопрос тут заключается не в степени субъективности автора (все субъективны), а в степени его осведомленности, то есть *приближенности* к тому, о чем идет речь»¹⁸.

Прошрое нельзя рассматривать как простой подготовительный этап современности. Наше прошлое намного пространнее и разнообразнее. Как простой человек способен оценить настоящую реальность исключительно опираясь на степень своего интеллектуального развития, так же исследователь обычно оценивает прошлое, опираясь на уровень собственного развития и жизненной практики. Это неправильный подход, от которого мы призываем избавиться ученых, если они действительно желают установления истины. Прошлое следует не упрощать, а оценивать его как самобытную социальную жизнь.

История международного права тоже должна учитывать юридическую самобытность минувшего¹⁹. Правовая система прошлого не может корректно оцениваться как хорошая или плохая с позиций правовой системы современности.

¹⁷ Формы меняются, но содержание остается.

¹⁸ Нечаев С. Талейран. / Сергей Нечаев. – М.: Молодая гвардия, 2013. – с. 6. Курсив наш.

¹⁹ Примечательна в этом отношении классическая монография: Собестианский И. М. Учения о национальных особенностях характера и юридического быта древних славян. Историко-критическое исследование. / И. М. Собестианский. – Москва: Книжный дом «Либроком», 2011. – 352 с. Иван Собестианский (1856-1896) разрабатывал истоки славянской культурно-правовой самобытности.

Она должна оцениваться с позиции эффективности, в конкретных социально-исторических условиях²⁰.

Иллюстративный пример. В обстоятельной монографии «*Стратегия Византийской империи*» д-р Эдвард Н. Люттвак описал историографическую тенденцию характеризовать византийские правительственные ведомства магистра оффиций (до 717 г.) и логофета дрома (после 717 г.) как министерство иностранных дел. В реальности, и позднеантичный магистр оффиций и раннесредневековый логофет дрома, получивший обязанности магистра оффиций после восшествия на престол императора-иконоборца Льва Исавра (717-741), возглавляли *специальные службы*, выполнявшие смешанные обязанности. Логофет дрома, к примеру, отвечал и за коммуникацию, и за почтовое сообщение, и за содержание варварских послов, и за службу императорских переводчиков. Однако, ведение межгосударственных переговоров не входило в круг его обязанностей. Эдвард Люттвак аргументированно настаивает, что у римлян и византийцев даже не было профессиональных дипломатических служб в привычном современном виде²¹. Важно, впрочем, подчеркнуть: затронутый вопрос определения обязанностей специфических византийских должностей и званий демонстрирует логику искусственного переноса современного круга понятий в совершенно другие социально-психологические и бытовые реалии раннесредневековой Византии. Берется удобное и привычное понятие из окружающей среды (например, «министерство иностранных дел») и применяется к условиям полуторатысячелетней давности. Отчего же, в таком случае, исследователи отказывают византийцам в праве обладать собственным неповторимым кругом удобных и привычных понятий? Вопрос риторический, но интересный. Почему мы называем древним правом те понятия/термины/слова, которые механически заимствуем из окружающей действительности. Современность есть результат истории, а юриспруденция сформировалась путем смешения отдельных правовых теорий прошлого. Именно «отдельных», а не всех подряд! Следовательно, чтобы понять смысл и принципы становления сегодняшнего права, необходимо изучить все теории/концепции/практики, учитывая недействующие, отброшенные или забытые.

Основа юридической самобытности прошлого – понимание («воображение») людьми современных *им* правовых явлений. Поэтому государство прошлого надо исследовать именно *как государство прошлого*, а не как примитивный вариант *государства сегодняшнего*.

Для науки важно не как древнее государство понимается с точки зрения сегодняшней, а то, как древнее государство понималось и воспринималось

²⁰ Сформулируем по-философски: «мы» сегодняшние и «мы» вчерашние находимся в совершенно различных, часто даже противоположных ситуациях. Разве не так?

²¹ Люттвак Эдвард Н. Стратегия Византийской империи. / Э. Н. Люттвак. – М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2016. – с. 163-170.

непосредственными жителями. В характеристике такого «воображения» состоит наша задача – исследование международного права поздней античности и раннего средневековья. Термин «понимание» делает историю права зависимой от изучения развития мировоззрения, то есть культуры²². Так как *всемирная история (она же – всеобщая) изучает мировой исторический процесс, анализируя значение конкретных событий и фактов для всеобщего культурного развития*, право в руках историка превращается в инструмент анализа культуры и культурного анализа исторического процесса одновременно²³. Право и государство – части социального мировоззрения, а, следовательно, феномены культуры. Изучать их необходимо, используя методологию культурной истории, пространно изложенную еще Карлом Лампрехтом (1856-1915) в 14-томной «Истории немецкого народа»²⁴.

Государство – не только культурный феномен, но и *культурная сила*²⁵. Карл Лампрехт считал влияние конкретного государства на соседей органической формой политического развития. Даже обращая внимание на склонность методологии Лампрехта к детерминизму, ошибочно игнорировать утверждение о политической сущности культурной экспансии. *Вполне логично провести «расследование» юридических проявлений «культурной силы» в контексте европейской раннесредневековой теории и практики понимания государства.*

Международное право регулирует всю совокупность правоотношений между государствами. *Предполагаем, что изучение истории раннесредневековых представлений о государстве откроет путь к определению: что в упомянутые времена считалось государством, а что нет. Так мы поймем: какие отношения были объектом международно-правового регулирования, а какие отношения следует отнести к компетенции внутригосударственного права.*

Во-первых, получим четкую мировоззренческую формулу – что такое государство и какими могут быть формы этого государства применительно к европейской поздней античности и раннему средневековью.

Во-вторых, попробуем разграничить юридические и политологические толкования государственности на Европейском континенте, что приведет к решению ряда фундаментальных историографических проблем²⁶.

В-третьих, увидим, сколько полноценных, с точки зрения тогдашней

²² Термины «воображение» и «понимание», учитывая субъективность человеческого мышления вообще, во многом идентичны.

²³ Мы затрагиваем эту проблематику только вскользь. Для комплексного понимания: *Ключевский В. О. Методология русской истории (1884/85 академический год).* / В. О. Ключевский. // Сочинения: в 9 томах. Том VI. Специальные курсы. / Под ред. В. Л. Янина. – М.: Мысль, 1989. – с. 5-93.

²⁴ См. анализ: *Chickering Roger. Karl Lamprecht: A German Academic Life (1856-1915).* / Roger Chickering. – New Jersey Humanities Press, 1993. – 520 pp.

²⁵ Здесь интересен контекст силы ценностей и духовного развития. *Малахов В. А. Культура и человеческая целостность.* / В. А. Малахов. – К.: Наукова думка, 1984. – с. 38-52.

²⁶ Вот эти проблемы: 1) Насколько «варварские королевства» Европы были государствами в правовом понимании слова? 2) Какой была мера их зависимости вначале от западного римского императора, а затем и от византийского василевса?

юриспруденции, государств существовало в Европе во времена заката античности и на заре средневековья.

Для внятного и научно обоснованного ответа на поставленные вопросы нужно определить критерий – «законную» меру анализа и сопоставления. Таковой считаем Византию – великое государство, единственное среди всех евразийских держав бессменно существовавшее с 395 по 1453 гг. В середине I тысячелетия нашей эры Византия сумела распространить культурное влияние на весь Европейский континент. При этом, Византийская империя юридически продолжала Римскую империю, официально называясь *Восточной Римской империей*. Политическое значение данного факта, правовые истоки и последствия, склонность византийцев к отождествлению границ государства и географического ареала культуры – рассмотрим эти аспекты в логической последовательности (тезисно).

Тезис первый: право – привилегия равных

Объяснение тезиса. В поздней античности, на территории ойкумены, юридически существовали лишь несколько государств. Право считалось изобретением цивилизованных народов, из-за чего, согласно античному мировоззрению, варвары не могли обладать государственностью. Позднеантичная государственность проявлялась в форме империй. Власть императоров «воображалась» сверхгосударственной и даже метафизической (сверхъестественной).

Развивая тезис, необходимо учесть статус права в позднеримском обществе.

Согласно традиции императорских конституций, право *Imperium Romanum* (Римской империи) базировалось на пяти значениях термина *lex*: 1) закон; 2) норма права; 3) мир как состояние; 4) договор; 5) власть (в множественной форме – *leges*). Они составляли смысловое содержание *римского публичного права*²⁷.

Во-первых, римляне считали «закон» своим изобретением. Путь к этой теории, очевидно, был непростой и занимал всю историю Древнего Рима (начиная с VIII в. до н. э.). Первоначально римское право формировалось на основании обычного права

²⁷ «Римские юристы делили право своей страны на две большие части: публичное (*ius publicum*) и частное (*ius privatum*). Критерием такого деления являлся характер интересов, защищаемых правом: нормы публичного права защищали интересы государства, нормы частного права – интересы частных лиц... *Публичное право* непосредственно охраняет интересы государства и его органов, определяет компетенцию учреждений и должностных лиц, регулирует взимание налогов, определяет, какие деяния являются преступными и какие наказания полагаются за них. К публичному праву, исходя из современной правовой систематики, принято относить государственное (конституционное – В. М.), административное, финансовое, уголовное, военное, а также международное право». Прудников М. Н. Римское право. / М. Н. Прудников. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрайт, 2014. – с. 23-24.

латинян и этрусков. Под воздействием военных побед, в процессе безостановочной экспансии, родилась *идея римской исключительности*²⁸, главным элементом которой стало понятие *aeternitas* – *вечность*. Уже во времена историка Тита Ливия (59 г. до н. э. – 17 г. н. э.) принято было воспевать *римскую вечность*²⁹. Считалось, что Римская империя «прочна и нерушима». Тит Ливий писал, что на римлян со всех сторон сыпались «предзнаменования, предрекавшие величие державы»³⁰. Закон, по мнению римских историков и поэтов, явил миру нерушимую систему, призванную увековечить *Imperium Romanum*, провозглашенную в 27 г. до н. э. Применение римлянами понятия «*lex*» как термина «закон», обозначало внутреннее постоянство Рима. Как пишет В. И. Уколова, – «Кстати, от Рима идет то, что все последующие империи, по крайней мере официально, пытались репрезентировать себя как незыблемые и если не вечные, то очень долговременные образования»³¹.

Во-вторых, римляне считали норму права нерушимой системой, регламентирующей все стороны жизни. В умении применять нормы права, римляне оценивали себя выше других. Постепенно это привело к шаблонизации понятия «*barbari*»: тот, кто не умел применять римскую норму считался «варваром» (нецивилизованным человеком). Норма права в Римской империи рассматривалась преимущественно как норма гражданского права, системность которого отличала Рим от любого другого государственного образования.

В-третьих, пребывая в состоянии перманентных захватнических войн, Рим научился балансировать между *войной и миром*. Высокомерное отношение римлян было предельно одинаковым ко всем народам мирового пространства. Это факт. Но необходимость мира как состояния, ради обустройства социального быта³², заставляла их идти на моральные и ментальные уступки. Главный пример: к началу эпохи домината (284-480), Римская империя официально признавала государственность Эраншахра (Персидской империи династии Сасанидов, 224-651), Кушанского царства³³ (I-V вв. н. э.), Индийского царства Гуптов (IV-VII вв. н. э.), китайскую императорскую династию Цзинь (265-420).

В-четвертых, избегая масштабных внешних конфликтов³⁴, путем юридического признания азиатских империй, Рим заботился о внутреннем мире. Государственное

²⁸ Типичная форма «культурной силы».

²⁹ В т. ч. этому вопросу посвящена монография: Кузнецова Т. И. Античная эпическая историография: Геродот, Тит Ливий. / Т. И. Кузнецова, Т. А. Миллер. – М.: Наука, 1984. – 214 с.

³⁰ *Titi Livi. Ab Urbe Condita Libri*, I, 55.

³¹ Уколова В. И. Империя как «смысл» исторического пространства: попытка политологического анализа, обращенная к прошлому. / В. И. Уколова. // Власть, общество, индивид в средневековой Европе. / Отв. ред. Н. А. Хачатурян. – М.: Наука, 2008. – с. 22.

³² Сразу вспоминаем главные столпы государственности – организацию труда и семейный быт человека.

³³ Кушанское царство располагалось на землях современных Киргизстана, Таджикистана, Афганистана, Пакистана, и Северной Индии.

³⁴ Пока Римское государство было сильным, избеганию торговых и дипломатических конфликтов с отдаленными странами (а потому не опасными в плане юридического

устройство Римской империи *воображалось* как смешение *республики* (*res publica* – общее дела народа) и власти *imperium* (неограниченной власти). Во времена принципата (27 г. до н. э. – 284 г. н. э.) Римская империя де-юре считалась республикой, в которой все важнейшие посты, *по воле граждан*, занимал император³⁵. Хотя власть императора с самого начала строилась на автократических принципах, юридическое закрепление этих принципов состоялось только после воцарения Диоклетиана (284 год). В данном случае наблюдаем *существенное различие между сферой юридической и политической историй*. **Для юридической истории** важно *формальное положение вещей* – «как было на бумаге». Концепция юридической истории состоит в том, что формальное положение вещей, отраженное «на бумаге», составляет представление общества о том, «как все должно быть» и «как устроен мир». В данном случае, юридическая история предоставляет возможность познать общественные идеалы, увидеть картину мира, нарисованную интеллектуалами (императорами, консулами, магистрами, сенаторами, нотариями, адвокатами). Историко-правовая характеристика устройства Римской империи в эпоху принципата должна учитывать формальность: понятие «император» использовалось как статус и отличие, в то время, как верховную государственную власть фактический монарх осуществлял после «демократического» избрания на должности «народного трибуна» и «принцепса». Юридически император в эпоху принципата (27 г. до н. э. – 284 г. н. э.) был только «первым среди равных». Римская империя оставалась республикой – это отражено в документах и процедурах³⁶, что говорит о наличии отдельной от политики юридической реальности. **Для политической истории** важно фактическое положение вещей – «какими были действия». Концепция политической истории состоит не в обозначении того, «как должно быть», а «как есть». Политическая характеристика устройства Римской империи подтверждает неограниченность власти императора, его стремление к слиянию закона и собственной воли, коренное несогласие установленных императорами практик с существовавшими когда-то республиканскими обычаями. Политически Римская империя принципата была автократией.

(Принципиальное отличие между юридическим и политическим пониманием иллюстрируется примерами отдельных современных стран Восточной Европы. В конституциях некоторых прописан «социальный» характер государства. Соответственно, юридически, так оно и есть – «на бумаге» государство является социально-ориентированным. Но политически это не так).

признания!) отдавалось даже больше предпочтения, нежели «профилактике» пограничных войн.

³⁵ Император считался *primus inter pares* – первый среди равных. См. дет.: Сміт Ентоні. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. / Ентоні Д. Сміт. – К.: Темпора, 2009. – с. 113.

³⁶ Один из аспектов: Машкин Н. А. Принципат Августа: происхождение и социальная сущность. / Н. А. Машкин. – М.-Л.: Издательство АН СССР, 1949. – 686 с.

К 300 году Римская империя юридически признавала равенство четырех государств, существовавших на территориях Ирана, Индии и Китая. Конечно, нельзя отрицать ситуативные признания определенных политических образований. Но римская ментальность, превосходно иллюстрированная поэмами Вергилия, дает понять, что *римляне могли искренне признать равным то образование, которое по силе и влиянию не уступало их государству*. Поскольку в мире существовало множество политических образований, племенных союзов, с которыми можно было заключать выгодные торговые сделки и ситуативные военные союзы (например, Армения или Боспорское царство), римляне постепенно политизировали (то есть, поставили на идеологическую службу) т. н. *Idea Romana* – *римскую идею*. Её сущность сводилась к пропаганде преимуществ *lex* как римского образа жизни. Методом обучения римскому образу жизни считалось системное образование. Его распространению римский государственный аппарат всячески способствовал.

Idea Romana (*римская идея*) стала ведущей мировоззренческой системой *Pax Romana* (*римского мира*). Главный её теоретический фундамент – многозначное понятие *lex*, трансформировавшееся в *leges* (особые властные полномочия). Закономерно, что римское публичное право проистекало из *римской идеи* и базировалось на пяти значениях слова *закон*:

- 1) закон как высшее установление;
- 2) закон как конкретная юридическая норма;
- 3) закон как состояние мира и отсутствие войны;
- 4) закон как договорные отношения людей и взаимные обязательства;
- 5) закон как система власти (Римская империя = республика в эпоху принципата или Римская империя = монархия в эпоху домината).

Читая позднеантичную литературу, несложно обратить внимание на трепетное отношение римлян к термину «*civilitas*», коим обозначалось «цивилизованное общество». Римское *civilitas* противопоставлялось варварскому миру. Как любая другая культура/цивилизация, Рим строил идентичность на противопоставлении «мы/они». Бурное развитие гражданского права позволило римлянам окончательно «удостовериться» в своей «исключительности».

Idea Romana превосходно описана д-ром Питером Хизером: «Эта идея существовала не в вакууме, и, как часто бывает с определениями, она требовала наличия второй стороны, чтобы продемонстрировать противоположные качества, называемые самими римлянами «варварскими». Позднеримская государственная идеология определяла ряд связанных характеристик, которые отличали тех и других. Суть состояла в том, что население Римской империи (или, по крайней мере, ее элита) стало более мыслящим, чем другие люди благодаря воспитавшей его античной литературе. «Разумность» определялась как способность индивида контролировать телесные страсти с помощью интеллекта. Погружение в античную литературу давало человеку возможность получить и должным образом усвоить многочисленные примеры людей, которые ведут себя хорошо и плохо, что позволяло контролировать свое тело. Варвары – в противоположность этому – жертвы своих

страстей, которые были совершенно не способны действовать разумно и особенно склонны потакать желаниям плоти. Для римского общества здравомыслие его отдельных членов означало, что его граждане также были готовы подчинять свои непосредственные удовольствия написанному закону – гарантии порядка. Таким образом, для римлян символом подавляющего превосходства общества, огражденного от внешних воздействий в поздний период существования империи словом *civilitas* (приблизительно: цивилизация), стала власть писаного закона»³⁷.

Как видим, римское публичное право строилось на принципах разумности, общественности (социальности), вечности и многозначной законности. Цель публично-правового регулирования – построение Римской империи как особого Римского мира, «образовавшего невежественных варваров»³⁸. Литературная традиция определяла Римское государство как *Pax Romana* или как *Orbis Terrarum* – земли вокруг Вечного города (Рима). Такой порядок, в котором одни признавались разумной цивилизацией, а другие объявлялись глупыми варварами, считался римлянами справедливым. Отсюда происходит важный принцип авторитаризма: справедливо то, что полезно для государства³⁹.

Римская империя претендовала на универсализм, из-за чего её трудно назвать *просто* государством. Она считала себя *выше любого государства*. Римская империя воображала себя *центром Вселенной*. В. И. Уколова, говоря о Римской империи, удачно заметила: «она не только государство. Империя больше государства. Это особая форма объединения общества, точнее суб-обществ, система их коммуникации, осуществляемая в большом анизотропном территориальном и социальном пространстве»⁴⁰.

Итак, население Римской империи понимало себя как *сверхгосударство*, полагая это метафизическое понятие высшей реальностью бытия⁴¹. Принципом римской самоидентификации стала *римская идея* – комплекс жизненных принципов и ценностей, существенно отличавшийся от быта и мышления варварских народов⁴². Термином «варвары» римляне обозначали все племена и

³⁷ Хизер Питер. Восстановление Римской империи. Реформаторы Церкви и претенденты на власть. / Питер Хизер. – М.: Центрполиграф, 2015. – с. 81-83.

³⁸ Характеристика проблемы: Халапсіс О. В. Римський патріотизм і християнська релігія. / О. В. Халапсіс. // Суспільно-політичні процеси. – 2017. – Випуск 2-3(6-7). – с. 251-258. Особенно см. с. 253-254.

³⁹ «Авторитаризм – политический режим, в котором отсутствуют или существенно ограничены политические права и свободы граждан, их возможности влиять на действия правящей элиты при сохранении относительной свободы в неполитических сферах». Цит. по: Ледяев В. Г. Авторитаризм. / В. Г. Ледяев. // Большая российская энциклопедия. Том 1. – М., 2006. – с. 167.

⁴⁰ Уколова В. И. Там же. – с. 22.

⁴¹ Перед принятием христианства римляне пришли к самопоклонению, вызвавшему тяжелый нравственный и, как следствие, военно-политический кризис (к примеру, гражданские войны III века н. э.).

⁴² Детальный разбор *Римской идеи* сделан нами в работе: Мельник В. М. «Idea Romana» как фактор политико-юридического развития в эпоху христианизации и дезинтеграции

народности, не входившие в состав их государства. Следовательно, *римляне не признавали и, с позиции собственного публичного права, не могли признать существование какого-либо другого государства юридическим фактом.* Исключение делалось только для равноценных азиатских империй: ***Рим, Сасанидский Иран, Династия Цзинь и Кушанская Индия (позже Гуптская)*** составили четверку равноправных независимых мировых империй – первый образец системы мирового правопорядка, построенной на ***политическом равновесии, юридическом равенстве и культурной равноценности.***

Тезис второй:
режим foedus создал новую политическую реальность

2-й Тезис. В 395 г. Эдиктом Феодосия Римская империя была разделена на восточную и западную части. К 476 г. Западная Римская империя прекратила своё политическое существование. Главные причины – крушение средиземноморской коммуникации и кризис налоговой базы, вследствие варварских миграций. Особенности военно-политического устройства эпохи домината (284-305) вынудили римлян привлечь на службу многие племена варваров-германцев и пойти на конфедерализацию государственного устройства посредством применения lex foedus. Именно право foedus стало важнейшим инструментом дезинтеграции Западной Римской империи⁴³.

В середине III века благоденствующая Римская империя подверглась ужасному кризису. Германоязычные племена квадов, маркоманов, костобоков вторглись вглубь империи. Это было ошеломляющей новостью для современников, поскольку империю защищала сплошная линия неприступных оборонительных укреплений – *limes*⁴⁴.

Римской империи (313-423 годы). / В. М. Мельник. // Порівняльно-аналітичне право. – №3. – 2017. – с. 31-34.

⁴³ Детальное развитие тезиса см. в наших предыдущих работах: 1) Мельник В. М. Падение Западной Римской империи: юридическая реконструкция процесса. / В. М. Мельник. // Феномен Європи: від традиційного до сучасного. Збірник матеріалів наукової конференції (Львівський університет імені Івана Франка, 10-11 листопада 2017 р.). – Львів, 2017. – с. 62-66. 2) Мельник В. М. Право foedus, правовая коммуникация и политическая дезинтеграция Западной Римской империи. / В. М. Мельник. // География в современном мире: вековой прогресс и новые приоритеты. Сборник статей XIV Большого географического фестиваля. – Санкт-Петербург: Институт наук о Земле СПбГУ, 2018. – с. 1011-1017. 3) Мельник В. М. Северная Африка между вандалами и византийцами: первая война за историческое право государства на территорию. / В. М. Мельник. // Анналі юридичної історії. – Том 1. №3-4. – серпень-грудень 2017. – Випуск «Історичні проблеми теорії права». – с. 15-23.

⁴⁴ История римских приграничных укреплений объединена в самостоятельную историческую дисциплину – лимесологию. См.: Данилов Е. С. Римский limes:

Обустройство линии началось еще на ранних этапах римской экспансии. *Limes* представлял собой фортификационный комплекс – каменную стену, усеянную отдельными крепостями и башнями. От латинского названия этих крепостей (*castello*) произошло средневековое слово «замок» (*castle*). Впрочем, римляне не только дали старт фортификационной культуре европейцев, но и активно поддерживали налаживание континентальной торговли. Длительная борьба с кельтами-галлами закончилась победой римских легионов, чье военное искусство не позволяло германцам безнаказанно грабить империю. В итоге, противостояние варваров и римлян на грани I-II веков нашей эры приблизилось к компромиссу. С одной стороны, римляне прекратили военную экспансию вглубь Германии, которую активно пытались завоевать до страшного поражения в Тевтобургском лесу (9 г. н. э.). С другой стороны, германцы больше не совершали набегов и атак возмездия. Хотя римляне потеряли большую территорию между Рейном и Эльбой, но сохранили администрацию в Нижней и Верхней Германиях. Над Рейном они построили самые укрепленные и труднодоступные участки *limes*.

Компромисс римлян и германцев был тихий – более не совершались взаимные нападения, вся энергия направлялась на активизацию торгового оборота. Варвары-германцы проявили себя предприимчивыми купцами и прилежными учениками. Стекаясь к линии *limes* со всей Восточной Европы, варварские торговцы занимались обменом лесных товаров⁴⁵, дефицитных в Средиземноморье. Из римских провинций на Северо-Восток Европы попадали ювелирные украшения, золотые монеты, воинское снаряжение, предметы быта. Важнейшая «статья» римского экспорта – образование. Германцы обучались латинской грамоте, тактике ведения боя, часто продавали римлянам услуги наемников. К III веку *limes* превратился в бурлящий котел, настоящий муравейник, распростертый от британско-шотландской границы до черноморского устья Дуная. Укрепленная линия обрастала поселениями, торговыми факториями, большими рынками и сезонными ярмарками⁴⁶. По иронии судьбы, именно обустройство *limes*, как важная рекламная составляющая *римской* идеи, привело к бурному социально-экономическому развитию *варварской Европы*⁴⁷. В среде германских племен происходил демографический взрыв, спровоцированный не столько климатом или политическим поглощением многих кельтских, балтийских и славянских племен, сколько возрастанием бытового комфорта – появлением развитой экономики. Одного столетия оказалось достаточно, чтобы многие германцы сумели

приграничное наблюдение. / Е. С. Данилов. // Вестник Ярославского государственного университета им. П. Г. Демидова. Серия «Гуманитарные науки». – 2009. – №2(8). – с. 5-9.

⁴⁵ Звериные шкуры, мёд, воск, оружейные изделия, товары и рабы, перехваченные соседями-кочевниками с Великого шелкового пути.

⁴⁶ Интересные теоретические замечания: Жук А. В. Лимес как ойкумена: опыт империй. / А. В. Жук. // Социальные и культурные процессы в российском приграничье. Сборник научных статей по материалам Всероссийской научно-практической конференции с международным участием. – Омск, Гуманитарный университет, 2017. – с. 33-50.

⁴⁷ Значение *limes* заключалось в «тихой» и «культурной» оккупации непокоренных германских территорий.

оценить преимущества организованной жизни римлян перед собственным «варварским» существованием. Новые поколения германцев облачались в греко-римские одежды и обучались премудростям римского государственного управления, наблюдали за налаженным налогообложением⁴⁸.

Благодаря победе Арминия над легионами Квинтилия Вара в 9 г. н. э., разобщенные германские племена сохранили свою политическую независимость, но укрепление Римом пограничной линии на многие годы обеспечило культурное доминирование империи в жизни германцев, чья элита поклонялась традиционным богам, но пить предпочитала из римских золотых чаш, а принимать пищу из латинской посуды. Многие задавались вопросом – если количество товаров в Римской империи настолько большое, что они наводнили Восточную Европу, тогда почему бы римлянам не поделиться своими благами? Обычная тактика лесных набегов для грабежа теперь не работала (мешал *limes*). Чтобы совершить большой точечный прорыв, нужна была организованная военная машина. Германцы терпеливо ждали своего часа – им нужно было объединиться политически. Римляне чувствовали настроения варваров. Однако, грабительские побуждения соседей оставались на уровне невинных разговоров, пока Риму удавалось держать варваров в состоянии перманентной межплеменной конфронтации. Впрочем, политика «разделяй и властвуй» была действенна, пока сама Римская империя пребывала в единстве. Постигший её во II веке внутренний кризис имел жуткие последствия – варвары прорвали *limes*. Самый страшный период наступил в III веке – прорывы и масштабные грабительские набеги стали систематическими из-за гражданской войны в Империи. Многие замки и укрепления погибли, население пограничных провинций подверглось ужасающему геноциду. Германцы прошли «огнем и мечом» Галлию, Рецию, вторглись в пределы Италии и дошли до Испании. Ряд авторитетных ученых считают, что дальнейшие события, связанные с кризисом V века и падением Западной Римской империи (476-480), выглядят очень бледно на фоне несметных разрушений и людских потерь, понесенных Римской империей вследствие гражданских войн и прорыва *limes* в III веке⁴⁹. Разобщенная имперская администрация не могла тогда найти выход из создавшегося положения. Казна пустовала.

Восстановления *Римской империи как политико-юридической структуры со сверхгосударственной властью* (см. 1-й Тезис) добился Аврелий Валерий Диоклетиан (284-305)⁵⁰. Войска провозгласили его своим императором в ходе

⁴⁸ Важный аспект римской культурной экспансии: Колобов А. В. Римский лимес и древнегерманские руны. / А. В. Колобов. // Вестник Пермского университета. Серия: История. – 2010. – №2(14). – с. 26-29.

⁴⁹ Дискуссия затронута Питером Хизером и Люсьеном Мюссе: *Хизер Питер*. Восстановление Римской империи. Реформаторы Церкви и претенденты на власть. / Питер Хизер. – М.: Центрполиграф, 2015. – 575 с.; *Мюссе Люсьен*. Варварские нашествия на Европу: германский натиск. / Люсьен Мюссе; пер. с фр. А. П. Саниной. – СПб: Евразия, 2008. – 400 с.

⁵⁰ *Уильямс Стивен*. Диоклетиан. Реставратор Римской империи. / Стивен Уильямс. – СПб: Евразия, 2014. – 368 с.

очередной смуты. Примечательно, что поднятие Аврелия Диоклетиана на щит произошло в Халкидоне (на берегу Босфора), что, возможно, повлияло на всю дальнейшую мировую историю. С начала правления Диоклетиан уделял огромное внимание восточным провинциям – привлекал большие средства для обустройства персидской границы, укрепляя подконтрольные римлянам части Месопотамии и Армении, ликвидировал восстания в Египте. Диоклетиан отменил большинство республиканских институтов эпохи принципата и провозгласил свою власть неограниченной (т. н. «доминат»). 1 марта 293 г. он ввел режим тетрархии, желая обеспечить равноценное и равномерное управление римскими землями⁵¹. В 296-300 годах римляне сумели восстановить рейнские границы, разгромив германцев.

Административная реформа Диоклетиана (введение тетрархии, разделение Империи на 12 диоцезов⁵²) оказалась неспособна восстановить былое величие укрепленной границы. Вот почему Диоклетиан (284-305) и его преемник Константин Великий (306-337) осуществили военно-административную реформу – разделили все римское войско на четыре полевые армии (*comitatenses*). Задача трех из них состояла в отбитии масштабных германских вторжений. Почти столетний период грабительских вторжений со стороны варваров нарушил социально-психологический климат региона. Люди теперь селились подальше от пограничных участков, торговля нарушилась, а германцы часто проникали в Римскую империю маленькими группами. Демографический взрыв высвободил огромную массу мужского населения, которому нечем было заняться кроме войны. Чтобы избежать повторения катастрофы Диоклетиан и Константин ввели практику набора варваров на военную службу⁵³. *Варварские отряды всегда сражались на стороне римлян, осуществляли функции вспомогательных отрядов*⁵⁴. Однако, до восшествия Диоклетиана на престол, это объяснялось исключительно военно-тактическими соображениями. Теперь набор германских варваров в состав обновленных римских полевых армий приобрел самый масштабный характер⁵⁵. Цель этого набора, помимо использования квалифицированных воинов, состояла в сдерживании германского населения, теснившего *limes* из-за демографического развития Восточной Европы.

Римское публичное право, согласно убеждению римлян, держалось на принципах разумности, общественности (социальности), вечности и многозначной

⁵¹ Князький И. О. Учреждение тетрархии при Диоклетиане. / И. О. Князький. // Новая наука. – 2017. – №1-3. – с. 184-187.

⁵² Князький И. О. Император Диоклетиан и конец античного мира: (государственные и правовые реформы начала домината). / И. О. Князький. – М.: МОНФ, 1999. – 221 с.

⁵³ Банников А. В. Варвары на службе в позднеримской армии. / А. В. Банников. // Альманах современной науки и образования. – 2015. – №9(99). – с. 18-20.

⁵⁴ Банников А. В. Варвары в римской армии IV в. н. э. / А. В. Банников. // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. История. – 2005. – Вып. 3. – с. 134-137.

⁵⁵ Подробный разбор тактических и стратегических трансформаций позднеримской армии в монографии: Люттвак Э. Н. Стратегия Византийской империи. / Э. Н. Люттвак. – М.: Русский фонд содействия науке и образованию, 2016. – 664 с.

законности (понятие *lex*, см. *Первый тезис*). Уже в республиканские времена существовала практика предоставления отрядам и военным подразделениям, набранным из варваров, специального статуса союзников – *socii*. Предоставление данного юридического статуса не влекло приема варваров в римское гражданство. Однако, его существование вполне сопряжено с публично-правовым принципом разумности, поскольку *союзники* попадали под защиту высшего командира – *императора*. Точно так же, юридически, римляне пытались урегулировать возрастающую проблему варварской миграции. Демографический рост германских племен вынуждал многих воинов переселяться за опустошенный набегами *limes*. Они брали семьи с собой, налаживали быт, строили жилища и возделывали землю, поднимали из небытия заброшенные римские участки. Несмотря на военно-административные реформы, происходила варваризация пограничных провинций – Бельгии, Реции, Норика. Предельно германизовались в начале домината Нижняя и Верхняя Германия.

Из-за того, что германцы переселялись не только отдельными семьями, но и целыми племенами, перед Диоклетианом и Константином остро встал вопрос о юридическом регулировании проблемы. Демографический кризис в западных провинциях, падение уровня жизни и, как следствие, уменьшение налоговых сборов (прямых средств для содержания военно-полицейского аппарата), толкнули римских чиновников на изобретение ***уникальной юридической формулы – договора о предоставлении права foedus***. Это право давало племенам-мигрантам статус подданных императора, хотя, как и в случае со статусом *socii*, не делало их римскими гражданами⁵⁶. (В современной конституционной практике Европы нечто смутно напоминающее статус федератов⁵⁷ можно найти в законодательстве стран Балтии, где национальные меньшинства провозглашены «негражданами»). Предоставление права *foedus* всегда было исключительной прерогативой императора, хотя в дальнейшем, из-за отсутствия прямой связи с императорской ставкой, составлением соответствующих договоров иногда занимались также провинциальные чиновники (речь идет о V веке). Полученное варварами право *foedus* необходимо было подтверждать в случае смерти их вождя (*rex'a*). Император также имел право аннулировать договор в случае предательства или невыполнения приказов. На описанных условиях, право *foedus* впервые было предоставлено ряду германских племен во времена Диоклетиана (284-305).

Право foedus не имело международно-правовой природы в современном понимании теории международного права, поскольку римляне не признавали государственности (то есть, правосубъектности) варварских народов. Как уже

⁵⁶ Подбор и анализ сведений: *Рябцева М. Л.* Федераты позднеримской империи (по материалам письменных источников V-VI вв.). / М. Л. Рябцева. // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История, политология. – 2016. – Т. 40, №22 (243). – с. 62-66.

⁵⁷ Федераты – варвары, которые получили право *foedus* и подчинялись римскому императору.

подчеркивалось, римляне делали исключение только для самых опасных противников, коим себя зарекомендовал Сасанидский Иран, для потенциальных стратегических союзников, какими считались царства Индии или же для далеких торговых партнеров, каким был объединенный Китай.

К примеру, готы Дакии, согласно договору о праве *foedus* 332 г., не признавались юридически правосубъектными. Они объявлялись подданными императора Константина Великого. И здесь очевидна юридическая уловка! Во время кризиса III века, римляне вынуждены были сражаться против готов. Так называемая «Скифская» (или же Готская) война длилась с 230-х по 270-е годы в Карпатах, на Днестре, на Дунае. В итоге, римляне вынужденно оставили провинцию Дакию (271 г.). Это первый случай, когда римляне бросили обустроенную провинцию, что однако не означало отказа от неё. Юридически, согласно принципам римского публичного права, Дакия оставалась римской. Предоставление *lex foedus* (332 г.) большой ветви готского племени, занявшей Дакию имело целью не только обуздать воинственных соседей, но и вернуть контроль над утерянной провинцией, если не на политическом (фактическом), то, хотя бы на юридическом (формальном) уровне⁵⁸. Эту практику, примененную Святым Константином в Дакии, взяли на вооружение будущие византийские императоры, часто довольствовавшиеся формальным признанием собственной верховной власти западноевропейскими королями.

Предоставление *foedus* племенам-мигрантам стало обыденным делом вследствие целого ряда причин. В 350-375 гг. гунны⁵⁹ уничтожили союз прикаспийских ираноязычных аланов и двинулись на запад. В 375-376 гг. они заняли причерноморскую степь и нанесли сокрушительное поражение готам. Внутренняя часть готского племени, с территории современной Украины, прорвалась через дунайский *limes* в границы Фракии. Император Валент (364-378) предоставил им статус союзников (*socii*), но готы, напуганные гуннами, требовали военной поддержки. Отсутствие поставок питания привело к восстанию. Во время битвы при Адрианополе погиб Валент (378). «Готский вопрос» был урегулирован лишь в 382 году, когда новый император Феодосий Великий (379-395) предоставил восставшим вестготам новый *foedus*. В этот раз договор имел в виду не только статус племени, но и выделение ему для прокорма определенной имперской территории – провинции Мезия⁶⁰.

Вскоре после 395 г., когда Феодосий Великий разделил Римскую империю на восточную и западную части, опасность гуннского натиска вынудила вестготов перебраться в Италию (401-412). Вестготский король Аларих (395-410) еще несколько раз получал от римлян статус федерата. Например, в 397 г. восточноримский император Аркадий (395-408) предоставил Алариху *foedus* на

⁵⁸ Здесь мы высказываем свою гипотезу.

⁵⁹ Смешанные с уральскими уграми потомки монгольских хуннов.

⁶⁰ С 382 года договор о праве *foedus* всегда подразумевал, кроме статуса подданства варваров, передачу им для квартирования и надзора части имперской территории.

провинцию Эпир. Вестготского короля назначили магистром армии в Иллирии, параллельно сделав командующим одной из четырех полевых армий. В 406 г., несмотря на открытое дезертирство Алариха (из Иллирии), официальная Равенна предоставила вестготам *foedus* на провинцию Норик. В 410 г., после разграбления Рима, вестготы вновь получили *lex foedus* от западноримского императора Гонория (395-423).

Пока государственный аппарат Римской империи пытался справиться со страшным бедствием под названием «федераты-готы», кочевники-гунны активизировали действия против варварских племен на Востоке. Гуннский натиск «встряхнул» перенаселенную германскую Европу. Следствие: 31 декабря 406 г. был осуществлен самый знаменательный в истории Римской империи прорыв *limes* на Рейне – вандалы, свевы и часть аланов вторглись на земли Галлии. Западная часть Римской империи, руководимая императором Гонорием (395-423) оказалась в тяжелом положении. С одной стороны, в Италии, Норике, на юге Галлии – хозяйничали вестготы, позволявшие себе нарушать условия *foedus* и, в конце концов, разграбившие Рим 24-27 августа 410 г. С другой стороны, состоялась масштабная миграция целых племенных союзов – вандалов⁶¹, свевов, иранцев-аланов. В 409 г. вандалы и свевы завоевали часть Испании, где проводили грабительскую политику. В 407 г. в западной части империи разразилась очередная гражданская война. Вскоре римские войска оставили Британские острова.

31 декабря 406 г. *limes* пал. Все надежды римского руководства теперь обратились к юридическим формулировкам *lex foedus*, предоставление которого могло не столько латинизировать агрессоров, сколько сгладить их между собой и ослабить. К примеру, в 412 г. Гонорий договорился с новым королем вестготов Атаульфом (410-415) о передаче вестготам тех земель, которые они смогут отвоевать у вандалов, свевов, аланов. Вестготы вторглись в Аквитанию и Испанию (в 413 г.). Кульминации война достигла во время правления короля Валии (в 415-418 гг.), когда вандалы потерпели сокрушительное поражение. Итог: в 418 г. вестготы получили от императора Гонория (395-423) *foedus* на всю Аквитанию, часть Испании и провинцию Нарбоннская I, расположенную в стратегическом месте, соединяющем Италию, Испанию и Галлию. Договор 418 г. четко закрепил владение варварского племени над частью империи. Равенна признавала вестготского короля полноправным правителем и командиром племени федератов-вестготов, рассматривала его как чиновника. На переданных вестготам территориях должно было функционировать римское гражданское управление и должна была сохраниться централизованная налоговая система (этого, понятно, не произошло). Вместе с обширными землями вестготы, на законных основаниях, получали ежегодные выплаты и воинское жалованье. Ставка вестготского вождя (короля) перемещалась в Тулузу. Так, благодаря договору о праве *foedus*, в 418 г. родилось Тулузское королевство вестготов – первое среди т. н. «варварских

⁶¹ В их союз входили самостоятельные племена силингов и асдингов.

королевств»⁶². Однако, согласно римскому публичному праву, *Тулузское королевство не было самостоятельным государством. Оно являлось составной органической частью Римской империи, её административной единицей, управляемой подданными (варварами-федератами).*

Создание Тулузского королевства открыло дорогу появлению так называемых *варварских королевств*. Следующим стало Карфагенское королевство, истоки которого следует искать в союзе вандалов и аланов, осуществленном на территории Испании (418-428). В 428 г. союзники захватили Картахену и занялись профессиональным пиратством. Важнейшая база вандалов разместилась на Балеарских островах. Летом 429 г. вандало-аланская коалиция высадилась на африканском берегу (около Танжера). Римляне не ожидали удара. Основные боеспособные части находились в Западной Европе, участвуя в гражданских конфликтах. Вандало-аланы легко захватили Гиппон. Существовала угроза полной потери африканских провинций (вплоть до Триполитании) и даже Сицилии. Подчеркнем, что Северная Африка и Сицилия являлись последними оплотами римской налоговой системы, которые исправно поставляли хлеб, продукты и товары для обеспечения государственного управления. Власть Равенны держалась тогда почти исключительно на североафриканских и южноитальянских ресурсах. Это превратило вандальское нашествие в настоящий политический ад для столичных чиновников. В 434 г. западноримский император Валентиниан III (425-455) направил в Гиппон своих легатов (послов) для предоставления вандало-аланам права *foedus*. Король Гейзерих (428-477) подтвердил свою формальную приверженность императору Западной Римской империи, получив во владение запад Проконсульской Африки, север Нумидии, Ситифенскую Мавританию. Гиппон, бывший до 431 г. резиденцией наместника Африки, превращался в столицу королевства. Соответствующий договор был заключен 11 февраля 435 г. Впрочем, уже 19 октября 439 г. вандало-аланы нарушили условия и захватили Карфаген. Фактором, способствовавшим нарушению вандалами договоренностей с официальной Равенной, было то, что завоеванные провинции слишком быстро истощались. Ведь североафриканские вандало-аланы существовали исключительно за счет грабежей, морского пиратства и имущественного разорения латиноязычного населения. И если преемник вестготского вождя Валии (415-418), король Теодерих I (418-451), делал все, что мог для упрочения своего политического авторитета, сохранения права и привилегии римлян, занимаясь защитой древних и зажиточных римских родов от посягательств своих соплеменников, то вандало-аланский король Гейзерих (428-477) руководил планомерным ограблением и даже геноцидом африканских римлян. Население Африки существенно сокращалось, производство продукции прекратилось. Вандало-аланы сделали морское пиратство основным ремеслом. И хотя в 442 г. Валентиниан III вновь предоставил вандало-аланам право *foedus*, они опять

⁶² См.: Клауде Д. История вестготов. / Д. Клауде. – СПб: Евразия, 2002. – 286 с.

атаковали Сицилию, Сардинию, Юг Италии. В 455 г. Корсика и Сицилия были окончательно завоеваны, а Рим подвергся 14-дневному разграблению.

К 455 г. все западное Средиземноморье оказалось под контролем вандалов⁶³: Мальта, Корсика, Сардиния, часть Сицилии, Балеарские острова, военно-морские базы в Гиппоне и Карфагене. Поскольку античный мир Средиземноморья появился исключительно благодаря торговле (сначала финикийской, затем благодаря греческой и, впоследствии, римской), разрушение налаженной тысячелетней системы обрушило Западную Римскую империю. Вандало-аланское Карфагенское королевство, де-юре основанное с позволения Рима, отрезало этот самый Рим от поставок питания из североафриканских плантаций. Был нарушен ввоз продуктов из Сицилии. Официальная Равенна лишилась последних систематических налоговых поступлений – из Африки и средиземноморских островов. Остатки золота из равеннской казны шли исключительно на содержание воинов-варваров, составлявших абсолютное большинство полевых армий. Кроме того, Равенна выплачивала жалованье федератам, среди которых первое место занимали вестготы. Экономика Западной Римской империи после 455 года упала в пропасть. Её ускоренному падению содействовала активная фаза перманентной гражданской войны, разгоревшаяся после убийства Валентиниана III в 455 году.

Вторжение гуннов (451-452 гг.), названных «бичом Божьим», безусловно, повлияло на общее положение вещей, но вандальские средиземноморские «промыслы», активизированные в то же время, являлись более существенной проблемой. Римляне могли воевать до тех пор, пока оплачивали услуги воинов. Так как римляне теперь составляли меньшинство в собственной армии⁶⁴, то нетрудно сообразить, что большинство воинов имели варварское происхождение. Они требовали денег за службу, грозя переходом на сторону противника. Разве можно воевать и выигрывать с такой непостоянной армией? Кроме того, жалованье необходимо было платить федератам. Причем, эти выплаты все больше напоминали дань, поскольку римляне, несмотря на условия договоров, практически ничего не получали со старых налоговых баз. Угроза захвата Рима и Равенны федератами тоже сохранялась. В этом контексте, Западная Римская империя стала заложником собственной политики – заложником права *foedus*. Она сама себя разваливала, сознательно идя на децентрализацию и дезинтеграцию, поскольку другого выхода, чтобы спасти императорскую власть не было. Каждый раз предоставляя очередным мигрантам статус федератов, Равенна теряла часть налоговой базы, часть территории, часть коммуникационных линий. Варвары-федераты, хотя формально признавали власть императора, но на деле вели себя самостоятельно, часто вступая в противостояния между собой. Оставшиеся под прямым императорским управлением, провинции изнемогали от тяжести налогового бремени. Все чаще звучали крамольные слова о том, что лучше бы

⁶³ Канва событий: Диснер Г.-И. Королевство вандалов. Взлет и падение. / Ганс-Иоахим Диснер. – СПб: Евразия, 2002. – 224 с.

⁶⁴ Причины описаны выше.

пригласить варварских вождей вместо цивилизованных чиновников.

Свои последние годы Равенна, как столица Западной Римской империи, доживала в условиях тотального дефицита. Наиболее существенной формой для внутренней политики стал дефицит информации. Переход определенных провинций под варварский контроль лишал римлян возможности не только прямого доступа в отдаленные районы (например, на берега Бискайского залива, если речь идет о Тулузском королевстве), но и обрезал коммуникацию. Так случилось с землями, завоеванными свевами – еще одним племенем, осуществившим прорыв *limes* 31 декабря 406 г. Известно, что в 433, 437, 438 гг. свевы, осевшие в современной Португалии, получали *lex foedus*. Согласно договорам с Валентинианом III, свевы создали Бражское королевство – третье по счету варварское королевство. После их победы над соседями-вестготами (в 464 г.), любая информация о свевах в римской литературе исчезает вплоть до 561 г.! Впоследствии Бражское королевство завоевали вестготы (в 576-585 гг.)⁶⁵.

Бургундское – четвертое среди варварских королевств. Его основание связано с движением бургундионов на запад. В 413 г. они получили от императора Гонория (395-425) право *foedus* на прирейнскую Галлию, где в 430-436 гг. были разгромлены союзными Риму гуннами (после очередного антиримского мятежа). В 443 г. бургундам предоставили *foedus* на земли современной франкоязычной части Швейцарии. Взяв под контроль Лион, бургунды основали Лионское королевство (443-534 гг.). Его столицами которого одновременно являлись Женева и Лион.

Итак, политическое падение Западной Римской империи – следствие средиземноморской экспансии вандало-аланов, лишивших Равенну стабильных денежных поступлений и продуктов для итальянского населения. В момент, когда императоры не смогли больше выплачивать жалование своим солдатам (преимущественно германского, а не римского происхождения), они стали не нужны и были низложены (в случаях Юлия Непота 475 г. и Ромула Августула 476 г.).

Тезис третий: гунны – субъектный участник правоотношений

Объяснение тезиса. В 395 году Римская империя признавала юридически правосубъектными Персидскую империю Сасанидов, Индийское царство Гуптов и Китайскую империю Цзинь. Остальные государственные образования поздней античности не признавались Римской империей, так как являлись политическим продуктом варварских народов. Их признание противоречило концепции «*civilitas*». Единственный случай открытого признания юридической правосубъектности варварского политического объединения со стороны Римской империи состоялся в 449 г., когда византийский (восточноримский) император Феодосий II

⁶⁵ Циркин Ю. Б. Античные и раннесредневековые источники по истории Испании. / Ю. Б. Циркин. – СПб: Издательство СпбГУ, 2006. – 360 с.

Законодатель (408-450) отправил в ставку Аттилы (434-453) своего посла Приска и де-юре признал самостоятельность управляемого гуннами межплеменного союза.

Попробуем разработать важное замечание Люсьена Мюссе, отметившего: «Гунны оставались друзьями и союзниками Рима или отдельных римлян куда дольше, чем «бичом Божиим», если прибегнуть к одному слишком высокопарному эпитету»⁶⁶. Еще в 1906 г. известная украинская историк Александра Яковлевна Ефименко (1848-1918) написала: «Кочевые орды, перекатывавшиеся по нашим степям, представляются нам теперь в виде каких-то серых туч саранчи, несущих только истребление и уничтожение. Но такое представление очень односторонне. *Кочевники, несомненно, сыграли важную роль в распространении восточных культурных влияний на младенческую Европу, которая нуждалась в воспитательных влияниях со стороны старой Азии*»⁶⁷.

Действительно, представление об «исключительной жестокости» гуннов сильно преувеличено. Они, безусловно, являлись «жестокими» представителями степного мира, но *жестокими в традиционном понимании слова*.

Мы уже писали, что в исторической науке важно не столько определение, сколько его понимание⁶⁸ (см. *1-й Тезис*). Понятие о жестокости в позднеантичном и раннесредневековом мире сильно варьировало. Если жестокость проявляли «цивилизованные народы» (римляне, персы, индусы, китайцы), то это немедленно преподносилось в их литературе как величайшее мужество, как Богом данная победа. Однако цивилизованные поголовно уничтожили сотни варварских племен! Соответственно, если жестокость проявляли «варварские народы» (готы, аланы, гунны, предки славян – анты), то это немедленно заносилось в хроники как свидетельство Судного дня и варварского безумия.

Напомним: историческая наука изучает, в первую очередь, восприятие народами происходящего. В этом коренное отличие между исторической наукой (форма восприятия, преимущественно идеологического) и историческим процессом (время, текущее мимо нас, со всем набором истинных фактов). Совершенное гуннами зло гиперболизировалось, вносилось на страницы хроник и других литературных произведений, вызывало культурные рефлексии. С точки зрения *римской идеи*, никто не смел поднять руку на *цивилизованного римлянина*, но *цивилизованный римлянин* имел законное право вести себя с *варварами* так, как он того желал. Налицо идеология исключительности одной культуры, концепт морально-культурного преимущества одного сообщества. Совершенные гуннами

⁶⁶ Мюссе Люсьен. Варварские нашествия на Европу: германский натиск. / Люсьен Мюссе; пер. с фр. А. П. Саниной. – СПб: Евразия, 2008. – с. 42.

⁶⁷ Курсив наш! Цит. по: Ефименко А. Я. История украинского народа. / А. Я. Ефименко. – К.: Лыбидь, 1990. – с. 23. Ниже автор продолжает: «На славянах южнорусской территории влияния эти, непосредственно передаваемые кочевниками, отражались наиболее».

⁶⁸ Или воображение.

преступления не имели для римлян оправдания, но совершенные самими римлянами преступления *подлежали оправданию в обязательном порядке*. Так создавалась *юридическая идея международного неравенства, высшей (и существующей сегодня) формой которой является неравенство государств*. Поскольку неравенство государств почти всегда обосновывается исторически, то следует говорить о комплексной *концепции исторического неравенства государств*, созданной стараниями античной *четверки равных* – Рима, Персии, Индии, Китая. Все нормативные акты, судебные решения, практика дипломатических переговоров, консульские разрешения и министерские заявления отдельных стран, касающиеся сферы международного права, станут понятны, если мы прибегнем к указанной концепции. Впрочем, значение гуннов для ее появления исключительно. Ведь Римская империя в лице императора Феодосия II признала равенство Гуннской племенной конфедерации (449 г.), что предоставляет возможность понять *критерии юридического равенства*.

История гуннов ⁶⁹ восходит к Хуннскому политическому объединению, существовавшему в 209 г. до н. э. – 93 г. н. э. В его состав входили 24 родовых союза. Возглавляли хуннов шаньюи, избираемые, на предельно демократических собраниях. Хунны прошли длительный путь социального развития в процессе обустройства государства на землях современной Монголии, Бурятии, Тувы, Маньчжурии, Северного Китая. Они часто воевали с оседлыми китайцами. Многие историки усматривают здесь *грандиозный конфликт между степью и лесом*, который, по их мнению, пронизывает всю евразийскую историю. Однако, еще Лев Николаевич Гумилев (1912-1992) задался вопросом: *если кочевники и земледельцы всегда противостояли друг другу, тогда каким образом номады (кочевники) получали древесину для десятков тысяч телег и дёготь для смазки колес* ⁷⁰? Постоянная война с численно превышающими кочевников земледельцами не позволила бы номадам столь активно использовать древесину в повседневной жизни (далеко не только боевой!). Достаточно визуально ознакомиться с ландшафтом Монголии, чтобы сомнения исчезли прочь. Древесина появлялась у кочевников (в частности, у гуннов) вследствие торгового обмена. Многие археологические находки также свидетельствуют о существовании прочных экономических связей леса со степью. Л. Н. Гумилев даже писал, что «*без гористых лесных массивов кочевники не имели средств для построения сильных держав*». Кочевникам нужно было есть, одеваться, выполнять обряды. Совсем рядом находились сообщества, которые делали все это на совершенном техническом уровне. Понятно, что кочевники заимствовали технологии повседневного быта у земледельцев, но, при этом, как считает Л. Н. Гумилев, оставались привязаны психологически к своему ландшафту. Кочевники никогда не

⁶⁹ Концептуальное изложение по сборнику статей: Гумилев Л. Н. Три китайских царства. / Л. Н. Гумилев. – М.: Алгоритм, 2011. – 272 с.

⁷⁰ Гумилев Л. Н. В поисках вымышленного царства. / Л. Н. Гумилев. – СПб: Азбука, 2014. – 480 с.

занимались земледелием. Но постоянно отбирать продукты у оседлых крестьян представлялось не лучшим выходом, так как эти крестьяне погибали или мигрировали, а кочевники оставались в рамках традиционного ландшафта. В таком случае, возможность получения продуктов пропадала вообще. Вот почемуномадам выгодно было не убивать оседлых крестьян или бесконечно экспроприировать их продукцию, а поддерживать мир и политическое равновесие. Зажиточные крестьяне, в случае длительного мира, производили достаточно продуктовых излишков, шедших на продажу. Хуннско-китайская граница (в т. ч. Великая стена) в этом отношении представляла торговый рай – подобно римско-германской системе культурно-экономического взаимодействия вдоль *limes*. Хунну получали из Китая технические новинки и материальные блага, совершенствовавшие быт кочевников. Хуннские женщины получали из Китая драгоценные ювелирные изделия. Хуннам не обязательно было грабить китайцев и отбирать золото силой. Они имели возможность предлагать китайцам для обмена многие товары и продукты, дефицитные в самом Китае. Соболиные и беличьи шкуры, костяные изделия – все это особенно ценилось при дворе китайских императоров (столица Китая тогда находилась в городе Чанъань), а также в усадьбах зажиточных провинциальных чиновников. Присущий женщинам интерес к высокоэстетическим изделиям материальной культуры двигал социально-экономический прогресс в отношениях между Китаем и Хунну. Хуннские женщины получали золотые украшения и шелк, а китайские – утонченные шкуры соболей. Этот обмен товарами привел хуннов к восприятию многих изобретений китайской цивилизации. Хунну восприняли китайскую культуру приема пищи, покупали китайские лакомства. Китайцы экспортировали хуннам образование. На земли современной Монголии приезжали китайские учителя и проповедники. В любом случае, хунну получали значительные выгоды от близости мирных оседлых китайцев. Самые серьезные войны между союзом Хунну и Китаем возникали из-за нарушения системы обмена.

Не секрет, что китайцы, так же как и римляне, считали все окружающие народы *варварскими*. Хунну рассматривались ими исключительно как объект влияния. Они не были «субъектны». Китайцы неоднократно предпринимали попытки масштабного вторжения в степь и завоевания хуннов. Политическим основанием следует считать возвышение хуннов, происходившее из-за торговли. Китайцы пытались опустить уровень хуннского развития, принимали дискриминационные законы. Во многих случаях, именно запреты на поставку китайских товаров хуннам приводили к значительным военным акциям последних. Хуннские вторжения имели целью заставить китайцев восстановить прежний товарооборот. Такими, в частности, были хуннские походы, предшествовавшие заключению мирных соглашений 174 и 162 годов до н. э. Особый интерес этих мирных соглашений в том, что Китай признал *равенство Хуннского объединения*.

Позже хунну потерпели сокрушительное поражение. В 93 г. н. э. их союз распался. Причиной послужили агрессивные действия сяньбийцев (считающихся

предками монголов, что, однако, спорно) и динлинов (по спорному мнению Л. Н. Гумилева, китайских европеоидов). Жестокая война хуннов и сяньбийцев на землях современных Монголии и Северного Китая продолжалась до 158 года, когда выжившие хуннские роды разделились на четыре группы. С тех пор, пути хуннов разошлись. Одни были вырезаны сяньбийцами, другие китаизировались, третьи осели на востоке Персии (современный Афганистан). Четвертая группа, очевидно самая воинственная (или же представляющая клан политической элиты), сумела оторваться от сяньбийских передовых отрядов в предгорьях Урала, где встретила помощь местных угорских народов (в первую очередь, манси). Эта группа, активно смешиваясь с уральскими уграми, составила костяк *гуннов*. Так, в III-IV веках, на границах римской ойкумены возникли *Hunni*⁷¹.

Из поля зрения выпадает длительный период гуннской истории – между 158 и 350 годами. Л. Н. Гумилев предположил, что в эти годы состоялось формирование нового гуннского объединения на угорской основе. Это вполне приемлемая гипотеза. По крайней мере, в 350-375 гг. гунны нанесли сокрушительное поражение кочевым иранцам-аланам, вынудив их отступить на запад. Уже через год (376) гунны господствовали в причерноморской степи, подчинили славян и остготов. Вестготы, потерпев поражение, отступили в пределы Римской империи, где стали первыми получателями права *foedus* на отдельную провинцию (вначале Мезию, потом Эпир, Иллирию, Норик и, наконец, Аквитанию). Хотя этому мы посвятили предыдущий 2-й *Тезис*, но важна констатация гуннского военно-политического фактора в процессе формирования и развития права *foedus* – специфического института римского публичного права.

Между 375 и 434 гг. конституировалась Гуннская политическая структура. Видимо, кочевники (наследники монгольских хунну), составляли только вершину пирамиды власти. Они правили сообществом народов. Вначале им подчинялись некоторые угорские племена. Потом добавились славяне и германцы. Основную экспансию гунны направили на германские земли Европы. Особенно интересны политические взаимоотношения кочевников и подчиненных земледельцев. Гуннское владычество не сильно обременяло земледельцев. Во-первых, кочевники-гунны давно приспособились к лесной культуре угров. Во-вторых, они не занимались экспроприацией благ внутри собственного политического объединения, создавая открытый рынок. Под гуннским владычеством Восточная Европа начала возрождаться экономически – впервые со времен падения скифов. Замечательная роль гуннов состоит в том, что они устранили рыночные барьеры на пространстве между Балтикой и Черным морем. Гуннские вожди, наследуя хуннских шаньюев, действовали согласно **принципу перераспределения ресурсов**. Располагая мобильными военными отрядами лучников, гунны наводили порядок на любой подконтрольной территории. Не допуская ожесточенных внутренних конфликтов (например, между гепидами и остготами, между остготами и

⁷¹ Ермолова И. Е. Римляне и гунны. / И. Е. Ермолова. // Цивилизация и варварство. – №3. – 2014. – с. 215-221.

славянами), гунны не колеблясь применяли силу к тем или иным внутренним нарушителям спокойствия. *Деятельность политической элиты фокусировалась на создании «общих предприятий», сущность которых сводилась к получению материальных ценностей/излишков (грабеж) и к равному распределению полученных ценностей между участниками предприятий*⁷².

Гунны эффективно использовали своих конных лучников, максимально поражая живую силу противника из нового для европейцев оружия – составного лука⁷³. Соответственно, воевать для подчиненных гуннам племен становилось легче, гуннские лучники ужасали противника. К тому же, гунны справедливо распределяли награбленное. Все это делало войну под гуннскими знаменами выгодным и прибыльным занятием, позволявшим перенаселенной германской Европе высвобождать огромное количество энергичных молодых людей и умножать экономический достаток. На таком *принципе перераспределения ресурсов* и держалась гуннская политическая власть. Археологические данные свидетельствуют о существенном росте благосостояния Восточной Европы в первой половине V века⁷⁴. Не секрет, что большое количество ювелирных украшений и других ценностей, обнаруженных в погребениях гуннского периода, информируют о том, что воинам было *их не жалко*. То есть, ценностей «на руках» было значительно больше. Восточная Европа разбогатела (условно, конечно же).

Одним из грабительских походов описанного типа было вторжение гуннов в рейнскую Бургундию (430-е гг.). Еще в 413 г. бургунды получили право *foedus* от западноримского императора Гонория (395-423). Но, как и в других случаях (см. 2-й Тезис), бургунды быстро нарушили все существовавшие дотоле культурные, экономические и, главное, информационные связи между Италией, рейнскими провинциями и Бельгией. Галлия оказалась разделена вестготами и бургундами. Только северная её часть оставалась римской. В итоге, во времена императора Валентиниана III (425-455), римляне решили ликвидировать бургундскую угрозу. К тому времени гунны уже появились вдоль *limes*, их грабительские набеги⁷⁵ опустошали балканские окраины Восточной Римской империи (Византии). Император Валентиниан решил использовать наемников. *Было заключено соглашение между императором и гуннами*, согласно которому гунны обязывались привести бургундов к покорности. Несколько значительных рейдов оказалось достаточно для полного уничтожения рейнских политических структур. Бургундское королевство возродилось лишь в 443 г., когда бежавшие от гуннских

⁷² Детализация концепции: Хизер Питер. Там же.

⁷³ Мельник В. М. Значение составного лука и гуннской конницы для трансформации военно-политической стратегии Римской империи. / В. М. Мельник. // Тези доповідей Третьої Міжнародної зброєзнавчої конференції (12-14 червня 2018 р.). – К.: Інститут історії НАН України, 2018. – с. 9-13.

⁷⁴ Хизер Питер. Там же.

⁷⁵ Гуннские грабительские набеги совершались кочевниками с целью сплочения своих подчиненных посредством создания экономического мотива для сплочения. Главную роль играло не ограбление, а дальнейшее распределение награбленного.

конных лучников бургундские воины, получили от испуганных римлян право *foedus* на Женеву⁷⁶.

Интересно, что гунны пришли на территорию рейнской провинции как союзники римлян. Римляне решились на установление договорных отношений с гуннами, по всей видимости, используя юридическую формулировку *socii*⁷⁷.

Пик союзнических отношений между западными римлянами и гуннами пришелся на 439 г., когда вождь Атила сумел получить от Валентиниана III право *foedus* на Западную Паннонию (т. н. *Первую Паннонию*). Этот шаг вызывает много вопросов, хотя он может быть признан вполне логичным, если учесть пестроту паннонского населения в 439 г. После вторжения гуннов на причерноморские просторы современной Украины, Восточная Европа пришла «в движение». Вестготы переместились во Фракию, а маркоманы, свевы, квады и часть вандалов вторглись в римскую Паннонию. Учитывая опыт вестготов (получивших *foedus* в 382 г.), Рим предоставил всем, кто спасался на римской территории аналогичное право *foedus*. Однако, победное шествие гуннов подчинило значительную часть указанных германских племен. 31 декабря 406 г. свевы и вандалы прорвались через Рейн и совершили переход в Испанию. Это был результат гуннского натиска! Гунны стремились к ликвидации очагов сопротивления – взятие бывшей вандальской Паннонии под контроль выглядит политически обоснованно. К 439 г. гунны контролировали Паннонию де-факто. Мирное соглашение между официальной Равенной и ставкой Атилы согласовало передачу части Паннонии гуннам юридически. Мы не имеем никаких четких письменных свидетельств об этом соглашении, но возможность его существования подтверждается как переходом Паннонии под владычество гуннов⁷⁸, так и масштабным использованием римлянами гуннских всадников со статусом федератов.

В 439-449 гг. римляне и гунны сосуществовали вполне успешно. К этому времени относятся договоренности об обмене пленными, о проведении совместных ярмарок, о выдаче перебежчиков. Благодаря замечательной *хронике Приска Панийского* сохранились сведения о посольстве, которое в 448 г. снарядил восточноримский император Феодосий II Законодатель (408-450). Имея перед собой пример кризисной Западной Римской империи, император хотел юридически защитить балканские границы от опасного соседа, прекратить пограничную войну. В итоге, в 449 г. был составлен мирный договор между гуннами и Восточной Римской империей. Договор регулировал множество из указанных выше вопросов. В частности, договор сопричастствовал восстановлению торговли вдоль дунайской границы. Важнейшей юридической особенностью договора, проистекающей из сочинения Приска, является официальное признание императором правосубъектности Атилы. Направленное посольство имело характер миссии к самостоятельному государю.

⁷⁶ Гуннское вторжение 430-х гг. отражено в эпической *Песне о нибелунгах*.

⁷⁷ Здесь высказываем собственное предположение.

⁷⁸ При условии сохранения хороших отношений римлян и гуннов.

В 451 г. Атила начал западную кампанию – самую известную⁷⁹. Для неё существовало много политических причин, но, на наш взгляд, самой важной оставалась необходимость постановки и достижения общей единой цели для подчиненных народов. Атила предоставил подданным возможность беспрепятственного ограбления большой территории. На Каталаунских полях он добился ничейного результата. Успешное продолжение кампании в Италии (452 г.) остановилось благодаря вмешательству византийских (восточноримских) войск императора Маркиана (450-457). После смерти Атилы (453), огромное политическое объединение гуннов распалось. В 454 г., на р. Недаве, гепиды и остготы уничтожили значительную часть гуннской элиты. Государство рухнуло. Однако, оно представило миру образец первого «варварского» государства, признанного «цивилизованным» Римом⁸⁰ равным себе.

Тезис четвертый:
история Византии – это продолжение истории Римской империи

Объяснение тезиса. *В 476 году Римская империя никуда не пропала. Политически потерпела крах Западная Римская империя, малолетний император которой Ромул Августул был свергнут полководцем Одоакром. Но юридически обе части Римской империи, как Западная, так и Восточная, продолжили свое существование. История Западной Римской империи де-юре кончилась лишь в 480 году, когда последний легальный император Юлий Непот (474-475, 476-480) погиб. Однако, согласно логике римского публичного права, наличие Восточной Римской империи с легальным императором во главе означало, что теперь под легитимную власть её правителя переходит вся территория Римской империи (и Восток, и Запад). Следующим после Феодосия Великого (379-395) императором объединенной Римской империи стал Зенон (476-491).*

Здесь мы развиваем положение того же Люсьена Мюссе, написавшего: «В правовом смысле империя не исчезала»⁸¹.

История Византийской империи была органическим продолжением римской истории. В 395 г. император Феодосий Великий (379-395) разделил территорию единой Римской империи на две части – западную и восточную. Западная часть империи передавалась в наследство Гонорию (395-423), а восточная переходила под управление Аркадия (395-408). Это событие вовсе не было выходящим из ряда

⁷⁹ Люттвак Э. Н. Там же. – с. 88-90.

⁸⁰ В данном случае речь идет о Константинополе. Не будем забывать, что Константинополь официально именовался «**Новым Римом**» и был, к тому же, столицей восточной части Римской империи.

⁸¹ Мюссе Люсьен. Варварские нашествия на Европу: германский натиск. / Люсьен Мюссе; пер. с фр. А. П. Саниной. – СПб: Евразия, 2008. – с. 36.

вон, так как практика распределения единой территории между несколькими правителями существовала в Римской империи ранее. Достаточно вспомнить тетрархию императора Диоклетиана (284-305), когда Империей руководили четыре монарха – два августа и два цезаря. Существенные социально-экономические различия Востока и Запада вынуждали Диоклетиана и, позже, Феодосия к этому шагу – защиту двух социально-экономических моделей, в условиях разрастающегося кризиса, нельзя было поручать одному человеку.

Логика римского публичного права подвержена философскому универсализму. Все территории, которые когда-либо находились под римской юрисдикцией объявлялись «вечной» и «нерушимой» собственностью Рима (см. 1-й Тезис). Показателен пример Дакии, оставленной римлянами готам в 271 г. Уже в 332 г. Святой Константин предпринял попытку вернуть Дакию Римской империи посредством предоставления её жителям права *foedus* (см. 2-й Тезис). Вечность и неприкасаемость власти *Imperium*, в соответствии с римским *lex*, стала признаком социальной ментальности. Тяжело психологически выбросить из головы тысячелетние ценности, даже если политическая ситуация кардинально меняется. Мы уже обратили внимание читателя на сложность и скептичность римского отношения к варварским государственным объединениям. Единственный пример признания варварской державы относится к Гуннскому межплеменному союзу⁸², признанному Феодосием II Законодателем (408-450) в 449 году. Впрочем, не будем забывать, что гуннский случай построен на многостолетней политической и цивилизационной традиции самих гуннов. Когда римляне кого-то называли равным себе (персов, индусов, китайцев), это означало, что римляне **признавали их право на причисление к цивилизованным народам**. Признание гуннов в 449 г. приближало их в римском воображении к статусу отдельной цивилизации, хотя и было вынужденным шагом Константинополя.

Идем дальше. 4 сентября 476 г. римский полководец германского происхождения (предположительно, скир) Одоакр захватил Равенну (столицу Западной Римской империи) и объявил о низложении малолетнего императора Ромула Августула⁸³. 23 августа 476 г. Одоакр предварительно расправился с его отцом, возведшим Ромула на престол, Флавием Орестом. Юридически⁸⁴ Одоакр совершил правое дело, поскольку ликвидировал путч. Дело в том, что Флавий Орест, в 475 году низложил легального императора Юлия Непота – мужа одной из племянниц восточноримского (византийского) императора Льва Великого (457-474). Совершив государственный переворот, Флавий Орест обещал подчиненным-германцам повышение жалованья. Но казна опустела, налоговые поступления ограничились пределами Далмации, Средиземное море больше не представляло единой торгово-экономической системы. Итальянская полевая армия, состоявшая

⁸² Фактически конфедерации.

⁸³ Краткое изложение контекста в монографии: Норвич Джон. История Византии. История Венецианской республики. / Джон Норвич. – М.: АСТ: Астрель, 2011. – 960 с.

⁸⁴ С точки зрения римского публичного права.

из германцев (скиров, герулов, ругов, гепидов, вестготов) взволновалась и поддержала офицера Одоакра. Кроме того, низложенный путчистами Юлий Непот, являющийся родственником влиятельного восточноримского императора, рассчитывал на помощь Константинополя в восстановлении власти над Равенной.

Византийская помощь в 475 году не пришла из-за внутренней смуты. Лев Великий умер и его место занял зять – Зенон Исавр (474-475), которого, в свою очередь, низложил ставленник придворной партии Василиск (475-476). Началась гражданская война, унесшая много жизней и политическую волю Византии вмешиваться в западные дела. Предоставление значительной военно-морской помощи являлось невозможным вследствие вандало-аланского контроля над Западным Средиземноморьем. Сухопутная византийская армия не могла выступить, так как находилась в Малой Азии (на основном театре боевых действий гражданской войны). Понятно, что, Флавий Орест избрал подходящее время для низложения Юлия Непота и воцарения своего сына. Пока Византия сгорала в огне внутренней смуты, Флавий Орест пытался поддержать порядок на Севере Италии⁸⁵. Вначале ему это удавалось благодаря политической гибкости и лавированию между противоборствующими группами варваров-германцев. Не надо забывать, что итальянская полевая армия комплектовалась из различных германских народов, что, в свою очередь, вызывало трения их представителей (например, борьбу за награды и звания для одноплеменников). Да и время было такое: на римскую службу пришли многие бывшие подчиненные Атиллы (434-453). После распада Гуннского политического объединения в 454 г. (см. *3-й Тезис*), гуннские офицеры (различного происхождения, особенно германцы) становились римскими чиновниками. И Одоакр, и Флавий Орест вышли из одной среды – оба служили Атилле до 453 года. Флавий Орест пребывал в западнопаннонской ставке на должности нотариуса, а Одоакр командовал армейским подразделением⁸⁶.

Систему взаимоотношений таких «римских воинов» хорошо иллюстрирует случай Одоакра и Теодориха Амала. Первый происходил из семьи скирского короля, а второй был сыном короля остготов (тоже подчиненного гуннам). После распада Гуннского политического объединения, начался вооруженный конфликт, вследствие которого Одоакр и Теодорих Амал остались пожизненными кровными врагами. В итоге, Теодорих Амал, несмотря на заключение мира, предательски убил Одоакра 15 марта 493 года, причем сделал это лично. Такой кровной вражды, да и простой межплеменной неприязни, хватало в позднеримском войске.

В 476 г. Флавий Орест не нашел средств для выплат армии. За это он поплатился властью. Воины поддержали Одоакра, Флавия Ореста убили. Далее состоялся поход на Равенну, где Одоакр, без какого-либо сопротивления, организовал отречение Ромула Августула. При этом, Ромулу Августулу сохранили жизнь. Свои дни он дожил в скромном уединении.

Получив власть над Италией (4 сентября 476 г.), Одоакр немедленно отправил

⁸⁵ Округ Равенны и Рим – единственный регион, контролируемый Ромулом Августулом.

⁸⁶ Так как был сыном вождя племени скиров.

посольство (легатов) в Константинополь. Они привезли императорские инсигнии (штандарты, знаки и отличия императорской власти) в императорский дворец. Зенону (476-491) тогда уже удалось восстановить свою власть, выдворив из столицы восставшего Василиска. Однако, власть Зенона Исавра была хрупкой. Против него поднимались мятежи, существовала антагонистическая политическая партия даже на его малоазиатской родине – в Исаврии. Зенон, возможно вопреки своей воле, решился признать Одоакра *magister militum per Italia* (военным магистром Италии – наместником Италии), что давало наследственному вождю скиров власть над Италией, Южной Галлией (Провансом) и Сицилией. Одновременно, Зенон, как родственник покойного Льва Великого, признал официальным императором Западной Римской империи Юлия Непота. Первое посольство Одоакра проинформировали о данном факте, в связи с чем, Одоакр никогда не предпринимал активных конфронтационных действий против Непота.

Зенон Исавр присвоил Одоакру не только должность наместника, но и сан патриция⁸⁷. Таким образом, очередной варварский переворот легализовался решением Константинополя. Вполне возможно, что Зенон хотел восстановить власть Непота в Италии, но необходимость обеспечения политического равновесия в Малой Азии вынуждала идти на компромисс. Примечательно: послы Одоакра предложили Зенону признать его единственным римским императором, но Зенон отказался, учитывая, видимо, не только существование легального императора в Далмации, но и возможное использование такого признания вражеской пропагандой.

Юлий Непот – последний император Западной Римской империи. Он занимал этот «пост» на легальной основе и, после незаконного мятежа Флавия Ореста, перебрался в родную Далмацию. Здесь Непот чеканил золотую монету со своим изображением, что являлось юридическим свидетельством императорской власти.

Необходимо подчеркнуть: *Ромул Августул не был последним западноримским императором:*

а) он являлся императором вопреки закону;

б) после его смерти Юлий Непот управлял римской провинцией Далмацией и чеканил собственную монету;

в) против него не выступали (при всех своих возможностях) ни Одоакр (наместник Италии), ни полководец Афраний Сиагрий (получивший от Зенона подтверждение статуса наместника Суассонской области на Севере Галлии).

Тем более Ромул Августул не был последним **римским** императором (как и Юлий Непот)! В 480 г. Непота убили. Одоакр решил не медлить и молниеносно оккупировал Далмацию, а все знаки отличия умершего императора переслал Зенону. Учитывая упрочение политического положения Одоакра (в т. ч. серьезный геополитический аргумент, коим являлась оккупация Далмации), Зенон решил «не

⁸⁷ Детальное изложение проблемы: Шипилов Д. Ф. О принадлежности Одоакру титула патриция. / Д. Ф. Шипилов. // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. История. Исторические науки. – 2008. – №76(1). – с. 402-407.

назначать нового императора Запада»⁸⁸. Наместник Италии Одоакр через своих послов присягнул на верность **единственному римскому императору** – Зенону (476-491). Вслед за Одоакром, высшую юридическую власть Зенона признали легаты наместника Суассонской области Афрания Сиагрия.

Спустя семьдесят пять лет после издания Эдикта Феодосия (395), Римская империя опять стала территориально и легально единым государственным образованием. Римская империя располагала одной столицей (Константинополь – Новый Рим) и одним императором (Зеноном). Это было юридическим компромиссом, решившим проблему гражданских войн на Западе. В 480 году наступил конец разделению империи. Исчезла Западная Римская империя, **но Римская империя не исчезала**. Формальную власть над землями Запада приняла на себя Восточная Римская империя (называемая в «историческом быту» Византией). Константинополь стал высшим юридическим центром *Pax Romana*, политическим и культурным центром для *Idea Romana*. Восточноримский император теперь представал перед своими подданными единственным в мире защитником закона (*lex*) и единственным в **Вселенском императором всех христиан**. Византия с 480 г. осуществляла высшую юридическую власть над всеми римскими подданными.

Тезис пятый:

византийский император как правитель западных провинций

Объяснение тезиса⁸⁹. Созданные согласно праву *foedus* «варварские королевства» признавали верховную власть императора Восточной Римской империи. Находясь в статусе единственного римского императора и политического властелина всех христиан во Вселенной, император Восточной Римской империи являлся де-юре правителем Италии, вестготов, свевов, бургундов, вандалов и аланов, остготов, франков. Все народы, как римляне, так и варварские племена, разместившиеся в рамках бывшей Западной Римской империи (395-480), признавали юридическое верховенство Константинополя.

Европейская история поздней античности и раннего средневековья порою напоминает захватывающий исторический роман. В историографическом контексте, начало средних веков – настоящее произведение искусства! Изложение дезинтеграции

⁸⁸ Примечательно, что в данном случае речь шла о назначении!

⁸⁹ Положения, изложенные ниже, представлены нами на VIII Аркасовских чтениях (Николаевский национальный университет, Украина). См. дет.: Мельник В. М. Восточный римский император как правитель Запада: юридические примеры остготской и бургундской зависимости от Византии (480-526). / В. М. Мельник. // Аркасівські читання: історичні дослідження на сучасному етапі розвитку гуманітарної науки: Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції (27-28 квітня 2018 р.). – Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2018. – с. 78-80.

Западной Римской империи, её юридического конца, преобразования всей бывшей античной ойкумены в христианскую политическую общность под непосредственным руководством Византии содержит массу полезных сведений для исторического (и политического!) воспитания новых поколений. История всегда поучительна, но, как писал Л. Н. Гумилев, для правильного её понимания, мы нуждаемся в корректном приближении «историоскопа». Чем дальше описываемые события находятся от нас, тем легче их осмысливать. К примеру, новейшая история пестрит идеологическими штампами и неправдой, этически доминирующей из-за физического присутствия её творцов. Среди устойчивых идеологических штампов остается отрицательное отношение многих западных исследователей к историческому значению Византии. Часто это связано с неправомерно скептическим отношением «западников» к всемирно-исторической роли ортодоксального христианства. Однако, исторический факт остается историческим фактом – *до церковного раскола 1054 года Европа представляла единый религиозно (а, следовательно, и социально) организм*. Европа де-юре была ортодоксальной. Активное развитие отклонений и ересей только добавляло ортодоксии выдержки и закаляло христианство. За Византией, сравнительно недавно ворвавшейся в академический дискурс западной историографии, надо признать и закрепить подобающее место в европейской истории. Без Византии облики Франции, Великобритании, Германии, Италии, Испании, однозначно, были бы другими.

Л. Н. Гумилев справедливо указывал: *«Чем больше мы расширим нашу цель в пространстве и времени, тем легче в неё попадем»*⁹⁰. Писать историю составной части общественной культуры (в том числе, историю права) нужно так, чтобы историческая наука получила новое представление о связях между людьми, процессами, феноменами. История международного права, например, должна продемонстрировать изменение международного правосознания (фактически правового мировоззрения) позднеантичных и раннесредневековых людей. Тогда она добьется цели – *сформулирует целостное представление о возможных путях и направлениях дальнейшей трансформации юридического мировоззрения общества (шире – обществ)*. Возьмем, к примеру, собственное мировоззрение. Каждый человек подлжит законам времени, каждый человек живет в определенном пространстве, каждый человек является жителем страны, состоит в политико-правовой связи с государством. *Время, пространство, страна и государство* как социально-экономические, физические и географические величины, непосредственно формируют кругозор и мышление людей. Мы живем здесь и сейчас, мы строим планы на будущее – все это привязано к категориям *времени, пространства, страны, государства*. Сознвая влияние категорий на нашу жизнь, мы можем понять почему важно изучать юридическую историю – она объясняет то, как сформировалась значительная часть нашего мироощущения, нашего «Я».

⁹⁰ Гумилев Л. Н. В поисках вымышленного царства. / Л. Н. Гумилев. – СПб: Азбука, 2014. – с. 198.

В 480 году, когда Византия стала единственным государственным образованием на Европейском континенте, мироощущение и мировоззрение жителей Европы не выходило за рамки *Idea Romana*. Понимая себя составной частью *римского мира*, являющейся цивилизованной благодаря благотворному влиянию *римской идеи*, подданные империи не заметили, что вокруг произошли **эпохальные изменения**. Они воспринимали происходящее как значительное послабление, сравнительно с десятилетиями бесконечных войн и переворотов. Не было плача и стенаний. Была повседневная жизнь. Варварские германские короли контролировали огромное количество романоязычного населения. Им необходимо было поддерживать видимость «римского характера власти», в соответствии с концептами *Idea Romana* и *Pax Romana*. Ведь, несмотря на фактическое владычество варваров, римляне считали даже теоретически невозможным варварское управление цивилизованными людьми⁹¹. Вот почему варвары практически повсеместно использовали римский бюрократический аппарат, институты и администрацию, поддерживали римское образование и сами образовывались на римский манер. Важной частью сохранения *status quo* было признание власти римского императора, что проявлялось в присяге варварских королей, чеканке монет с изображением императора, использовании традиционного для Империи консульского летоисчисления, праздничных молебнах за здоровье императора и повсеместном литургическом упоминании его имени.

Рассмотрим конкретные примеры, свидетельствующие о раннесредневековом созеренитете Восточной Римской империи в Западной Европе.

а) Остготы

Самое большое количество информации, связанной с юридическим верховенством восточноримского императора, после упадка Западной Римской империи, предоставляет правление Теодориха Амала Великого в Италии.

Теодорих Великий – создатель остготского политического объединения, возникшего на руинах остготской автономии в пределах Гуннского союза. Как мы помним (см. 3-й Тезис), остготы, в отличие от вестготов, остались под контролем гуннов (376-454 гг.), являясь опорой их армии. Остготы жили на землях Дакии и Мезии, куда переехали из украинской степи. Они стали главными бенефициарами поражения гуннов на р. Недаве, разгромив гепидов и скиров и захватив контроль над Западной Паннонией.

В 455 г. византийский император Маркиан (450-457) предоставил остготам *foedus* на Паннонию, действие которого юридически не было отменено вплоть до войны 535-540 гг. Паннония превратилась в остготскую вотчину. Оттуда они совершали набеги на вражеские германские племена, там кочевали и зимовали.

⁹¹ Психологическая коллизия! Здесь возникает ощущение знакомства с ситуацией. Мало ли в современном мире существует примеров необразованных «управленцев»? Впрочем, некоторые варварские короли V века вероятно были умнее и мудрее многих сегодняшних политических деятелей.

В 472 г. Теодорих Великий повел остготов на юг – на Балканы, с целью *заставить* византийцев платить ему жалование и предоставить продовольственную базу. Он попытался сделать с Византией то, что другие германцы (в частности, вестготы) проделали ранее с Западной Римской империей. Поскольку Византия была ослаблена из-за гражданской войны 470-х гг., возникшей после смерти Льва Великого (457-474), остготам удалось закрепиться близ Фессалоник, где они получили полулегальное разрешение местных властей. С 474 г. остготы стали активными участниками внутривизантийской смуты, закрепившей власть за Зеноном (476-491).

Когда Теодорих привел паннонских остготов на Балканы, он столкнулся с воинственными соплеменниками, переселившимися в пределы Византии раньше – фракийскими остготами под руководством Теодориха Страбона. В 478 г. византийцы попытались столкнуть остготские силы, чтобы избавиться от существовавшей опасности *погибнуть от своего же права foedus*. В результате, 478 г. появился *Готский пакт* – юридический договор между паннонийскими и фракийскими остготами, зафиксировавший мир и взаимный нейтралитет. К 483 г. Теодориха Страбона убили, а Теодорих Амал объединил всех остготов: они получили право *foedus* и жалование. Теодорих Амал стал патрицием и восточноримским консулом (484 г.). Рассматривая политическое усиление варваров как угрозу своей хрупкой власти, император Зенон вел переговоры с патрицием Теодорихом. Политики достигли компромисса в 487 г.:

а) *Зенон предоставляет остготам право foedus на Италию, Сицилию и Далмацию;*

б) *остготы удаляются на новые земли признавая высшую юридическую власть императора;*

в) *Теодорих Великий получает достоинство наместника Италии, в обмен на ликвидацию власти Одоакра, признанного в Константинополе нарушителем законности*⁹².

Осенью 488 г. Теодорих Амал двинул объединенные силы остготов на запад. Юридический вывод очевиден: *восточноримский полководец, консул и патриций Теодорих Амал повел на Италию отряды подчиненных императору Зенону остготов-федератов для установления контроля официального Константинополя над прилегающими провинциями. Перед походом Теодорих сказал императору: «Полезно ведь, чтобы королевством этим владел как вашим даром я – слуга ваш и сын, а не тот (Одоакр – В.М.), неведомый вам, который подчинил своей тиранической власти ваш сенат и поработил часть вашего государства»*⁹³.

Для нас принципиально важно, что такой важный и сочувствующий готам источник как «*Готская история*» Иордана отмечает три факта:

1) император Зенон дал свое официальное согласие Теодориху на итальянский поход;

⁹² Вспомним незаконный захват Одоакром Далмации и Норика.

⁹³ Iord. Get., 291.

2) Зенон официально отправлял остготов для защиты римского сената и общества от узурпации Одоакра, аналогичной совершенной ранее узурпации Флавия Ореста;

3) благодаря влиянию и авторитету византийского императора, остготские войска получили, по словам Иордана, всевозможную поддержку со стороны итальянского населения, особенно Церкви⁹⁴.

28 августа 489 г. войска Одоакра потерпели сокрушительное поражение на р. Изонцо. Ожесточенная война в Италии между варварми продолжалась больше трех лет. 25 февраля 493 г. Одоакр и Теодорих заключили мир, что не помешало 15 марта 493 г. Теодориху лично убить Одоакра на пиру. Таким образом, итальянский поход остготов являлся *политической реанимацией юридической принадлежности западных провинций* единой Римской империи (Восточной). Даже не сочувствовавшая византийской власти академик З. В. Удальцова подчеркнула: «существенной особенностью остготского завоевания является то, что уже с самого начала вторжения в Италию остготская знать декларировала свой союз с Восточной Римской империей, от имени которой она действовала»⁹⁵.

В дальнейшей истории Итальянского остготского королевства (493-535) ярко выступают *три юридических факта*.

Факт первый – остготы переселились на Апеннинский полуостров после 16-летнего периода, проведенного на Балканах. Правовым основанием для переселения был стандартный договор о предоставлении Восточной Римской империей права *foedus* (483, 487).

Факт второй – Теодорих Великий начал свое политическое правление в Италии с организации посольства к императору Зенону (476-491).

Факт третий – контролируя к 511 г. значительную часть территории бывшей Западной Римской империи (племена вандалов, аланов, бургундов, вестготов, тюрингов, баваров), Теодорих Великий признавал высшими от себя только Бога и восточного императора. Вывод очевиден: остготский король был де-юре подчиненным императора Византии.

Образ «справедливого короля» остготов Теодориха Великого (493-526) литературно обработан сенатором и писателем Кассиодором в «Вариях» (*Variae*), состоящих из 468 *formulae* (письма, указы). Хотя авторитетный английский знаток римской старины д-р Питер Хизер скептически относится к распространенной практике «самовосхваления» Кассиодора и Теодориха, он все же подчеркивает важность данного источника как «политико-правового произведения»⁹⁶.

Данные Кассиодора позволяют разделить историю итальянского правления Теодориха Амала на три периода:

Первый период (493-507) – становление политической независимости.

⁹⁴ Хотя остготы и были такими же арианами, как и другие германские варварские племена.

⁹⁵ Удальцова З. В. Италия и Византия в VI веке. / З. В. Удальцова. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1959. – с. 22.

⁹⁶ Хизер Питер. Там же. – с. 78.

Теодорих закрепил свое господство на Сицилии, в Далмации, Паннонии, Норике, Реции; установил родство с правителями вестготов (Аквитания) и вандало-алан (Карфаген). В 507 г. окончен раздел земли, согласно которому остготские воины получили земельные наделы (*sortes*) в Северной Италии.

Второй период (507-524) – достижение могущества. В 507 г. франки и бургунды атаковали вестготов. Теодорих вмешался (508). В итоге, Аквитания отошла франкам, но Теодорих присоединил к своим владениям Прованс. К 511 году Теодорих присоединил вестготов, его власть признали бургунды и дикие лесные племена тюрингов и баваров. Исключение составляли лишь франки.

Оговаривая расширение границ своей власти с Константинополем (!), Теодорих написал императору Анастасию I (491-518): *«Так как мы полагаем, что Вы не позволите каким-нибудь разногласиям оставаться между Западом и Востоком, которые всегда были единым целым под властью своих древних владык, которые должны не просто быть объединены любовью, но и помогать друг другу всеми своими силами. Пусть всегда будет одна цель в Римском государстве. Поэтому, приветствуя Вас со всем уважением, мы смиренно просим, чтобы Вы не лишали нас высокой чести быть объектом Вашей снисходительной любви, на которую у нас есть право надеяться, если бы она никогда не была дарована кому-то другому»*⁹⁷.

Третий период (524-526) – напряжение в отношениях с Восточной Римской империей. В 507-511 гг. власть Теодориха расширилась, что сделало его объектом зависти. Произошел раскол остготов и влиятельной аристократической группировки коренных римлян Симмаха и Боэция. Их казнь вызвала гнев Константинополя. Сразу же после смерти Теодориха, Византия заключила соглашения с бургундами и вандало-аланами, объявив их королей полноценными наместниками (526) и ограничив этим границы юрисдикции наместника Италии (остготского короля).

Понимая опасность ситуации, Теодорих перед смертью (30 августа 426 г.) провозгласил королем своего внука Аталариха и объявил вождям последнюю волю: *«чтобы они охраняли и берегли короля, возлюбили сенат и римский народ, а императора восточного – храня всегда мир с ним и его благосклонность – почитали (вторым) после Бога»*⁹⁸.

Варии Кассиодора сохранили не одно письмо Теодориха Великого к императорам Анастасию I (491-518) и Юстину I (518-527). Вот строки обращения из письма, датированного 507 г.: *«Вы – прекраснейшее украшение всех государств; вы – благотворная защита всего мира, к которой по праву обращаются все другие правители с благоговением, потому что они знают, что у вас есть нечто, чего нет у других: прежде всего мы, которые с Божьей помощью научились в Константинополе искусству справедливого управления римлянами. Наша королевская власть – подражание вашей и создана по вашему образцу – образцу единственной империи; и в той мере, в какой мы следуем вам, мы превосходим*

⁹⁷ Cass. Var., 1.1.

⁹⁸ Iord. Get., 304.

другие народы»⁹⁹. Зная общий контекст римской и остготской истории, тяжело согласиться с мнением, что Теодорих в этом письме давал Анастасию «намеки» на собственные планы по возрождению Западной Римской империи»¹⁰⁰. Иордан писал, что Теодорих всегда учил своих подчиненных «любить Сенат и римский народ и всегда дорожить добрым расположением императора Востока»¹⁰¹.

Называя себя *Флавий Теодорих король* (*Flavius Theodericus rex*), Теодорих не использовал титул «король остготов». Учитывая многонациональный характер итальянского населения (римляне, остготы, скиры, герулы, гепиды, руги, возможные поселения вестготов, вандало-аланов, бургундов), *rex* из рода Амалов титуловал себя так, чтобы обеспечить мир и стабильность¹⁰².

В 500 г. Теодорих публично заявил: «Мы рады жить согласно римскому праву, которое мы желаем защищать с оружием в руках. Зачем отказываться от варварского хаоса, если не для того, чтобы почерпнуть свои жизненные правила из законов? Наше стремление в том, чтобы с Божьей помощью одержать такие победы, дабы наши подданные пожалели, что не попали под нашу власть раньше»¹⁰³.

Предположение, что Теодорих Великий являлся *magister militum per Italia*, первым высказал немецкий византист Э. Штейн в своей «Истории Византийской империи»¹⁰⁴. Еще в 483 г., согласно праву *foedus*, Теодорих получил от Зенона (476-491) высший военный титул Римской империи (*magister militum*). Впредь Теодорих считался высшим военным чиновником Византии, а поход армии федератов-остготов в Италию под руководством византийского чиновника (488-489) свидетельствовал о византийской сущности новой итальянской власти¹⁰⁵.

После кончины Теодориха (526) верховную юридическую власть византийских императоров признавали все остготские короли – Аталарих (526-534), Амаласунта (534-535), Теодат (534-536). Убийство Теодатом Амаласунты (30 апреля 535 г.) послужило поводом к вторжению византийских войск в Италию. По результатам успешной кампании 535-540 гг. было достигнуто перемирие, по которому, в 540 г. остготы вновь признавали верховную власть византийского императора Юстиниана Великого (527-565).

в) Бургунды

Л. Мюссе считает: юридический статус власти Теодориха, в соответствии с

⁹⁹ Cass. Var., 1.1.

¹⁰⁰ Об этом в цитируемой монографии пишет П. Хизер.

¹⁰¹ Хизер Питер. Там же. – с. 78.

¹⁰² Мюссе Люсьен. Там же. – с. 313.

¹⁰³ Cass. Var., 3.43.

¹⁰⁴ Анализ см. в цитированной монографии Л. Мюссе.

¹⁰⁵ В юридическом смысле она подчинялась восточноримскому императору. Кроме того, известно, что Теодорих никогда не пытался провозгласить себя императором Запада и даже не подписывался королем остготов. Его «королевский титул», использованный Кассиодором, крайне нейтрален. Он свидетельствовал о личном звании, что может быть объяснено административным характером обязанностей.

предположением Э. Штейна, может быть отождествлен со статусом бургундского короля Гундобада (480-516)¹⁰⁶. Один из последних западных императоров Олибрий (472), поддержанный бургундами, предоставил Гундобаду титул патриция. «Бургундская правда» подтверждает, что лионский король не только пользовался этим аристократическим титулом¹⁰⁷, но и называл себя *magister militum per Gallia*. Связь с аналогичным итальянским титулом Теодориха очевидна.

«*Notitia dignitatum*» времен Константина Великого (306-337) рассматривает титул *магистер милитум* как самый главный и почетный в императорской армии. Он обозначал командующего всей армией (либо, в отдельных случаях, командующего отдельной полевой армией). И Гундобад, и Теодорих Великий пользовались этим римским военным званием, управляя отдельными территориями Западной империи и, соответственно, признавая себя римскими чиновниками – наместниками вверенных им провинций. Так как Гундобад и Теодорих спокойно могли бы использовать только древнегерманский терминологический аналог *rex* (король), то сложившаяся ситуация ясно свидетельствует, что титул германского *рекса* считался недостаточным для эффективного управления. Существовала острая (!) необходимость званий и титулов, подтверждавших связь варварских правителей и Римской империи. Не мог Гундобад титуловать себя «патрицием», если бы не признавал верховенства единственного законного римского императора – византийского. Точно так же, не мог Теодорих себя именовать «консулом» и «магистром милитум» без августейшего соизволения константинопольского двора. Высшие руководители варваров-федератов прекрасно понимали, что стабильность в отношениях с римским населением (составлявшим абсолютное большинство в Италии, Испании, Бургундии) как залог личного политического могущества обеспечивается признанием **сюзеренитета (верховной власти)** византийского (восточноримского) императора.

После кризиса 476-480 гг., латиноязычные римляне никуда не исчезли. Огромное пространство Западной Римской империи попало под власть так называемых «варварских королевств». Но *право foedus* тоже никуда не испарялось. Никто не провозглашал торжественной ликвидации Западной Римской империи, никто не провозглашал расторжения договоров о получении *foedus*, никто не отказывался от званий и титулов Римской империи. Все осталось по-прежнему. Только место западного императора пустовало. А, поскольку западного императора не было, то вся власть, в соответствии с логикой Эдикта Феодосия Великого (379-395)¹⁰⁸, переходила к восточному императору. Соответственно, вся юридическая структура Запада сохранилась и формально признала главенство византийских императоров.

Пример: правовая система бургундского Лионского королевства (в том числе

¹⁰⁶ Мюссе Люсьен. Там же. – с. 80-82, 314.

¹⁰⁷ Означавшим принятие Гундобадом римского гражданства!

¹⁰⁸ Эдикта о разделе империи на две части (395).

сборник законов Гундобада «*Lex Burgundiorum*» 480-516 гг.). В глаза бросается сохранение теории дуализма власти, юридически проистекавшей из доктрины права *foedus* (см. 2-й Тезис). Король бургунов Гундобад объявлялся *magister militum per Gallia* для подчиненных федератов и *vir inluster* («сиятельный муж») для галло-римлян. Первые обязывались называть его *dominus noster rex*, а вторые *Galliae patricius*. Эта титулатура сохранялась вплоть до завоевания Лионского королевства франками (533-534 гг.). До самого последнего момента (534 год!), бургуны в официальных актах называли своим верховным правителем восточноримского императора.

с) Вандалы и аланы

*Regnum Carthagorum Vandalorum et Alanorum*¹⁰⁹, как отмечалось (см. 2-й Тезис) стало главной причиной политического крушения Западной Римской империи, поскольку нарушило торгово-экономические отношения, в течение тысячи лет формировавшиеся в средиземноморском регионе. Созданные, согласно *foedus* 435 и 442 гг., королевские институты в точности копировали образцы римской административной системы. Проблемы создавали пиратский образ жизни вандалов и геноцид ортодоксального населения. В 474 г. вандало-аланы заключили мирный договор с Константинополем, согласно которому Византия перестала вмешиваться во внутренние дела Карфагенского королевства. Император де-юре признал Гейзериха (428-477) *наместником западной Африки*. В 475 г. Гейзерих заключил мирный договор также с Западной Римской империей, а в 480 г. статус Гейзериха подтвердил Одоакр, действовавший от имени Константинополя. Одоакр получил Сицилию в обмен на денежные выплаты.

Смерть Гейзериха в 477 г. привела королевство к упадку. Пиратство приносило меньший доход – все уже было разграблено. Количество римлян значительно уменьшилось за счет их физического уничтожения, духовная жизнь находилась на дне, а сами вандалы вступили в противостояние между собой. К 480 г. ими контролировались почти исключительно морские города Северной Африки, в то время, как ранее плодородные сельскохозяйственные земли перешли под власть «африканских варваров» – берберов. Единство Средиземноморья было разорвано, да и правовой статус вандало-аланов оставался неясен. Константинополь считал эту территорию своей. В итоге, в 500 году Теодорих Великий, являясь византийским чиновником, отдал сестру замуж за вандало-аланского короля Трасамунда (493-523), передал часть Сицилии вандалам в качестве приданого и добился признания своей (а, соответственно, и императорской) власти высшей арбитражной силой.

В 523-530 гг. вандалами правил Хильдерик (523-530). Он уничтожил остготскую оккупационную заставу в Карфагене и вступил в прямые переговоры с Константинополем (без традиционного посредничества Теодориха Великого). В

¹⁰⁹ Карфагенское королевство вандалов и аланов.

524 г. Хильдерик добился заключения договора с Восточной Римской империей, признавая себя подчиненным императора. Такая политика вызвала протесты военных. Победы мавров и берберов, в свою очередь, лишили Трасамунда авторитета. В 530 г. его низложил Гелимер, что послужило поводом для византийского вторжения. В 534 г. Гелимера взял в плен имперский военачальник Велизарий, а вся Северная Африка вошла в состав Восточной Римской империи.

Примечательный факт – вандало-аланы никогда не чеканили собственной золотой монеты, что тоже свидетельствует о формальном признании ими верховной юридической власти императора¹¹⁰.

d) Вестготы и свевы

Королевство вестготов формально признавало верховную власть византийского императора после падения Западной Римской империи в 480 г. вплоть до смерти Теодориха Великого (526). В частности, подданным восточноримского императора считал себя последний тулузский король Аларих II (484-507). Все ортодоксальные церкви вестготского королевства упоминали императора во время литургии, а местные короли не чеканили собственных золотых монет¹¹¹. Вестготы пользовались консульским летоисчислением, признавая назначенных восточноримским императором консулов. В 511-526 гг. вестготы подчинялись остготам, что наложило отпечаток на дальнейшие политические взаимоотношения с Константинополем. Как и вандалы, вестготы демонстрировали сепаратистские тенденции, но не имели средств для разрыва с Восточной Римской империей. До 534 г. Византия была единственным сдерживающим геополитическим фактором для вандалов и франков, грабивших пограничные территории и строивших планы вторжения.

В 551 г. толедский вестготский король Атанагильд (551-567) признал себя подчиненным императора Юстиниана Великого (527-565). Для упрочения собственной власти он пригласил византийскую армию. В 552-554 гг. войска под командованием патриция Либерия заняли часть южной и восточной Испании, но встретили сопротивление Атанагильда, испугавшегося возможного низложения. В 554 г. был заключен мирный договор, по которому Атанагильд (551-567), а позже и его наследник Лиува I (568-571), признавались Константинополем испанскими наместниками.

К сожалению, до сих пор исследователи располагают минимальной информацией о Бражском королевстве свевов (Галисия и часть Лузитании). Не способствует продвижению отсутствие документов и записей в хрониках в период с 469 по 560 гг. Почти век свевы вообще нигде не упоминаются! О их признании власти византийского императора мы можем говорить только основываясь на косвенных догадках.

¹¹⁰ Признание это, как видим, было всегда очень хрупким и ситуативным. Но, даже в случае с вандальскими пиратами, оно имело место.

¹¹¹ К примеру, *Мюссе Люсьен*. Там же.

С одной стороны, свевы нуждались в постоянной защите от вестготов. С другой стороны, то, что они не были поглощены объединенными Теодорихом готами, в 511-526 гг., свидетельствует о дипломатическом маневрировании. В их случае, маневр мог состоять в отправке легатов к восточноримскому императору. Если обращаться к косвенным соображениям, построенным на логике римского публичного права (см. *1-й Тезис*) – свевы являлись подчиненными Теодориха Великого, что, учитывая его наместнические полномочия, автоматически делало их зависимыми от Византии¹¹². Для подтверждения мы располагаем только словами Исидора Севильского¹¹³.

е) Суассонская область и франки

В 476-486 гг. Суассонская область, занимающая часть современной северной Франции (включая Париж), существовала де-факто на правах отдельного королевства (*regnum*). Её *dux* Афраний Сиагрий, после низложения Ромула Августула Одоакром в 476 г., отправил посольство в Константинополь. Посольства Одоакра и Афрания Сиагрия прибыли почти одновременно. Афраний Сиагрий просил Зенона Исавра (476-491) объявить *Галло-романский домен*¹¹⁴ *законной Западной Римской империей*. Этот факт уже свидетельствует, что Афраний Сиагрий рассматривал византийского императора не как стороннего государя, а как арбитра, наделенного правом вмешиваться в дела Западной империи. Посылая посольство с «прошением», Афраний Сиагрий вел себя в отношении восточноримского (византийского) императора Зенона как подчиненный перед руководителем. Отправка посольства показывает, что Афраний Сиагрий признал *законодательный примат Константинополя, его высшую юридическую власть*. Он ведь попросил рассудить его с Одоакром! Кроме того, налицо факт: в дальнейшем Афраний Сиагрий не называл себя королем какого-то отдельного *regnum* (королевства), а именно *дуксом* (областным правителем, военно-политическим губернатором). Этот факт можно истолковать как подтверждение губернаторских полномочий Сиагрия со стороны Зенона, осуществленное в 476 г. *Суассонская область, гипотетически, вполне могла считаться де-юре частью Восточной Римской империи*.

В 486-487 гг. Суассонскую область захватили франки¹¹⁵. Афраний Сиагрий бежал в Тулузу, где был убит. Этот факт агрессии изменил свой первоначальный характер после ортодоксального крещения франкского короля Хлодвиг (481-511). В 507 г. византийцы молчаливо позволили Хлодвигу оккупировать вестготскую Аквитанию. Перед этим франки прислали посольство в Константинополь. По

¹¹² Эта догадка представляет только размышление, поскольку её не хватает даже для построения целостной гипотезы. В данном случае, мы отталкиваемся от персоны Теодориха Великого.

¹¹³ *Isid. Hisp.*, Ist., 90.

¹¹⁴ Так официально называлась Суассонская область со времен западного императора Майориана (457-461).

¹¹⁵ *Лебек С.* Происхождение франков. / С. Лебек. – М., 1993. – с. 45-51.

итогах состоявшейся войны (507 г.), Хлодвиг расширил подконтрольную территорию более чем в два раза и признал верховенство Восточной Римской империи. Император Анастасий I назначил его консулом, о чем объявили на церемонии в г. Тур: «И вот Хлодвиг получил от императора Анастасия грамоту о присвоении ему титула консула, и в базилике святого Мартина его облачили в пурпурную тунику и мантию, а на голову возложили венец. Затем король сел на коня и на своем пути от двери притвора базилики до городской церкви с исключительной щедростью собственноручно разбрасывал золото и серебро собравшемуся народу. И с этого дня он именовался консулом или Августом. Из Тура он приехал в Париж и сделал его резиденцией своего королевства»¹¹⁶.

Обращение к восточноримскому императору как к высшему должностному лицу сохраняется и впредь. В 530-х гг. франкский король Теодеберт (534-548) неоднократно отправлял в Константинополь посольства. Если мы просмотрим всё содержание третьей книги «Истории» Григория Турского, то увидим, что контекст и характер использования понятия «император» здесь вполне ясен. Император – *глава государства. Империя – единое и единственное государство. Королевство (в частности, Меровингское) не является государством в том смысле этого понятия, который применяется к Римской империи*¹¹⁷.

Установленные факты

Важным элементом признания верховенства Константинополя является употребление так называемых консульских дат в правовых документах и постановлениях королевств варваров-федератов. Это была не просто традиция упоминать в преамбулах и текстах юридических документов название года (каждый год назывался именами двух консулов – по одному от западной и восточной частей империи). «*Варварские королевства*» называли свои годы именами новых восточных консулов. К примеру, в 519 г. консулом провозгласил себя император Юстин I (518-527). Соответственно, для испанских вестготов, галльских бургундов, итальянских остготов, 519 год считался «годом императора Юстина». Важно и то, что *никто из варварских королей не чеканил собственной золотой монеты, считая это исключительной прерогативой Константинополя. В Испании, во Франции, в Италии и Карфагене использовались однотипные византийские монеты (солиды) с изображением восточных императоров.*

Итак, *главный факт следует считать установленным: византийский император признавался правителем и западной, и восточной частей Римской империи. Короли остготов, бургундов, вестготов пользовались званиями и титулами, предоставленными византийским императором. Они считали его верховным правителем, волею Бога поставленным руководить христианским миром. Если византийскому императору и не принадлежали реальные политические полномочия в границах старой Западной империи, то он однозначно*

¹¹⁶ Greg. Tur. Hist. Franc., II.38.

¹¹⁷ Greg. Tur. Hist. Franc., III. См., например: Greg. Tur. Hist. Franc., III.25.

признавался высшим юридическим авторитетом (в моральном, апелляционном и арбитражном смысле).

И остготская, и бургундская зависимость от Византии, ссылаясь на *традиции римского публичного права*, держалась на четырех «китах» (общих для всего западного Средиземноморья):

- 1) право *foedus* как источник порядка;
- 2) признание высшей прерогативы восточноримского императора, особенно признание его арбитражных функций на просторах бывшей Западной Римской империи;
- 3) присвоение императором Византии звания *magister militum* королям западных провинций;
- 4) отсутствие территориальных претензий в королевских титулах правителей т. н. «варварских королевств».

***Мельник Виктор Мирославович** – главный редактор научного журнала «Анналы юридической истории», ученый секретарь Международного центра гражданской политологии при Киевском национальном университете имени Тараса Шевченко, преподаватель кафедры философии и общественных наук Винницкого национального медицинского университета имени Н. И. Пирогова, член American Society for Legal History, член Национального союза журналистов Украины.

E-mail: melnyk1996ethnology@gmail.com

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОГЕНЕЗ І КОЗАЦТВО В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ ІДЕЇ ЯК НАЦІОНАЛЬНОЇ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА XVI – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII ст.)

ІВАН ТЕРЛЮК (Львів, Україна)*

Держава Україна нині переживає надзвичайно складний процес пошуку себе. З одного боку, вона декларує європейські цінності й потребу їх впроваджувати та розвивати, а з іншого – демонструє нерішучість та непослідовність у їхньому впровадженні. Як наслідок – переважна більшість українців не довіряє власному політичному класові, *псевдоеліті*, а зрештою не довіряє також своїй державі, ставиться до неї як до «чужої». Відтак гучнішими стають заклики будувати *українську Україну*, частіше висловлюється нагальна необхідність вироблення *нової української національної ідеї*. Стає очевидним факт гострої потреби «перезавантаження» України як держави молодій демократії. Вважаємо, що вирішенню зазначених проблем мало б, зокрема, сприяти глибоке розуміння феномену нації і національної державності. З нашого погляду, саме у «козацькі часи» XVI – першої половини XVII століття було вироблено основні засади української державної ідеї як національної, а відтак – закладено передумови українського націогенезу та паралельно – появи української національної держави в середині XVII ст.

Констатуємо як факт об'ємну історіографію різноманітних проблем українських нації та національного державотворення. Різномірна література, що створена зусиллями істориків та істориків права, філософів і культурологів, політологів та представників інших наук, сама по собі вже проаналізована в окремих працях¹. Тому тут відзначимо, з нашого погляду, найголовніше з царини сутності нації як спільноти та часу її історичної появи.

¹ Див. напр.: *Портнов А.* Сучасна історіографія українського націотворення: кілька спостережень / *А. Портнов* // Україна. Процеси націотворення / Упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. - К.: «К.І.С.», 2011. – С. 39-47; *Сисин Ф.* Українське націотворення за раннього Нового часу: нові результати досліджень / *Ф. Сисин* // Україна. Процеси націотворення / Упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. - К.: «К.І.С.», 2011. – С. 81-96; *Пономаренко О.В.* Формування української національної ідеї в XVII ст.: історіографічний аспект / *О.В. Пономаренко* // Сіверянський літопис. - 2011. - № 6. - С. 1-22.; *Федоренко С.А., Мальков В.А.* Дослідження феномена української національної ідеї у вітчизняній історіографії / *С.А. Федоренко, В.А. Мальков* // Актуальні проблеми філософії та соціології: науково-практичний журнал. – Одеса, 2015. – Вип. 5. – С. 200-203; *Терно С.О.* Проблема нації в сучасних українських підручниках з історії / *С.О. Терно* // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2006. – Вип. XX. – С. 464-469 та інші.

З-поміж праць, що висвітлюють теоретичні аспекти нації і національної державності відзначимо доробок істориків-етнологів, правників та політологів. Загалом у працях В. Борисенко, В. Євтуха, В. Колісника, С. Макаруча, В. Наулка, А. Пономарьова, Ю. Римаренка, Д. Толочка та ін. йдеться про «українську націю» й «українську політичну націю». У розумінні цього явища та поняття між науковцями спостерігаються суттєві розбіжності. В першому випадку, науковці розглядають феномен української нації як етнічне явище², в другому – впевнені, що це політична спільність³.

Час появи української нації – предмет не менш гострих дискусій в українській історіографії. Одні дослідники, прихильники «примордіалістської» або первинної традиції теоретичного осмислення проблем нації й націотворення, переконані, що витоки української нації слід шукати в часах середньовіччя (напр., В. Балусок, Я. Дашкевич, Я. Ісаєвич, В. Баран, В. Шевчук та ін.); інші переконані, що часом появи української нації є ранній Новий час (напр., З. Когут, О. Струкевич, Ф. Сисин, С. Плохій, В. Щербак, П. Сас та ін.); ще одні, прихильники «політичної» (або «конструктивістської») парадигми вивчення нації, – розглядають українську націю як модерне утворення (напр., Р. Шпорлюк, Б. Кравченко, Я. Грицак, Г. Касьянов, В. Масненко та ін.). Ще можна згадати тих дослідників, які впевнені, що українська нація бере свій початок не раніше ХІХ ст. або переконані, що говорити про українську націю можна лише у ХХ ст. Навіть є дослідники, які приводять аргументи на користь започаткування української нації щойно на початку ХХІ ст. (після «Євромайдану»).

Наукова позиція автора цих рядків полягає у тому, що українська нація виникла на основі культури (етнос); вдосконалилася в умовах розбудови (вдосконалення) державної організації або боротьби за державу (тут і далі курсив наш – І.Т.). В останньому випадку – ядром формування нації виступала соціальна група (стан) зі своєю корпоративною солідарністю, особливостями культури та ментальності, а головне – зі своїми інтересами (потребами). Власне захист своїх інтересів за допомогою держави, себто політичними засобами, і є витоком національної держави (державності) і початком зародження національної (національно-державної) ідеї. Поштовхом до формування нації (фактично переростання етносу у націю) є певні «вузлові події» історії (за М. Фуко – «історичні злами»⁴) – війни, революції, завоювання територій тощо. Спочатку ідея

²Див. докл. напр.: Колісник В. П. Національно-етнічні відносини в Україні: теоретичні засади та конституційно-правові аспекти: Монографія / Харківська правозахисна група; Худож.-оформлювач О. Агєєв. – Харків: Фоліо, 2003. – 240 с.

³Див. докл. напр.: Пенглер Т. Феномен політичної нації / Т. Пенглер // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди»: Збірник наукових праць – Переяслав-Хмельницький, 2013. – Вип. 28. – Том II. – С. 384-389.

⁴Фуко Мішель. Археологія знання / Пер. з фр. В. Шовкун. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – С. 7-9.

нації – вирішення проблем політичним шляхом – охоплювала тільки привілейовану верству суспільства. Однак під впливом її «популяризації» представниками «еліт», відбувається, умовно кажучи, процес «націоналізації свідомості суспільства» (термін Ю. Земського⁵), коли національні ідеї (у зазначеному вище розумінні) стали охоплювати усе ширші верстви народу – міське населення, духовенство. Селяни («мовчазна більшість») до цього процесу долучаються найпізніше (фактично від часу модернізації).

Серед праць українських авторів, в яких, у зазначених в заголовку хронологічних межах, демонструється спроба теоретичного осмислення проблеми витоків (формування) української нації, зокрема у контексті становлення національної самосвідомості й розвитку української державної ідеї козацької доби, з нашого погляду, виділяються наукові розвідки П. Саса, В. Щербака, С. Плохія.

П. Сас, в одній з перших своїх книг, зосереджується на дослідженні національної свідомості українців крізь призму вивчення української політичної культури кінця XVI – першої половини XVII століття. Зокрема, привертає увагу твердження П. Саса про те, що у проявах політичної самосвідомості запорозьких козаків «поняття «народ» позбавляється ситуативного, буденного змісту (як-от: «люди»), і набуває абстрагованого вербального плану, в якому *«руський народ» виступає як категорія політичної культури»*⁶. Рецензент роботи П. Саса проф. Ю. Мицик справедливо зауважує, що авторові варто було б додати, що у польськомовних творах польської історіографії та публіцистики XVI – XVIII ст., які активно використовувалися українськими книжниками, слово «*narod*» вживалося як і нині, у сенсі – «нація»⁷. Як ґрунтовну, позначаємо монографію П. Саса присвячену дослідженню зародження націотворення в Україні у ранньомодерний час⁸. Розглядаючи проблему в контексті соціально-політичних, конфесійних, ідейних та соціально-психологічних реалій українського суспільства першої половини XVII ст., автором опосередковано також порушуються питання зародження української державної ідеї. Чи не найсвіжіша робота П. Саса, що опосередковано виконана у руслі нашої проблематики, присвячена гетьману Петрові Сагайдачному⁹. Автор зокрема дав оцінку політичній боротьбі гетьмана, спрямованій на захист конфесійних прав православних Речі Посполитої та станових інтересів козацтва, висвітлив його заходи по зміцненню Війська

⁵Земський Ю. С. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. / Ю. С. Земський. – Хмельницький, 2011. – С. 12-15.

⁶Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI - перша половина XVII ст.). - К.: «Либідь», 1998. – С. 57-58.

⁷Мицик Ю. М. Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI - перша пол. XVII ст.). – К., 1998. – 295 с. / Ю. М. Мицик // Український історичний журнал (УІЖ). – 1998. - № 5. – С. 126.

⁸Сас П. М. Витоки українського націотворення / НАН України. Інститут історії України. - К.: Інститут історії України НАН України, 2010. - 702 с.

⁹Сас П. М. Полководець Петро Сагайдачний. – К.: ТОВ «Вид-во "КЛІО"», 2014. – 280 с.

Запорозького як самовладного політичного інституту і військової організації українського козацтва.

У центрі уваги фундаментальної монографії В. Щербака – генеза правових, економічних та духовних засад українського козацтва як соціального стану. В розділі, що присвячений зародженню станової та національної свідомості козацтва, автор доходить висновку, що виступивши авангардом національно-визвольного руху, козацтво не лише усвідомило себе окремим соціальним станом, але й репрезентувало поступ політичного мислення в історичній еволюції українського суспільства, що в свою чергу сприяло становленню національної свідомості¹⁰. С. Плохій, авторитетний канадський історик українського походження, в одній з низки своїх праць з проблем національної свідомості українців, дійшов важливого для нас висновку про те, що лейтмотивом суспільного дискурсу, який оформив руську (українську) ідентичність, виступала не лояльність правителеві (як було у Московії), а *права окремих інституцій, станів і по-різному уявлених народів*¹¹. Загалом, червоною ниткою у працях зазначених авторів проходить думка, що саме в Україні XVI – першої половини XVII століття відбувалися, насамперед, пов'язані з козацтвом процеси, які визначили особливості подальшого розвитку української нації та позначилися на особливостях реалізації ідеї національної державності українців.

Відповідно, наша мета – простежити роль (і місце) українського козацтва у процесах українського націогенезу періоду становлення *ідеї козацької державності як національної державної ідеї*.

Дослідники розрізняють «західну» й «східну» моделі націогенезу¹². До основних компонентів першої, реалізованої переважно у західноєвропейському регіоні, відносять історичну територію, політико-юридичну спільноту, політико-юридичну рівність учасників, спільну громадянську культуру та ідеологію¹³. Творення націй за такою моделлю здійснювалося унаслідок адміністративних, економічних та культурних змін (своєрідних «революцій»). Цей процес значною мірою здійснювався «згори», при сприянні інститутів державної влади. У «східній» же моделі творення нації, батьківщиною якої була Центральна та Східна Європа, визначальною рисою була акцентуація на спільності походження та єдності рідної культури. Відтак нації «східної» моделі, як звичайно, формувалися «знизу»,

¹⁰Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. О. Щербак. - К.: Видавничий дім «KM Academia», 2000. – С. 246.

¹¹Плохій С. Походження словянських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі / С. Плохій. – К.: Критика, 2015. – С. 224.

¹²Сміт Е.Д. Національна ідентичність / Перекл. з англ. Тарашука П. – К.: Основи, 1994. – С. 69.

¹³Дітер Лангевіше. Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині і в Європі / Пер. з німецької. – К.: «К.І.С.», 2008. – С. 16-19.

шляхом народної, етнічно-культурної мобілізації, часто руху-протесту проти іноземного поневолення.

Націогенез українців відбувався (у т.ч. в XVI – першій половині XVII ст.) як реалізація «східної» моделі. Це значною мірою зумовлювалося відсутністю в них повноцінних державних інституцій. Хоча у певні періоди в українців були можливості націотворення відповідно до «західної» моделі¹⁴. Такі можливості були і в XV – першій половині XVII ст. Однак тодішня українська регіональна еліта не ставила питання про незалежність українських земель та утворення суверенної держави. На це були серйозні причини.

На думку Н. Яковенко, ці причини були пов'язані зі зміною місця (і ролі) еліти у суспільних процесах. *По-перше*, з початку XVII ст. спостерігалась деградація, а то й фізичне вимирання української князівської еліти. Зникають роди Острозьких, остання представниця яких померла в 1654 р., Корецьких (1651), Ружинських (ймовірно, до середини XVII ст.), Заславських (1673), Збараських (1631), Порицьких (1633), Пронських (30-ті рр. XVII ст.). *По-друге*, і українська князівська верхівка і родова знать в зазначений період виявились розколотими за конфесійним принципом (серед них, окрім православних, були й католики, уніати, протестанти). *По-третє*, значну частину своїх сил українська регіональна еліта змушена була зосереджувати на боротьбі з турками й татарами. І в цьому випадку вона була зацікавлена у підтримці з боку королів Речі Посполитої, які намагалися в очах європейців створити собі імідж захисників християнства від мусульманської загрози. *По-четверте*, серйозним політичним конкурентом для української регіональної еліти у кінці XVI – першій половині XVII ст. стає не стільки королівська влада Речі Посполитої (сильно ослаблена магнатами й шляхтою), скільки козацтво, яке все рішучіше виходить на військово-політичну арену¹⁵.

Роль козацтва у процесі формування української нації

Козацтво зіграло роль підвалини у формуванні «нової «козацької» української нації. Відносну єдність «старої шляхетської» та «нової козацької» української нації забезпечувало однорідне в культурно-етнічному плані населення з Правобережної України. Важливим елементом такої єдності в тодішніх суспільно-політичних умовах після укладення Люблінської міждержавної (1569 р.) і Берестейської церковної (1596 р.) уній, виступав духовно-культурний чинник: православна «руська» релігія, пов'язані з нею культурні цінності та традиції, що сягали часів Київської Русі. Загалом духовно-культурний фактор у націотворчих процесах найбільш виразно проявився в першій половині XVII сторіччя, коли суттєво зросла роль козацтва в суспільстві. Дослідники відзначають, що вже на початку 20-х рр. XVII ст. у свідомості *простих людей* козацтво, за свідченнями документів,

¹⁴Розумний М. Українська ідея на тлі цивілізації / М. Розумний. – К.: Либідь, 2001. – С. 124-130.

¹⁵Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 96.

виступало як головна сила, яка єдина була спроможна захистити «*руські православні цінності*», а відтак – покривджені поляками *права «руського» народу*¹⁶. Як наслідок – національна справа почала перебувати у центрі уваги козацьких ватажків, а українська державна ідея стала набувати нових ознак.

Саме від початку XVII ст., апелюючи до «рицарських ідеалів і рицарської системи цінностей», козацтво почало домагатися свого визнання «коронними синами». Це означало змагання щодо зрівняння «у станових правах із шляхтою»; наполягало на підпорядкуванні лише владі короля через великого коронного і польного гетьманів, а не владі шляхти. Такі вимоги сигналізували про зародження серед козаків намірів «до розведення шляхти й короля по різних ціннісних нішах»¹⁷. Водночас у взаємовідносинах з офіційною владою означувалася «*козацька територія*: *козаки засвідчували право на придніпровські землі («від Могилева аж до Дніпровського гирла»)* як зону своїх виняткових інтересів.

Проте, на нашу думку, головним свідченням зростання ролі козацтва в українському суспільстві стало започаткування цілеспрямованої тенденції на захист православної Церкви. Зокрема, гетьман Гаврило Крутневич в універсалі київському Микільсько-Пустинському монастирю від 25 травня 1603 р. підкреслював, що козацтво повинно всіляко підтримувати православне духовенство¹⁸. Це означало, що в умовах панування релігійно-конфесійної свідомості на ґрунті спільної оборони «старожитної православної релігії»¹⁹, козацтво шукало порозуміння й спілки з найбільш помітними соціальними групами тодішніх українців – православним духовенством, а також із шляхтою та міщанством. Ставши на позиції послідовної оборони *православ'я, яке в той час було синонімом української народності*, за висловом Д. Дорошенка, – її «*національним прапором*»²⁰, українське козацтво тим самим прилучилося до боротьби за загальнонаціональні інтереси.

Першим прилюдним виступом козащини в оборону православної Церкви стало звернення козацької депутації до сейму Речі Посполитої (1610 р.). У документі йшлося про те, що «будучи синами тої ж соборної апостольської східньої церкви, іменем всього Війська козаків запорожських, що з любови своєї до розмноження слави Божої і народу християнського, і до храмів Божих, церков господніх, всякими прикрасами їх наділяють, прикрашають і поміч чинять, – іменем тих всіх товаришів, що пробувають на службі Річі Посполитій при Й.К.М.,

¹⁶Див.: Флоря Б. Національно-конфесійна свідомість населення Східної України у першій половині XVII століття / Б. Флоря // Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви в XVII столітті: Матеріали Четвертих “Берестейських читань”. - Львів, 1997. - С. 125-147.

¹⁷ Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т.1. – С. 228-229.

¹⁸Сас П. «Своя земля» у сприйнятті запорожських козаків (початок XVII ст.) // П'ятий Конгрес Міжнародної Асоціації Україністів. Історія. – Чернівці, 2003. –Ч.1.- С. 191-194.

¹⁹Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 97.

²⁰Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – Львів: Світ, 1991. – С. 171.

— ми разом з їх милостями панами, з народом тої православної віри, релігії старожитної, хочемо стояти при духовних особах, які не відступили і не відкинулися її, і против завзяття нападників на нашу старожитну православну релігію головами її боронити».

Поступово в освічених колах вищого православного духовенства утверджувалися погляди на козацтво як на провідника й апологета національного життя. До слова, вироблення погляду про становище церкви під опікою певної світської сили було цілком звичним явищем для пізнього середньовіччя. Як приклад можна назвати чолобитну Йова Борецького до тодішнього російського царя Михайла Федоровича 1624 р., в якій він, апелюючи до *засад світської протекції над церквою*, вжив образ захисних крил (на той час для Київської митрополії таким заступником-протектором виступало Військо Запорозьке – *І.Т.*). «Тем же мы, – писав митрополит цареві, – помняще реченое: укрыйтесе в мале, дондеже мимо идет гнев, се zde, крыющесь под крыле христолубивого воинства черкаских молодцов, восхотехом посещати и великодержавнее владычество ти»²¹.

Визнаючи авторитет і провідне місце козацтва в національному житті, православні владики називали козаків спадкоємцями традицій князівської доби²².

Найяскравіше апологія «запорозького лицарства» проголошена в «Протестації» (1621 р.) Йова Борецького²³, новопоставленого київського митрополита. «Протестація» проголошувала *козацтво представником русько-українського народу, захисником церкви, продовжувачем і носієм його лицарських і державницьких традицій*.

Зокрема, оголошуючи перед польським урядом і католицьким світом козачину наступницею і спадкоємицею «*тої старої Русі*», всіх ревнителів колишньої руської слави й сили — старих руських князів, їх подвигів задля Руської держави та її Церкви, Й. Борецький стверджував, що козаки є людьми лицарськими та «гарячими духом», що вони «*з роду нашого, браття наші і християни правовірні*. Самі вони природній розум і від Бога даровану кмітливість мають. Тож і ревністю та любов'ю до віри, побожністю до церкви — з давніх-давен лише ними живуть і процвітають. *До того ж, те плем'я чесного народу руського*». Козаки — прямі нащадки давньоруського лицарства: «*Се з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моносилах ходило морем і землею... та Константинополь штурмувало. Се ж їх предки хрестилися разом з Володимиром, приймали віру від Константинопольської церкви, і по сей день у цій вірі родяться, хрестяться й живуть*».

Запорозьке військо подається Йовом Борецьким, як сторожова анти

²¹ Цит. за: Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. - Т.VIII. - Кн. III, Т.Х. - Київ: Наукова думка, 1995. – С. 459-461.

²² Крип'якевич І. Історія України. — Львів: Світ, 1992. – С. 164.

²³ Борецький Йов Протестація // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. - Т. II. Книга друга (перша половина XVII ст.) / Упор., передмова В. Шевчука. – С. 286 – 300.

бусурманська армія, як оплот християнства; козаки ведуть перед в антиунійній боротьбі. Відтак робиться висновок, що не вищі духовники козаками керують, а Господь Бог, – висновок вельми знаковий, бо ним православне духовенство ніби прикриває свій політичний альянс із запорозькими козаками. З іншого боку, як зауважує В. Шевчук, маємо дипломатичне відвернення поширеної в той час думки про те, що православний митрополит був не лише духовним, а й політичним вождем нації. Наприкінці ж протестації подано заклик православним стояти твердо й непохитно і йти на мучеництво, бо, відверто пишеться тут, приходять часи змагань: «Світ цей кінчається, судний день наближається». Отож треба бути безстрашними, а за «вінця мучеництва дістануть заплату на небесах»²⁴. Тут маємо різке провіщення майбутніх великих катаклізмів і певну готовність до того з боку православного духовенства.

3-поміж усіх козацьких ватажків початку XVII ст. визначний внесок у розвиток державної ідеї в Україні, що вже ототожнювалася з козацтвом, зробив гетьман *Петро Конашевич-Сагайдачний* (р. н. невідомий – 20.IV. 1622 р.) – талановитий організатор і реформатор козацького війська, що походив із шляхетської родини з Самбірщини в Галичині й очолював козацтво від 1616 р. (з невеликими перервами) до смерті 1622 р.

Гетьман прекрасно розумів значення духовної складової у боротьбі за порятунок нації. 1620 року, скориставшись тим, що з Москви через Україну повертався Єрусалимський патріарх Феофан, П. Сагайдачний з козаками домігся висвячення на київську митрополію Йова Борецького та ще п'ятьох єпископів, відновивши тим самим вищу церковну ієрархію української православної церкви. «Саме він, розглядаючи козацтво як рушійну силу українського суспільства в цілому, зробив важливий крок щодо об'єднання військової та економічної сили козацтва з політично слабкою церковною верхівкою України»²⁵. Іншими словами, йому вдалося оформити союз козащини з українською інтелігенцією.

Розумів також П. Сагайдачний і значення освіти для формування національної свідомості і провідної верстви. Щоб продемонструвати свою підтримку ідеології православ'я і українства, 1616 року гетьман разом з «усім військом Запорозьким» записався до Київського православного братства, прийнявши його під козацьку протекцію. При братстві стараннями козаків, православного духовенства та меценатів з української православної шляхти і багатих міщан було засновано друкарню та школу, перетворену через кілька років на колегіум, а в подальшому – на академію²⁶.

Результати діяльності П. Сагайдачного були настільки вражаючими на тлі

²⁴Шевчук В. Національна ідея в Україні, зокрема національно-визвольна, та її подвижники. Історичний нарис. – К.: МАУП, 2007. – С. 67-69.

²⁵Сиволоб Ю.В., Солдатенко В.Ф. Передумови і зародження української національної ідеї // Український історичний журнал (УІЖ). – 1994. - №2-3. – С. 26.

²⁶Салтовський О. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX століття). – К.: Вид. ПАРАПАН, 2002. – С. 56-58.

досягнень його попередників та найближчих спадкоємців, що особа гетьмана дістала широке висвітлення у суспільній думці та літературі.

Найбільш видатним твором, що ніби підсумовує процеси і явища за гетьманства П. Сагайдачного й здобутки козацтва на початках творення своєї держави, стали *«Вірші на жалісний погріб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного»* (1622 р.) Касіяна Саковича²⁷.

У творі загалом яскраво виражена ідея козацтва як носія традицій національної державності, захисника віри і «оборонця свого краю». Зокрема, у передмові вказується, що «народи до свободи ідуть від природи», відтак її звуть «золотою» і доступитись до неї «всі пильно жадають», але тільки ті її здобувають, хто боронить Вітчизну і Бога. Свобода купується не грішми, а кров'ю. Запорозьке військо, декларується в пам'ятці, ту свободу здобуло, бо «служило Вітчизні старанно і чуло». При цьому подається історичний екскурс, з якого випливає, що козаки – спадкоємці державної традиції від Олега Роського та князя Володимира. Як бачимо, цей постулат у пам'ятках не раз декларується. Запорозьке військо потрібне Україні, щоб мати собі захист, бо «де нема запорожців, татарин гуляє». Воно воює передусім супроти татарських нападів, звільняє невільників. Ті ж, хто хоче знищити це військо (поляки й частина українського панства), самі «як вівці у сіті б упали». При цьому даються настанови козакам: «тривати у вірі святій», заховувати «пильну вірність» королеві, але «є король, а крім нього – не маєте пана». Ця позиція вельми визначальна, – тут відбито *колізію Української субдержави*, за якою козаки не повинні підпорядковуватися польським коронним гетьманам. Козаки мають звільнитися «від усяких податків, судів», тобто створити власну юрисдикцію та податкову систему.

Окремо Саковичем визначається статус гетьмана: «Не особою гетьман, а військом є славний, також гетьманом – військо». Тут погодимось з М. Максимовичем, який писав, що народ у титул гетьмана вкладав поняття «батька народу», і саме під час правління П. Сагайдачного та Б. Хмельницького це переросло в розуміння, що гетьмани були не тільки полководцями козаків, але й керівниками держави²⁸.

Далі в монологах спудеїв йде плач на смерть гетьмана Сагайдачного, дається йому характеристика, прославляються його дії при звільненні полонян і відверненні людських кривд, відтак резюмується: за Вітчизну краще вмерти, «ніж піддатись ганебно, навколішки впасти», а хто не хоче гинути за рідний край, «той з Вітчизною згодом піде помирати». Сагайдачного тут прирівняно до античних героїв. Описується й приїзд патріарха Феофана, участь гетьмана у висвяченні

²⁷ Сакович Касіян. Вірші на жалісний погріб шляхетського рицаря Петра-Конашевича Сагайдачного // Українська поезія XVII століття (перша половина): антологія / [упоряд., вступ. ст. та прим. В. В. Яременка; редкол.: І. Ф. Драч та ін.]. – Київ: Рад. письменник, 1988. – С. 160-183.

²⁸ Максимович М. Сказание о гетмане Петре Сагайдачном // Максимович Михайло. Вибрані твори / Упор. і вст. ст. В. Короткого. – К.: Либідь, 2004. – С. 150-165.

православних владик, тобто засвідчується альянс козацтва із православним духовенством. А наприкінці К. Сакович зазначає: «...воїнів хоробрих для держави треба нам і гетьманів добрих...»²⁹. Отож, зазначений твір К. Саковича вважаємо яскравим свідченням початку усвідомлення українським народом потреби в національній державності, й звільнення від підпорядкування іншим державам.

Характеризуючи добу П. Сагайдачного, Н. Полонська-Василенко зазначає: «Завдяки політиці Сагайдачного козаки виступають на перше місце в суспільстві України і перебирають на себе значення провідної верстви, яку втрачає поволі українська шляхта, що польонізується і переходить на католицтво. Козаки вперше виступають не тільки як оборонці селян, а і як протектори Православної Церкви. З другого боку – своєю діяльністю Сагайдачний повернув Києву значення культурного, релігійного осередку України. У промовах нововисвячених владик вперше висловлено переконання, що Київ, з його хоробрим козацтвом, є правдивим спадкоємцем слави Києва княжих часів: встановлювалося ідею тягlosti історичного процесу; історична традиція перекривала ту, здавалося б, прірву, що наслідком татарських руйнацій та чужоземних окупацій відділяла княжу Україну-Русь від польського воєводства»³⁰. Д. Яворницький навіть написав, що «він заклав міцні підвалини для подальшого існування українського козацтва і разом з тим накреслив програму його майбутніх дій. З огляду на це гетьман Богдан Хмельницький лише продовжив справу Сагайдачного»³¹.

Місце козацтва у процесі формування української нації

Щоб пояснити місце козацтва у процесі формування української нації звернемося до вже аксіоматичної моделі «східного» націотворення, сформульованої відомим чеським істориком М. Грохом. У її становленні вчений виділяє три основні стадії (фази). Започатковує цей процес поява групи культурних діячів, які, апелюючи до традицій, творять національну ідеологію (щоправда, не стільки в політичному аспекті, скільки в аспекті культурному). За М. Грохом – це *фаза А*.

Далі, у процесі націотворення відбувається поширення національно орієнтованими культурними діями своєї ідеології. Для здійснення цього завдання виникають пропагандистські інституції (національні школи, культурні осередки, видавництва тощо). Саме на цій фазі простежуються ознаки формування масової національної свідомості, яка, щоправда, охоплює окремі суспільні верстви населення (*фаза В*).

На останньому етапі націотворення – *фазі С* – з'являються ознаки поширення національної свідомості серед більш широких верств населення (хоча свідомість ніколи не охоплює усіх членів нації), національний рух, охоплюючи усю

²⁹ Огієнко І. Українська культура. – К., 1991. – С. 307.

³⁰ Полонська-Василенко Н. Історія України-Руси. У 2-х т.- Т.1.-К., 1992. – С. 444-445.

³¹ Яворницький Д. І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 62.

територію, набуває чіткої організаційної структури³².

Львівський дослідник Олег Мальчевський запропонував свою версію адаптації схеми М. Гроха до національних процесів в Україні раннього Нового часу³³, і, як на наш погляд, досить аргументовано прослідкував усі стадії українського націотворення XVI – першої половини XVII ст. Найперше, – звернув увагу на появу тогочасної когорти інтелектуалів в Україні, себто тих, які творили українську національну ідеологію, а разом з тим виступали й її носіями. Серед них можна виділити кілька категорій – це ренесансно орієнтовані латиномовні й польськомовні автори (як звичайно, *католики*), що виявляли ознаки специфічного для них українського патріотизму (С. Оріховський, Й. Верещинський, С. Пекалід, І. Домбровський та ін.); протестантські діячі, які стали на захист української справи (напр., Христофор Філалет та ін.); представники уніатського духовенства, які мали своє бачення національного порятунку України-Русі (напр., «пізній» М. Смотрицький та ін.); нарешті ціла плеяда православних діячів української культури (напр., Й. Борецький, З. Копистенський, П. Могила, К. Сакович та ін.). *Передусім саме для православних діячів була притаманна орієнтація на місцеві традиції (звідси характерний для них консерватизм, звернення до історичної пам'яті, творення національної міфології тощо).*

Далі відбувається формування масової національної свідомості. Себто у процесі націотворення відбувається поширення згаданими вище національно орієнтованими культурними діячами своєї ідеології. Додамо, що на цьому етапі каталізатором процесу націотворення значною мірою був міжконфесійний чинник. Ми розглядаємо його як одну з форм суспільно-політичної боротьби тогочасних інтелектуалів за відстоювання прав українського народу на власні національну ідентичність і національну державність³⁴.

Для поширення умовно «національно-містких» ідей виникають *пропагандистські інституції* (національні школи, культурні осередки, видавництва тощо). Власне поява плеяди тогочасних українських інтелектуалів була одним із важливих факторів становлення українських національно-культурних інституцій. Щоправда, багато з них засновувалося на кошти землевласників-магнатів. І це не могло не позначитися на їхній діяльності: вносило аристократичні стереотипи в національну ідеологію й, відповідно, національну свідомість. В контексті

³² Див.: Бобрович М.А. Мирослав Грох: формирование наций и национальные движения малых народов // Национализм и формирование нации: теории, модели, концепции / отв. ред. А. И. Миллер. - М., 1994. -С. 76, 70-93.

³³ Мальчевський О. Витоки української національної ідеї (XVI – перша половина XVII ст.) // Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки. - 2002. - Вип. 4. – С. 76-82.

³⁴ Див. докл.: Терлюк І.Я. Міжконфесійні змагання як вияв права українського народу на власні національну ідентичність і державність (остання чверть XVI – перша половина XVII ст.) / І.Я. Терлюк // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Збірн. наук. праць. – № 861 – Юридичні науки. – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2017. – С. 44-50.

української ситуації того часу, де соціальне лідерство переходило від родової аристократії до козацтва, такий стан речей далеко не завжди мав конструктивний для націогенезу характер.

Зазначимо, що певні українські тенденції простежуються в діяльності Замойської (Замостянської) академії³⁵ та в культурному осередку при дворі католицького єпископа Йосифа Верещинського. О. Мальчевський визнає, що було б помилкою називати ці осередки українськими інституціями. Так само не був українською інституцією культурний осередок при дворі російського емігранта князя А. Курбського на Волині. Проте, з іншого боку, такі середовища опосередковано, а іноді й безпосередньо, впливали на розвиток української національної свідомості та ідеології. *Приклад: Й. Верещинський як автор впровадження до політичного словника поняття «український народ» та наповнення його етнополітичним змістом, який наприкінці XVI ст. висловив ідею щодо козацтва як суб'єкта політичного процесу, а відтак став першим ідеологом Козацької держави у формі князівства з організацією територіальних полків*³⁶. До того ж, з роботою таких середовищ була пов'язана діяльність українських національно орієнтованих інтелектуалів та українських національних інституцій, найпомітнішими з яких у той час були *братства*³⁷.

Братський рух зародився й розвинувся в міщанському середовищі галицького регіону. З особливою силою він виявив себе у Львові. За прикладом Львівського Успенського братства утворилися православні братства у містах та містечках Галичини, Побужжя, Поділля і Білорусії. Після Берестейської унії 1596 р., коли виникла необхідність консолідації всіх православних сил, використовуючи досвід міщанських братств, формуються братства на широкій соціальній базі. Це – Київське братство (засноване в 1615 р.), яке об'єднало козаків, шляхтичів, міщан і духовних осіб, а також – Луцьке (засноване 1617 р.), в якому були представлені переважно шляхтичі, міщани й священнослужителі.

До інституцій, що брали на себе хоча б частково функцію поширення української національної свідомості, можна також віднести окремі монастирі – Пересопницький (у 1561 р. тут було завершено написання Євангелія розмовною українською мовою), Загорівський (у XVI ст. був центром рукописання, ймовірно, в цьому монастирі був переписаний «Загорівський збірник», у якому були вміщені вірші патріотичного спрямування), Дерманський (у перші роки XVII ст. тут існувала друкарня, перенесена з Острога) та ін. Також потужний культурний центр у Києві, що виник і розвинувся у першій половині XVII ст., сформувався

³⁵ Див. напр.: Гмітерек Г. Молодь з українських земель у Замойській академії в XVI–XVII ст. / Генрик Гмітерек // Соціум, - 2003. - Вип. 2. – С. 11-22.

³⁶ Див. докл.: Терлюк І.Я. Козацька доктрина української національної державності: українська державна ідея другої половини XVI – початку XIX століть: монографія. – Львів: Ліга-Прес, 2017. – С. 27-36.

³⁷ Див. напр.: Ісаєвич Я. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст. / Ярослав Дмитрович Ісаєвич. – Київ : Наукова думка, 1966 . – 251 с.

переважно на базі Києво-Печерської лаври³⁸. Проте найважливішою українською національною інституцією кінця XVI – початку XVII ст. був Острозький культурний центр³⁹, що виник при значній матеріальній допомозі князя В.-К. Острозького. Тут склався літературно-науковий гурток, представники якого писали, редагували, видавали твори, які сприяли формуванню в українців національної свідомості. Цей культурний центр мав поліконфесійний характер. В Острозі співпрацювали православні, протестанти і навіть католики. Згодом естафету Острога підхопив Київ. Тут з 1616 р. почала функціонувати друкарня. У той час при підтримці козацтва й шляхти засновується братство, а при ньому – школа. За митрополита П. Могили формується колегія, що з часом отримала статус вищого навчального закладу – академії.

Останній етап націотворення – виразно «козацький» в тому сенсі, що його *основною соціальною базою й провідником стає козацтво*. О. Мальчевський вважає, що він розпочинається у середині XVII ст., коли серед українців здійснюється масовий рух за політичне самовизначення. Ми ж переконані, що в середині XVII ст. цей рух досягає свого апогею, набуваючи чіткої організаційної структури, й охоплюючи усю (чи значну) територію українського етнічного розселення.

Певні, а подекуди й виразні, ознаки політичного етапу українського націотворення спостерігаються вже від часу, коли Річ Посполита *де-факто* принесла з собою відмінний державний і правовий уклад й пригнічення руської (української) спільноти, коли українські верстви населення – православні шляхта і духовенство та, передовсім, козацтво (опинилося поза офіційною становою структурою поділу суспільства) й селянство (неповноправний стан) втратили свої попередні законні права – *вольності*. Власне, боротьба за вольності, в авангарді якої стало козацтво, спочатку призвела до появи (або відповідної трансформації) політико-державних інституцій (Запорозька Січ як символ боротьби за козацькі вольності, реєстрове козацьке військо), а невдовзі – до тривалих війн з державою-утисником⁴⁰, фактично перманентних селянсько-козацьких повстань кінця XVI – першої пол. XVII ст., провідним помислом яких була ідея захисту своїх

³⁸ Див., напр.: Корпанюк М. Слово. Хрест. Шабля (українське монастирсько-церковне, світське крайове літописання XVI - XVIII ст., компіляції козацького літописання XVIII ст. як історико-літературне явище). – К.: Смолоскип, 2005. – С. 339-470.

³⁹ Див., напр.: Кралюк П.М. Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI – початку XVII ст. – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2007. – С. 9-31.

⁴⁰ Тут доречно нагадати, що за концепцією німецького дослідника Д. Лангевіше, на межі Середньовіччя і раннього Нового часу нації виникають навколо вже існуючих політико-державних владних ядер (*«спершу формування влади, потім – етногенез, а не навпаки...»*), а ознакою, що супроводжує виникнення нації, є війна як «мати нації і національних держав» (Див.: Лангевіше Дітер. Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині і в Європі / Пер. з німецької. – К.: «К.І.С.», 2008. – С. 19-26).

«споконвічних [старожитніх] прав і вольностей».

Гадаємо, що тодішнє масове покозачення населення насправді означало сприйняття більшістю суспільних верств українців органічної ідеї козацького устрою – наявності *вольностей*. Козак був соціальним ідеалом для переважної маси поневоленого населення України, бо мав те, чого позбавили більшість – був *вільним* дрібним власником і виробником, котрий стояв осторонь феодально-кріпосницької системи, більше того – був щодо неї принципово ворожий⁴¹. Тому ми переконані, що за тих умов козацькі вольності сутнісно втрачають значення станових (класових) і набувають ознак консолідації українського суспільства – адже для більшості суспільних верств українців стають органічними ідеї козацького устрою, козацького права, підтримуваної козацтвом Православної церкви, ототожнених з козацтвом засад улаштування соціально-економічних відносин тощо. Іншими словами, досягнення / поновлення козацьких вольностей стає тією ідеєю, що живила українське суспільство – національною ідеєю впродовж наступних кількох століть аж до початку XIX ст.

Вищевикладене дає підстави для загальних **висновків**:

У нашому розумінні, націогенез (*на відміну від етногенезу*) – явище, тісно пов'язане з політичним самоусвідомленням народу (етносу). Тому націогенез народу – невіддільний від державотворення, себто комплексного (такого, що охоплює культурні, політичні, міфологічні, релігійні тощо чинники) й довготривалого процесу, спрямованого на усвідомлення / утворення / розбудову власної (національної) держави. Виникненню останньої передуює «історичний злам» в житті народу – різка зміна його соціального й правового становища, і, як наслідок – потреба збереження в нових політичних умовах принаймні свого попереднього статусу. Спершу – це було завданням для окремих, найбільш активних (чи зацікавлених) соціальних груп. Саме вони стають головними продуцентами ідей, здатних консолідувати суспільство до рівня нації, принаймні, стати прологом появи його нової якості внаслідок процесу «націоналізації свідомості» усе ширших верств народу. У підсумку така ідея державності набуває ознак національної.

Переконані, що процес націогенезу й національного державотворення у розумінні усвідомлення потреби домогтися власної держави (державна ідея як національна), в українського народу припадає на останню третину XVI – першу половину XVII ст. Цей хід пов'язується передовсім з козацтвом, яке фактично, з одного боку, зіграло роль підвалини у формуванні нової «козацької» української нації (перший процес), а з іншого – посіло місце основної соціальної бази й провідника масового руху за політичне самовизначення українців (другий процес).

Чинники першого процесу найбільш повно виявили себе з початку XVII

⁴¹ Див. док.: Терлюк І.Я. Українська національна держава: штрихи до історіософії проблеми / І.Я. Терлюк // Вісн. Національного університету «Львівська політехніка». Зб. наук. праць. – № 845. – Юридичні науки. – Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2016. – С. 496-502.

сторіччя, коли в українському суспільстві зростає вага козацтва. Воно дедалі більше прилучається до боротьби за загальнонаціональні інтереси: шукає порозуміння й союзу з православним духовенством, шляхтою, міщанством на ґрунті спільної оборони «старожитної православної релігії». Гетьман П. Сагайдачний, провівши реформи козацтва, перетворив його у політичний чинник боротьби за державність. У творах Йова Борецького («Протестація»), Касіяна Саковича та ін. козацтво проголошується представником русько-українського народу, продовжувачем і носієм його лицарських і державницьких традицій, захисником церкви. В свою чергу, наслідком другого процесу стало вироблення *національної (національно-державної) ідеї – відстоювання козацьких вольностей*, що органічно сприймалася більшістю суспільних верств українців і залишалася актуальною впродовж усієї козацької доби.

***Терлюк Іван Ярославович** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії держави та права Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка».

E-mail: i.terlyuk2406@gmail.com

ВПЛИВ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ЕКСПЕДИЦІЙ ВІКІНГІВ НА ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОСТІ РУСИ

ВЛАДИСЛАВ КІОРСАК (Львів, Україна)*

Скандинавський фактор на зламі тисячоліть змінив долю Європи, адже вплинув на *формування нових держав*, сприяв розвитку технологій та змусив трансформуватися тодішнє європейське суспільство перед новими викликами.

Сучасники вікінгів описували їх як воїнів з прекрасними навичками ведення бою. Вони добре володіли зброєю, мали непробивну шеренгу, а також навички укріплення табору та облоги міст. У скандинавських сагах неодноразово згадується військова кмітливість скандинавів [25, с. 34-36], завдяки якій їх активно наймали на службу європейські правителі. Траплялося, що вікінгів європейці наймали для протистояння тим же вікінгам [6, с. 435-448; 38, р. 204-211].

Військовий світогляд скандинавів зумовлювався їхніми релігійними віруваннями. Германський пантеон богів відповідав господарсько-культурному стилю життя цих народів. Верховний бог Одін був, в першу чергу, мілітарним богом, якого шанували воїни. Саме з культом Одіна пов'язують виникнення перших скандинавських військових угруповань, очільники яких (харизматичні вожді) претендували на божественне походження [45, р.50-54]. Згодом ці ватажки перетворювалися у правителів невеликих протодержавних утворень – конунгів та королів. Однак, традиція ведення свого роду від Одіна та Фрейра панувала навіть за часів, коли Скандинавія вже була християнською [16, с. 92-94]!

На території Східної Європи археологи знаходять залізоборні майстерні чи не в кожному великому поселенні. Серед артефактів, знайдених на цих територіях, зустрічаються класичні мечі з клеймом VLFBERHT, а також їх копії місцевого виробництва. *Мечі франкського типу повсюдно використовувалися воїнами і місцеве слов'янське озброєння не могло із ними зрівнятися* [28, р. 15-25; 3, с. 71-93].

Унікальні кораблі дозволили використовувати вікінгам тактику раптового нападу, подорожувати вглиб Європейського континенту розгалуженою смугою річок. Саме вихідці зі Скандинавського півострова почали першими плавати на далекі відстані – в інших європейських державах тоді ще домінували каботажні перевезення. Вікінги першими добралися до Гренландії та Америки, а також винайшли прототип компаса [40, р 562-570]. Згодом, в Ісландії виникли географічні трактати, в яких автори демонстрували чудову, як для Середньовіччя, обізнаність про навколишній світ [17].

Скандинавське ополчення мало назву «ледунг». Саксон Граматик описав цей процес в епізоді про набір Рагнармом Лодброком воїнів для походу на Геллеспонт. Він наказав щоб голова сім'ї віддав найміцнішого і найвідданішого сина для

походу [43, р. 372]. На жаль, всі свідчення про цю процедуру ми отримуємо з кодифікацій законів XIII ст. [11]. Однак, її суть очевидно полягала в тому, щоб зібрати максимальну кількість боєздатного війська, а ті, хто фізично не міг приєднатися до походу, зобов'язувались матеріально підтримати воїнів. Згодом це переросло у грошові податки.

Основою перших військових формувань були так звані корабельні округи — «шіпслаги». Фактично це були групи, сформовані за територіальним принципом. Кількісно вони дорівнювали команді одного корабля. Серед них виділилися місцеві вожді — *хевдінги*, які керували командою. Декілька таких команд/округів складали військове ополчення, що здійснювало набіги на сусідні території [25, с. 32]. Перші експедиції, на думку Пітера Соєра, мали декілька сотень учасників [27, с. 184].

Гарет Вільямс слушно зазначив що, скандинавські війська не були організовані конкретними національними правителями, будучи самостійними загонами, які формувались під керівництвом воєначальників, що не завжди походили з королівських родів, але мали суспільну вагу та залучали до своїх армій тих, хто прагнув здобути славу і багатства у поході [47, с. 199]. Очевидці походів описували величезну кількість кораблів які атакували їх міста. Дослідники з цього приводу зазначають, що ці цифри завжди є перебільшеними оскільки реальна кількість суден, якими переміщувалися вікінги обраховувалася в десятках, а не сотнях.

Аналізуючи тексти давньоскандинавських саг, можна виокремити такі ментальні особливості скандинавів: *войовничість та потреба у славі*. Цей момент яскраво ілюструє «Сага про Стурлауга Працьовитого», коли одна з героїнь на пропозицію вийти заміж відповіла: «[...] Навіщо мені виходити заміж за того чоловіка, який лише займається господарством зі своєю матір'ю і нічого не робить для своєї слави [...]» [8, с. 123]. Найпростішим способом здобути славу було морське піратство та грабунок прибережних територій. Пригоди більшості героїв легендарних саг починаються саме з цього.

Військові набіги згодом перетворилися на стиль життя. *Прошарок морських грабіжників став найбільш мобільним у тогочасній Європі*. Саме їх називали вікінгами. Тут марно шукати якісь етнічні чинники, оскільки це мало, в першу чергу, соціальне означення [29, р. 1-12]. Скандинавські джерела згадують *фінських вікінгів, руських* [43, 448-449], *естонських, слов'янських та інших*. В арабських трактатах згадується, що *в експедиціях русів брали участь слов'яни*. З цього приводу В. Петрухін зазначає, що слов'яни були постійними учасниками торгових експедицій та виступали посередниками між скандинавами та арабами, або візантійцями [21, с. 107].

Скандинавська експансія на різних територіях і в різні періоди часу мала відмінний характер. Так, деякі дослідники пишуть про «Першу Епоху вікінгів» і «Другу Епоху вікінгів». Для першого періоду характерні сезонні набіги з метою грабунку. На другому етапі, датованому IX ст., відбувається колонізація окремих земель [47, р.195]. Яскравим прикладом виступає Англія, де данські вікінги

прагнули захопити оброблені землі і заселити їх. Також нові простори завойовували і зі стратегічною метою. Тут на думку одразу спадає Йомсборг, легендарне місце, згадане у сазі про Йомсвікінгів. *Дослідники не дійшли однозначного висновку про точну локалізацію, однак його варто шукати десь у верхів'ях річки Одер* [31].

Йомсборг був фортецею, своєрідною базою для нападів вікінгів на європейські міста. А. Сванідзе зазначає, що таке укріплене городище доцільно називати «вік» [25, с. 31-32]. Однак «віком» історики називають відкрите торгово-ремісниче поселення на кшталт *Бірки* чи *Гніздова* [4, с. 11-17]. Тут не було яскраво виражених ознак оборонного значення, однак збереглась велика кількість дружинних поховань, а також мілітарні артефакти, які свідчать, що в таких поселеннях мешкало багато воїнів [30, р. 169].

Ще одним джерелом, яке проливає світло на військову історію Східноєвропейського регіону є *рунічні камені*. Зазвичай їх зводили в пам'ять про загиблих у далеких землях. Вони містять дуже коротку, однак цінну інформацію. Додаткової ваги їм дає те, що рунічні написи датуються століттям раніше, ніж перші ісландські саги [18]. Традиційною формулою, в якій ми знаходимо згадки Русі є «*Austr í Gördum*» – дослівно «*На Сході в Гардах*». Інгмар Янссон звернув увагу, що кількість цих каменів в Швеції свідчить про масову участь скандинавів у військових експедиціях на Схід. Слово «*Fall*», яке буквально означає загинув в бою, доводить, що ці експедиції були в переважній більшості військовими [33, р. 13].

Один із найвидатніших дослідників середньовічної Скандинавії *Пітер Соєр* зазначає, що наше уявлення про скандинавів на Русі, в першу чергу як про торговців, зумовлене однотипністю джерел якими ми оперуємо. Він вважає, що таке ж важливе значення відігравали і вікінги-воїни, які захоплювали у полон рабів та грабували торговців, а також охороняли каравани і місцеву знать [39, р. 119].

Археологічні матеріали показують, що експансія вікінгів на Сході була навіть більш масовою ніж на Заході. Але що тут цікавило скандинавів? На сході Європи не було монастирів та палаців, ці землі не були такими багатими як латинська Європа, однак не були вони і такими бідними як може здатися на перший погляд. Важливим аспектом Скандинавської експансії було встановлення торговельних шляхів та колонізація місцевих земель. Саме на території Русі перетнулися чи не найважливіші шляхи того часу! Вони сполучали Скандинавію із Арабським Сходом та Візантією, ці країни були багатими тому торгувати із ними було надзвичайно вигідно [34, р. 68-102; 35, р. 321-348].

Для того щоб зрозуміти наскільки економічно доцільною була торгівля, варто проаналізувати монетний обіг у межах Східної Європи та Скандинавії. Томас Нунен підрахував, що через ці землі проходили мільйони дирхемів, з яких у Східній Європі та Скандинавії знайдено близько ста п'ятдесяти тисяч екземплярів [36, р.238-239]. Найважливішим предметом торгівлі були раби. Вони приносили найбільше прибутку. Однак, при цьому, скандинави вимінювали у місцевого

фінського та слов'янського населення хутра, мед і віск, продаючи їх на півдні [5, с. 22-24].

Контроль прилеглих територій давав значні прибутки, тому населені пункти на торговельних шляхах неодноразово ставали предметом військових конфліктів ворожих скандинавських кланів [13, с. 118]. Першим поселенням на теренах майбутньої Русі, яке відіграло роль торгової факторії була *Ладога*, або як її називали скандинави *Альдейгюборг*. Вірогідно, Ладога контролювала Волзький торговий шлях, який вів до Близького Сходу. Невдовзі, як альтернатива, прокладається маршрут через Західну Двіну. Спочатку він також мав на меті торгівлю з арабами, однак згодом переорієнтувався на Візантійську імперію. Окрім того, скандинавські купці пересувалися і по Німану і по інших невеликих артеріях, на кшталт Прип'яті і Дністра.

Не дивно, що саме вздовж цих річок виникали укріплені поселення, які перетворилися на перші міста Русі. Скандинавські саги згадують багато із них. *Взагалі Русь вони називали Гардарікі, або країною міст* [9, с. 51-53]. Етнічно ці поселення варто ототожнювати, в першу чергу, зі скандинавами. *Для прикладу, в найбільш ранніх шарах Земляного городища у Ладозі було знайдено скандинавські культові артефакти - фігурку Одіна та гадальні жереби* [5, с. 24-25]. *Гніздово, яке було найбільшим центром на Двинсько-Дніпровському шляху було майже повністю скандинавським. Те саме можна говорити і про Шестовицю, а також про Рюрикове городище – попередника Новгорода.*

Владислав Дучко вважає, що першими, хто почав освоювати землі, які потім увійшли до складу Русі, були вихідці із Середньої Швеції – основною їх метою була торгівля, навколо якої почали організовуватись політичні центри для збору данини [30, р. 253-254]. Виникнення найбільш раннього поселення вікінгів на території майбутньої Русі він пов'язує із утворенням на Близькому Сході нової держави Аббасидів з центром у Багдаді. Згодом, сюди почали проникати воїни, які створили військову організацію, *згадану в Бертинських анналах під назвою каганат Русів*. Так починають виникати різні прото-міські центри, які мали своїх правителів і зберігали формальну незалежність ще досить довгий час [30, р. 41-44].

Цікаво, що на зламі X ст. ці торгово-ремісничі поселення змінюються абсолютно іншим типом міст. *До прикладу Шестовиця змінюється Черніговом, Гніздово – Смоленськом, значну роль відіграє Київ та Новгород*. Ці процеси Ф. Андрощук пов'язує зі зміною їх призначення. В цей час відбувається занепад Бірки – одного із найважливіших торгових центрів у Скандинавії, який був фінальною точкою у торгівлі зі Сходом [1, с. 139-140]. Нові міста за своєю структурою кардинально відрізнялися від своїх попередників, мали іншу інфраструктуру. Фактично вони вже не були спрямовані на торгівлю, а були схожими на класичні укріплені західноєвропейські *бурги*.

Експансію вікінгів на Сході не можна розцінювати, як політичний крок скандинавських правителів з метою розширення власних територій. Справа в тому, що в самій Скандинавії на момент IX ст. не було централізованих держав [41 р. 87-

88; 25 с. 442-444]. Тут існувала велика кількість дрібних королівств, якими керували місцеві правителі. Експедиції вікінгів очолювали харизматичні вожді, які мали власне військо. Їх називали морськими конунгами [5, с. 29] – вони не володіли жодними територіями, але мали у своєму підпорядкуванні значні сили і здебільшого займалися піратством та грабунком. Часто такими особами були молодші сини, які за правом успадкування не отримували нічого крім меча.

Окремі скандинавські клани прагнули завоювань та здійснювали активні військові набіги з метою встановлення контролю над торговими шляхами. Деякі із цих війн донесли до нас скандинавські саги, які незважаючи на те, що були опубліковані значно пізніше описаних подій все ж містили раціональне зерно. Зазвичай їх записували на основі епічної поезії та легенд, які були тогочасною формою історичної пам'яті. Нерідко в сагах описували фантастичних істот та легендарних персонажів. Однак ці твори, все ж не можна оцінювати як художню літературу, відкидаючи їх значення для історичного дослідження [14, с. 53-56; 19, с. 122-137].

Як і Скандинавія, Русь не була централізованою довгий час. Очевидно вона також складалася з багатьох політичних утворень. *Окрім згаданого топоніму Гардарікі, давньоскандинавська писемність містить назви Ауствег, Скіфія, а також Руссія.* Не виключено, що первісно ці назви могли мати відмінне значення і лише згодом стали синонімічними [14, с. 53-54].

Звичайно основною метою скандинавів на Сході не були військові напади та завоювання. Найчастіше ті ж самі воїни, які займалися грабунком, налагоджували торговельні відносини та встановлювали дипломатичні зв'язки із далекими країнами Сходу.

З'ясувавши причини експансії вікінгів у Східній Європі варто визначитися із хронологією цих подій. Найпершим був колонізований регіон Балтійського узбережжя, який знаходився поряд зі Скандинавією. Артефакти північного походження в сучасній Естонії та Латвії датують VII ст. Це знахідки, так званого вендельського періоду, який в Скандинавії передував Епосі вікінгів. Про військову колонізацію цих земель свідчать і скандинавські саги. До прикладу, Саксон Граматик зазначає, що легендарний данський король Фродо воював з куршами. Скандинавські саги згадують про те, що шведські королі володіли цими землями. З цього приводу Г. Глазиріна зазначає, що скандинавські королі XIII ст., коли записувалися твори, впливали на творення сюжетів, намагаючись таким чином легітимізувати свої територіальні претензії на Прибалтику.

Більш авторитетне джерело, праця гамбурзького архієпископа Рімберта також описує схожі процеси. У «Житті святого Ансгарія» зазначено, що балтійське плем'я курів (куршів) здавна підпорядковувалося шведам, однак згодом почало бунтувати і вже довгий час відмовляється підкорятися. Тому данський король вирішив скористатися моментом і захопити їх землі. Однак народ курів був жорстокий та войовничий. Кури відбили наступ, захопивши всі багатства загарбників. Дізнавшись про це шведи, підготували потужну експедицію, оскільки,

за словами автора, прагнули показати, що вони можуть зробити те, що не вдається данцям.

Однак, після довгої облоги вони не змогли взяти третє місто на своєму шляху. Тоді швежи звернулися до власних богів, які не змогли їм допомогти. Тут проглядається класичний сюжет західноєвропейської літератури про навернення до християнської віри, адже в цей час там мешкав німецький місіонер [24, с. 63-64]. Джерелознавче дослідження праці доводить, що події цієї війни варто датувати серединою IX ст. Згідно слів автора, залежність куршів від шведів існувала задовго до цих подій, що лише підтверджує факт колонізації Прибалтики VIII ст.

Матеріали археології частково підтверджують ці здогадки. У країнах Балтії справді знайдено велику кількість артефактів, які ототожнюються із середньошведськими і готландськими, однак, попри це тут знайдено і данський слід [24 с. 123].

Дещо пізніше, наприкінці VII ст. – на початку VIII ст. скандинавський компонент з'являється у Приладожжі, а вже в середині VIII ст. виникає укріплене поселення в Ладозі [5, с. 23]. Як вже було згадано, в ньому етнічно переважав скандинавський компонент.

Скарби арабських монет прослідковуються на всій території Волзького шляху. Концентрація срібла зосереджена переважно в районі Балтики [35, р. 323]. Першим укріпленим пунктом такого типу була саме Ладога. Це можна побачити і на матеріалах топоніміки. Назва Альдейг'я зустрічається у найперших скандинавських джерелах, а її околиці стали першим етапом розвитку скандинавської просторової орієнтації [9, р. 105-107].

Саги згадують Русь починаючи від легендарних часів. *Саксон Граматик виводить традицію русько-скандинавських відносин ледь не з часів античності*. Перша згадка про територію Русі пов'язується з легендарним правителем Фродо, діяльність якого, в уявленні автора можна віднести до V-VI ст. Саксон Граматик згадує, що данський конунг різними хитрощами захопив декілька міст Русі.

Русь, в даному контексті (Саксона Граматика), іменується як *«Rutenae gentis»*, що є традиційним вживанням цього етноніму в латинській традиції. Подальші згадки Руської держави знаходимо також у цій латинізованій формі. Однак, в силу того, що автор використовував різні джерела ми маємо і інші схожі топоніми, які інколи дуже складно локалізувати.

Поряд із цим автор також згадує руського короля Олімара. В тексті він іменується як *«rege Orientalium»*, тобто *король Сходу*. Можливо, в даному випадку ми маємо справу із латинським перекладом давньоскандинавського терміну *Austrvegr* або *Austriki*. Цю особу автор згадує в контексті Великого переселення народів та готсько-гунської війни. В творі Олімар згадується як союзник гунів, він разом із ними зазнав поразки від короля Фродо, однак після цього перейшов на його бік. Після цього автор вже використовував поняття *Ruthenorum*, тобто *«руські»* [43, р. 319-324].

По завершенню війни Олімар правив у Хольмгарді. Очевидно це той самий

топонім який згадують скандинавські саги. Більшість дослідників ототожнює його із Новгородом, хоча до єдиного висновку дослідники ще не дійшли. Стосовно даного епізоду, то тут маємо справу із переказами, які сягають своїм корінням ще давньогерманського періоду. Норвезький дослідник Гакон Станг припустив, що автор запозичив сюжет у римських авторів, що описували германські племена. Руські аспекти, мовляв, були додані пізніше, або вже самим автором [42, р. 252-255].

Значне місце автор приділяє опису Битви при Бравелірі. Опис Бравелірської битви містить детальний перелік відомих осіб, які брали в ній участь. Серед них зустрічаємо людину з іменем *Ragnaldus Ruthenus* [43, р. 476]. Аналізуючи вживання в праці топонімів можна припустити, що його прізвисько було пов'язане із Руссю. Цей перелік осіб хроніст навряд чи міг вигадати, він взяв його із готового джерела. Однак тоді виникає питання *чи могла існувати Русь в період, яким датується ця битва – 770-ми роками?*

Мілютенко зазначає, що згідно саги про Сйольдунгів Рандвер був сином Ауд та конунга Гардаріки Радбарда. Його зведеним братом був Гарольд Боезуб, який народився від попереднього чоловіка Ауд Рюрика Метальника кілець [20, 30-33]. Суперник Гарольда у Бравелірській битві Сігурд Кільце був сином Рандвера, тож не дивно, що він був одним із основних учасників цієї битви. Однак Саксон Граматик не наголошує на цих родинних відносинах. Тут варто ще зазначити, що Сйольдунг саги як такої не існує. Вона згадується в багатьох працях того часу однак її рукопис не дійшов до нас, тому дослідники прагнуть реконструювати текст цього твору на основі інших джерел, які копілювали тексти різних саг. Найвідомішою є реконструкція данського дослідника XIX ст. Акселя Ольріка. Він, зібравши різноманітний матеріал, спробував відтворити первісний вигляд цієї саги [37, 83-164].

*Для російського історика, скоріше за все, основою став «Фрагмент історії про стародавніх королів». Це джерело дійшло до нас в єдиному рукописі і подає унікальні свідчення про існування Русі від кінця VII ст. З цього приводу Омелян Пріцак припустив, що в цьому випадку мова йшла про Фризію [22, с. 388-389]. Однак, його аргументація є досить слабкою. Ми не зустрічаємо в скандинавській писемності епізодів де б термін Гардаріки вживався не до східноєвропейських земель. Поняття *Gardariki* або *Görðum* виникають на найранішому етапі освоєння скандинавами цих теренів. Отже, теза О. Пріцака про те, що ці етноніми набули свого змісту із політичним розвитком Русі, мало виправдана.*

Сага про Гревйор подає абсолютну іншу версію походження Рандвера. Дочка легендарного конунга Івара Широкі обійми Альвхільд одружилася із данським королем Вальдаром, їх синами був Гарольд Боезуб і Рандвер, який тимчасово правив в Данії. Він був одружений із дочкою норвезького конунга Гарольда Рудобородого Асою. У них народився син Сігурд Кільце [44, р.59-60]. Із цієї саги виходить, що Рандвер не міг брати участь в битві, оскільки загинув до того як його син перейняв престол.

На основі даних із саги про Скійольдунгів Мілютенко розглядає «Гардську версію» походження Рагнара, зазначаючи, що вона може дати нам лише інформацію про те, як формувалися скандинавські середньовічні генеалогії, так як відновити історичну дійсність на основі північних джерел є вкрай важко.

Наскільки важливим було це поселення показують скандинавські саги. Як зазначав О. Прицак, двадцять п'ять з тридцяти легендарних саг містять згадки про Східну Європу [22, с. 331]. Однак, більшість з цих свідчень мають загальний характер і не подають важливої інформації для реконструкції соціально-політичної ситуації на руських землях. Попри те, варто виділити низку моментів, які відображають деякі особливості міжетнічних відносин на території Карелії, Приладожся, а також Прибалтійських земель та верхнього Подніпров'я. Аналізуючи тексти саг, можна дійти висновку, що скандинави були добре обізнаними у східноєвропейській географії. Прикладом цього є використання великої кількості топоніміки у сагах, яку досить точно можна локалізувати [7, с. 229-235; 9.].

Легендарні саги, чи як їх ще називають «саги про давні часи» (*Fornaldarsögur Norðurlanda*, за К. Равном), містять найбільше згадок про територію Східної Європи з-поміж інших скандинавських джерел. Однак їх історичну цінність неодноразово піддавали сумнівам дослідники-скандинавісти. Одні вчені розглядали легендарні саги лише як джерело вивчення культурної спадщини, інші вважали, що вони придатні тільки для реконструкції середовища творення, а дехто і повністю заперечував їх історичну цінність, ототожнюючи з художньою літературою [8, с. 22-29; 10, с. 24-32].

Характеристика особливостей саг даного циклу закладена вже у самій назві. «Саги про давні часи» описують події, що відбувались у «доісторичний», легендарний час епохи вікінгів. Територіально вони охоплюють найвіддаленіші регіони тодішньої Ойкумени. Систематично записувати ці твори почали у XIII-XIV ст., однак на основі давньої усної традиції, тому більшість легендарних саг є анонімними.

Ладога стала стратегічним пунктом, який приносив неймовірні прибутки. Тому не дивно, що представники харизматичних кланів включилися у боротьбу за це містечко. Один із таких епізодів ілюструє «Сага про Хальвдана сина Ейстейна», записана на початку XIV ст. Як зазначає Г. Глазиріна, для створення даної саги автор залучав велику кількість джерел, на які посилався у самому тексті. Це єдина сага, події якої майже повністю розгортаються на території Східної Європи [8, с. 47-48].

Згідно тексту саги, морський конунг Ейстейн разом зі своїм сином Хальвданом здійснили набіг на Альдейгюборг. Тамтешній конунг Хергейр не міг протиставити їм великих сил, однак хоробро бився і загинув на полі бою. Після його смерті жителі міста здалися на милість переможців. Ейстейн став королем цих земель, однак був підступно вбитий і його стіл зайняв Хальвдан. Далі в тексті знаходимо епізоди про його пригоди. Він вирішує помститися за смерть батька,

знаходить своє кохання та знову відправляється на пошуки нових авантур, відвойовуючи спадок матері.

Це єдина сага, яка згадує про існування Альдейгюборгу як королівства. Автор не акцентує на тому, чому головний герой так легко залишив Ладугу. Л. Войтович вбачав у цьому епізоді боротьбу данських та шведських династій за утвердження в Ладозі. Він ототожнює героя Хальвдана з Хальвданом Старим (Halfdanrgamli). Цей представник данської династії С্কьольдунгів чітко фіксується під 782 р., коли він очолював посольство данського конунга Сігіфріда до Карла Великого [23, с. 69]. Також дослідник погоджується з думкою інших вчених, які вважають літописного князя Рюрика молодшим сином Хальвдана Старого. Ім'я Хергейра є нетиповим для Скандинавії Епохи вікінгів. Л. Войтович зазначає, що це був збірний образ, який неодноразово згадують ті, чи інші саги – Хреггвід, саги про Хрольва Пішохода, Хертінг із саги про Тідріка Бернського [5, с. 52-53].

Взагалі, ця сага містить багато невідповідностей, очевидно, на її конструювання вплинули інші скандинавські твори, навіть королівські саги. Генеалогію тут також варто сприймати як символічний елемент. Стик різноманітних традицій очевидний. Саги про норвезьких королів, епічні поеми і легенди, все це стало основою творення саги.

Це не єдиний приклад, коли данські С্কьольдунги прагнули завоювати східноєвропейські землі. З цього приводу цікаву інформацію подає данський літописець XIII ст. Саксон Граматик. У своїй праці «Діяння данів» він зібрав різні джерела, які були невідомі ісландським авторам і витворив унікальну компіляцію, у якій показана історія Данії від античності до сучасних авторів днів. Ми вже неодноразово згадували його працю, однак, хотіли б ще наголосити на окремих епізодах, що стосуються пізнішого періоду – другої половини IX ст.

Цікавим, в контексті походження Русі є епізод, пов'язаний із діяльністю сина легендарного ватажка Рагнара Хвітсерка. В творі зазначено, що легендарний ватажок разом зі своїм сином організував військову експедицію проти Геллеспонту, королем якого був Дій і, перемігши місцевого правителя, Рагнар призначає Хвітсерка конунгом цих земель [43, р. 372]. Локалізувати це місце видається надзвичайно складно: автор часто оперує суперечливими поняттями, які ускладнюють пошук.

Сини Дія, Дій і Даско, які були одружені на дочках правителя Русі, з військом свого тестя виступили проти Рагнара, разом з ними в битві брали участь і скіфи, однак зазнали поразки [43, р. 372]. З цього уривку можемо отримати інформацію, що Геллеспонт знаходився недалеко від Русі, підтримував із нею зв'язок, однак був окремим утворенням. Скіфія також відійшла під владу Хвітсерка.

Після цього Даско підступно напав на Хвітсерка і вбив короля. Цікаво, що у цьому фрагменті Хвітсерк іменується *Suetie principantem*, тобто правителем Швеції. Це твердження можна пояснити даними з «Кола Земного» Сноррі Стурлусона, де він описував, що на північ від Чорного моря знаходиться Велика, або Холодна

Швеція [26, 11], батьківщина легендарних Ванів. Важко сказати точне джерело цього міфу, однак не виключено, що автор опирався саме на легенди, які стали прототипом найвідомішої праці Сноррі [32, р. 80-81].

Окремі сучасні дослідники схильні ототожнювати Хвітсерка із літописним князем Аскольдом, який, згідно Повісті минулих літ, саме в цей час прагнув встановити свою владу на території Русі. Л. Войтович зазначає, що ім'я Аскольд є спотвореним від імені Хвітсерк [5, 31-32]. Ми можемо припустити, що Саксон Граматик також володів опосередкованою інформацією про цей похід. Не виключено, що із тих же латинських хронік. Однак, він плутався у географії Східної Європи і не виключено, що сам не знав де конкретно знаходиться Геллеспонт. Можливо під завоюванням Геллеспонту він мав на увазі Константинополь, на який напав Аскольд (860 р.). Однак йому не вдалося захопити там владу, згодом і сам Саксон Граматик не називає його правителем Геллеспонту, а лише правителем *Скіфії чи Великої Швеції, яку варто локалізувати десь на Дніпро-Двінському шляху*, оскільки саме звідти здійснювався наступ. Цікаво, що коли хроніст описує подорож Рагнара, що прагнув помститися за смерть сина, то вже вживає термін Русь, а не Геллеспонт.

Сина Рагнара Хвітсерка згадує також сага про Гревйор. У ній він іменується правителем Аустріки [44, р. 60]. Тут цікавим видається дослідження джерел скандинавських творів. Згадана сага також була написана під впливом епосу. Дослідники зазначають що вона сконструйована на основі поеми «Битва готів з гунами». Залишається відкритим питання, чи не був із нею знайомий Саксон.

На прикладі цих двох епізодів ми намагалися показати, що східноєвропейські землі були вагомим вектором скандинавської експансії. *Через територіальну віддаленість норвезький фактор відіграв помітно меншу роль у становленні Руської держави. Боротьба точилася між шведами та данцями.* Такий епізод чудово описав архієпископ Рімберт, коли згадував про данську та шведську активність у Прибалтиці.

Скандинавські джерела зберегли помітно менше інформації про Швецію Епохи вікінгів. Однак виходячи з того, що є для нас доступним, ми можемо стверджувати, що саме шведам належить пальма першості у колонізації Руських земель [30, р. 34]. При цьому, данці швидко включилися у боротьбу зі шведами за першість, що добре ілюстровано вже згаданою працею «Житіє святого Ансгарія». Член правлячої династії Швеції Анунд втратив своє королівство і проживав у Данії. Там він зібрав команду воїнів, з якою вирушив відвойовувати Бірку. Однак, розграбувавши передмістя, ватажок відмовився захоплювати місто. Причиною цього автор житія вважає набожність місіонера Херігарія. Данці кинули жереб, який визначив, що їм варто пограбувати місто далеко за межами Скандинавії у землях слов'ян [15, с. 153].

Анатолій Кірпи́чніков, аналізуючи матеріали археології, доходить висновку, що це цілком могло бути поселення в Ладозі, де у культурних шарах, датованих

серединою IX ст., можна знайти сліди сильної пожежі. З цього моменту, на думку автора, починається данська колонізація північноруських земель [12, с. 47-49].

ЛІТЕРАТУРА

1. *Андрощук Ф. А.* Гнёздово, Днепровский путь и финал Бирки / Фёдор Александрович Андрощук. // Гнёздово. 125 лет исследования памятника. Труды ГИМ. – 2001. – №124. – С. 126–135
2. *Андрощук Ф. А.* От Рагнара Лодброка до Видгаутра (о датских и шведских контактах куршей и сембов в раннем средневековье) / Фёдор Александрович Андрощук. // Ладога и Глеб Лебедев. Восьмые чтения памяти Анны Мачинской. – 2003. – С. 109–140.
3. *Андрощук Ф. А.* Мечи и некоторые проблемы хронологии Эпохи викингов / Фёдор Александрович Андрощук. // Краеугольный камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран. – 2009. – №1. – С. 71–93.
4. *Булкин В. А.* «Гнездово и Бирка (к проблеме становления города) / В. А. Булкин, Г. С. Лебедев. // Культура средневековой Руси. – 1974. – С. 11–17.
5. *Войтович Л. В.* Князь Рюрик (Славетні постаті Середньовіччя. – Вип. 4). / Л. Войтович. – Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2014. – 123 с.
6. *Войтович Л. В.* Історія війн і військового мистецтва (бл. 3060 р. до Христа – початок XVI ст.) / Л. В. Войтович, Ю. В. Овсінський. – Харків: Фоліо, 2017. – 800 с.
7. *Глазырина Г. В.* География Восточной Европы в сагах о древних временах / Галина Васильевна Глазырина. // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. – 1988. – С. 229–235
8. *Глазырина Г. В.* Исландские викингские саги о Северной Руси / Галина Васильевна Глазырина. – Москва: Научно-издательский центр «Ладомир», 1996. – 240.
9. *Джаксон Т. Н.* AUSTRI GÖRÐUM: Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках / Т. Джаксон. – Москва: Языки славянской культуры, 2001. – 208 с.
10. *Джаксон Т. Н.* Исландские королевские саги о Восточной Европе. Тексты, перевод, комментарий. Издание второе, в одной книге, исправленное и дополненное. / Т. Джаксон. – Москва: Русский Фонд Содействия Образования и Науке, 2012. – 780 с.
11. Законы Гулатинга в редакции короля Магнуса Исправителя Законов 1274 г. [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <https://norse.ulver.com/src/other/landslov/chapter3.html>.
12. *Кирпичников А. Н.* Ладога и Ладожская земля VIII-XIII вв. / Анатолий Николаевич Кирпичников. // Историко-археологическое изучение Древней Руси: Итоги и основные проблемы. – 1988. – С. 39–79.
13. *Кіорсак В. Б.* Соціальна структура та правове становище «русів» арабських джерел / Владислав Борисович Кіорсак. // Анналі юридичної історії. – 2017. – Т. 1. №2. – С. 117-124

14. Кіорсак В. Б. Русь в уявленнях давніх скандинавів / Владислав Борисович Кіорсак. // Студентські історичні зошити. – 2017. – №9. – С. 51–57
 15. Кіорсак В. Б. Спроба реконструкції генеалогії шведських правителів VIII-X ст. / Владислав Борисович Кіорсак. // Записки Львівського медієвістичного клубу. – 2017. – №2. – С. 150–159
 16. Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе./ Глеб Сергеевич Лебедев. – Ленинград : Издательство Ленинградского университета, 1985. – 285 с.
 17. Мельникова Е. А. Древнескандинавские географические сочинения / Е. Мельникова. – Москва : Наука, 1986. – 232 с.
 18. Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи: Новые находки и интерпретации: Тексты. Перевод. Комментарий / Е. Мельникова. – М. : Вост. Лит., 2001. – 276 с.
 19. Мельникова Е. А. Германский героический эпос в средневековой Скандинавии: актуализация традиции. / Елена Александровна Мельникова. // Самые забавные лживые саги. Сборник статей в честь Г. В. Глазыриной. – 2012. – С. 122–137.
 20. Милютенко Н. И. «Гардская» версия происхождения Рагнара Кожаные Штаны (Сага о Скёльдингах) / Н. И. Милютенко. // Ладога и эпоха викингов. Материалы к Четвертым чтениям памяти Анны Мачинской. – 1998. – С. 30–40.
 21. Петрухин В. Я. Начало этнокультурной истории Руси IX - XI веков. / Владимир Яковлевич Петрухин. – Москва: Гнозис, 1999. – 320 с.
 22. Прицак О. Й. Походження Русі. Стародані скандинавські саги і Стара Скандинавія Т.2/ О. Прицак. – К. : Обереги, 2003. – 1306 с.
 23. Рыдзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия в IX-XIV вв. / Е. Рыдзевская. // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. – 1978. – 240 с.
 24. Римберт. Житие святого Ансгара / Пер. и комм. В. В. Рыбакова. — М.: Наука, 2007. — С. 123. — (Швеция и шведы в средневековых источниках).
 25. Сванидзе А. А. Викинги –люди саги: жизнь и нравы./ Аделаида Анатольевна Сванидзе. –Москва: Новое литературное обозрение, 2014. – 800 с.
 26. Снорри Стурлусон. Круг Земной. — Москва: Наука, 1980. – 690 с.
 27. Сойер, П. Эпоха викингов / Питер Сойер — Санкт-Петербург.: Евразия, 2006. – 351 с.
 28. Androshchuk F. The Ljudota Sword? An Episode of Contacts Between Britain and Scandinavia in the Late Viking Age / Fedir Androshchuk. // Ruthenica. – 2003. – №2. – p. 15–25
 29. Downham C. Viking Ethnicities: A historiographic overview / Clare Downham. // History Compass. – 2012. – №1. – С. 1–12
 30. Duczko W. Viking Rus: Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe. / Wladyslaw Duczko. – Leiden: Brill, 2004. – 305 p.
 31. Gabriel Turville-Petre, *Sigurð Nordal*. «Jómsvíkinga Saga The Saga of the Jomsvikings» [Электронный ресурс] // Thomas Nelson and sons, Ltd. – 1962. –
- Режим доступу до ресурсу: <http://vsnrweb->

publications.org.uk/Saga%20of%20the%20Jomsvikings.pdf.

32. *Guðnason B.* The Icelandic Sources of Saxo Grammaticus. / Bjarni Guðnason. // Saxo Grammaticus a Medieval Author Between Norse and Latin Culture. – 1981. – P. 79-93.
33. *Jansson I.* Warfare, Trade or Colonisation? Some General Remarks on the Eastern Expansion of the Scandinavians in the Viking Period / Ingmar Jansson. // The rural Viking in Russia and Sweden: Conference 19—20 October 1996 in the manor of Karlslund, Örebro. – 1997. – P. 9 – 64
34. *Kovalev R.* Were there Direct Contacts Between Volga Bulḡāria and Sweden in the Second Half of the Tenth Century? The Numismatic Evidence / Roman Kovalev. // Archivum Eurasiae Medii Aevi. – 2013. – №20. – P. 68–102.
35. *Noonan T.* Why the Vikings First Came to Russia / Thomas Noonan. // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1986. – №34. – P. 321-348.
36. *Noonan T.* Fluctuations in Islamic Trade with Eastern Europe during the Viking Age / Thomas Noonan. // Harvard Ukrainian Studies. – 1992. – C. 238–239.
37. *Olrik A.* Skjoldungsaga i Arngrim Jonssons Utdog / Axel Olrik. // Aaboger for Nordisk Oldkyndighed of Historic. – 1894. – S. 83–164
38. *Pedersen A.* Viking Weaponry / Anne Pedersen // Viking World / Anne Pedersen. – London and New York: Routledge, 2011. – P. 204–211.
39. *Sawyer P.* Kings and Vikings Scandinavia and Europe AD 700–1100 / Peter Sawyer. – London and New York: Routledge, 2003. – 196 p.
40. *Sigurðsson G.* The North Atlantic expansion / Gísli Sigurðsson // Viking World / Gísli Sigurðsson. – London and New York: Routledge, 2011. – P. 562–570.
41. *Skovgaard-Petersen I.* Saxo's history of the Danes: An interpretation / Inge Skovgaard-Petersen. // Scandinavian Journal of History. – 1988. – №13. – P. 87– 93.
42. *Stang H.* The naming of Russia / Hakon Stang. – Oslo: Universitetet i Oslo Slavisk-baltisk avdeling, 1996. – 323 p. – (Meddelelser).
43. The first nine books of the Danish history of Saxo Grammaticus. Translated by Oliver Elton. London: Nutt, 1894. P.372
44. The Saga of King Heidrek the Wise. Both in Old-Ice. and Engl. texts; translated by Christopher Tolkien. London: Thomas Nelson and sons, 1960. 100 p.
45. *Turville -Petr G.* Myth and Religion of the North. / Gabriel Turville -Petr. – Westport: Greenwood press publishers, 1975. – 340 p.
46. The first nine books of the Danish history of Saxo Grammaticus. Translated by Oliver Elton. London: Nutt, 1894. 435 p.
47. *Williams G.* Raiding and Warfare / Gareth Williams // The Viking World / Gareth Williams. – London and New York: Routledge, 2011. – P. 193-203

***Кіорсак Владислав Борисович** – голова Львівського медієвістичного клубу, магістрант історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

E-mail: vlad.kiorsak@gmail.com.

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В ОБЛАСТИ ЗАРОЖДЕНИЯ И РАЗВИТИЯ НОРМ О КРИМИНАЛЬНОМ БАНКРОТСТВЕ НА ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКИХ ТЕРРИТОРИЯХ

КИРИЛЛ ЗАХИЛЬКО (Минск, Республика Беларусь)*

Обращаясь к памятникам права периода античности, можно обнаружить первые упоминания норм об ответственности за деяния, связанные с разорением, несостоятельностью и банкротством. Так, в Законе XII таблиц предусматривалась полная личная ответственность со стороны несостоятельного должника (которая допускала любые действия, вплоть до лишения жизни)¹. Дальнейшее развитие римского законодательства ограничило ответственность потерей гражданства Рима, наложением на должника запрета на вступление в брак со свободными римлянами и предписанием заниматься исключительно «неквалифицированным физическим трудом»².

Применительно к развитию законодательства, непосредственно связанного с территорией Беларуси, первыми источниками права, дошедшими до нашего времени, считаются нормы обычного права, нашедшие отражение в документах древних государств и государственных образований, связанных с территорией современной республики (Полоцкое, Витебское, Турово-Пинское и другие княжества)³. Данные документы, в первую очередь, представляют собой краткие по содержанию договоры между княжествами, регулирующие, в том числе, их торговые взаимоотношения, основанные на обычном праве, понятии справедливости, принципах взаимности и равноправия⁴. В таких документах можно обнаружить нормы, связанные с несостоятельностью субъектов торговли, например – устанавливающие порядок и очередность взыскания долга⁵. Вопросы

¹ *Памятники Римского права: Тексты: Перевод.* – Москва : Зерцало, 1997; *Телюкина, М. В.* Основы конкурсного права / М. В. Телюкина; Российская академия наук, Институт государства и права. – Москва: Волтерс Клувер, 2004. – С. 2.

² *Клепицкий, И. А.* Система хозяйственных преступлений / И. А. Клепицкий. – Москва: Статут, 2005. – С. 251; *Телюкина, М. В.* Основы конкурсного права / М. В. Телюкина; Российская академия наук, Институт государства и права. – Москва: Волтерс Клувер, 2004. – С. 16.

³ *Уголовное право. Общая часть: учебник / Н. Ф. Ахраменка [и др.] ; под ред. И. О. Грунтова, А. В. Шидловского.* – Минск: изд. центр БГУ, 2014. – С. 636; 643. *Доўнар, Т. І.* Гісторыя дзяржавы і права Беларусі: падручнік / Т. І. Доўнар. – Мінск: Адукацыя і выхаванне, 2014. – С. 38.

⁴ *Доўнар, Т. І.* Гісторыя дзяржавы і права Беларусі: падручнік / Т. І. Доўнар. – Мінск: Адукацыя і выхаванне, 2014. – С. 39; *Дагаворы і граматы як крыніцы беларускага феадальнага права: дапаможнік / Я. Юхо [і інш.].* – Мінск: БДУ, 2001. – С. 37–42.

⁵ *Доўнар, Т. І.* Гісторыя дзяржавы і права Беларусі: падручнік / Т. І. Доўнар. – Мінск: Адукацыя і выхаванне, 2014. – С. 40.

уголовной ответственности за нарушения таких норм данными документами не затрагивались. В Договоре Смоленского, Витебского и Полоцкого княжеств с Ригой, Готландской землей и немецкими городами 1229 года содержались нормы, регулирующие вопросы торговли между купцами договаривающихся сторон и ответственности за их нарушение. Согласно указанному источнику права, «тать товара» подлежал ответственности «по воле» и на усмотрение владельца имущества⁶.

С середины XIII и до конца XVIII века развитие белорусского права происходило в рамках Великого княжества Литовского, Русского и Жамойтского (далее – ВКЛ)⁷. Обычное право действовало на территории ВКЛ наряду с писаным («протопозитивным») правом (грамотами и привилеями) вплоть до XVI века. Вместе с тем, предметом регулирования таких источников писаного права⁸ являлись сословные, политические, землевладельческие и землепользовательские отношения, вопросы управления и местного самоуправления, судоустройства⁹, тогда как сфера экономической несостоятельности и ответственности в этой области в них не затрагивались.

Наиболее совершенным актом, позволяющим судить об уровне регулирования общественных отношений в рассматриваемом государстве, является **Статут ВКЛ 1588 года**¹⁰. Статут ВКЛ 1588 года, являясь результатом поступательного развития обычного и писаного белорусского права, в том числе таких актов, как **Статуты 1529 и 1526 года**, действовал на белорусских землях вплоть до отмены его действия Российской империей в 1840 году¹¹.

Статуты ВКЛ выделяли умышленную и неумышленную несостоятельность¹². Вместе с тем, такое деление не было связано с вопросами уголовной ответственности. Так, при отнесении несостоятельности к категории неумышленной (имущество сгорело или украдено), лицо освобождалось от долга,

⁶ *Дагаворы і граматы як крыніцы беларускага феадальнага права: дапаможнік* / Я. Юхо [і інш.]. – Мінск: БДУ, 2001. – С. 37–42; *Вішнеўскі, А. Ф.* Гісторыя дзяржавы і права Беларусі у дакументах і матэрыялах (са старажытных часоў да нашых дзён) / А. Ф. Вішнеўскі, Я. А. Юхо. – Мінск, 1998. – С. 20–24; *Карамзин, Н. М.* История государства Российского. Репринтное воспроизведение 5-го издания 1842–1844 гг. в трех книгах с приложением. Книга первая / Н. М. Карамзин. – Москва, 1988. История государства Российского. Примечания к III тому. – С. 100–103. – № 248.

⁷ *Юхо, Я. А.* Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі / Я. А. Юхо. – Мінск: Універсітэцкае, 1992. – С. 71–72.

⁸ К ним относились общеземские, местные и городские грамоты.

⁹ *Доўнар, Т. І.* Гісторыя дзяржавы і права Беларусі: падручнік / Т. І. Доўнар. – Мінск : Адукацыя і выхаванне, 2014. – С. 97–102, 106–111; *Дагаворы і граматы як крыніцы беларускага феадальнага права: дапаможнік* / Я. Юхо [і інш.]. – Мінск: БДУ, 2001.

¹⁰ *Уголовное право. Общая часть: учебник* / Н. Ф. Ахраменка [и др.]; под ред. И. О. Грунтова, А. В. Шидловского. – Минск: изд. центр БГУ, 2014. – С. 637.

¹¹ *Доўнар, Т. І.* Гісторыя дзяржавы і права Беларусі: падручнік / Т. І. Доўнар. – Мінск: Адукацыя і выхаванне, 2014. – С. 97–102, 121.

¹² *Черновалов, А. В.* Несостоятельность (банкротство) в институциональной экономике: белорусская модель / А. В. Черновалов. – Минск: ООО «Мисанта», 2004. – С. 114.

тогда как при иных обстоятельствах возмещало ущерб, причиненный кредиторам.

Артикул 12 Раздела 6 Статута 1529 года¹³ устанавливал правило возвращения денежного платежа по судебному решению, согласно которому при отсутствии денежных средств на возврат долга, взыскание обращается на «имение» должника; а при отсутствии «имения» (имущества), полностью покрывающего долг, кредитор имеет право взять должника «на свою милость». Обращение должника «на милость» кредитора устанавливается во всех случаях недостаточности имущества должника для удовлетворения требований кредитора (артикул 17 Раздела 8, артикул 1 Раздела 10 и др.). Артикул 17 Раздела 8 Статута 1529 года регулировал процедуру обращения взыскания на «имение» за долги: достойные люди, шляхтичи (не менее трех) описывают все имущество в имении должника, под свою ответственность. Артикул 18 Раздела 8 закреплял правила «держания», обремененного долгами имения, осуществляемого по «просьбе» князя «врядником», пока дело о судьбе имущества рассматривалось в судебном порядке. При этом, все доходы от пользования имением обращались в счет погашения требований кредиторов, а за корыстное использование имения и иное нарушение правил временного держания «врядником» князя влекло ответственность в форме возмещения «ущерба» и «потерей».

Своеобразная мера ответственности неплатежеспособного «пана» (должника) перед его челядью, которую он «обязан кормить» (кредиторами) устанавливается в артикуле 11 Раздела 11 Статута 1529 года: «челядь», которую неплатежеспособный «пан» прогнал в связи с невозможностью «прокормить» становится свободной, а не невольной. В целом аналогично рассматриваемые вопросы регулировались в Статутах 1566¹⁴ и 1588¹⁵ годов.

Норм об ответственности за деяния схожие с современными нормами о криминальном банкротстве в Статутах ВКЛ не выделялось. Рассмотренные источники права регулировали отдельные вопросы процедур несостоятельности должника и устанавливали некоторые меры ответственности за их нарушение. Ответственность за неплатежеспособность (недостаточность средств для возврата долга) сочетала в себе признаки гражданско-правовой (возмещение ущерба) и уголовно-правовой (полная личная ответственность (выдача «головой на милость» кредитору)). В рассмотренных нормах отчетливо прослеживаются признаки обычно-правового регулирования, которое, будучи основанным на индивидуально-психологических особенностях индивида, культурных и национальных традициях общества, религиозных убеждениях и принципе справедливости¹⁶, в первую

¹³ *Статут Великого княжества Литовского 1529 года* / под ред. К. И. Яблонского. – Минск: издательство Академии наук БССР, 1960. – С. 132–216.

¹⁴ *Статут Великого княжества Литовского 1566 года и поправки статутные 1578 года* // *Временник Московского о-ва истории и древностей российских*. – 1855, кн. 25. С. 1–242.

¹⁵ *Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Давед. Камент.* – Мінск: БелСЭ, 1989.

¹⁶ *Доўнар, Т. І. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі: падручнік* / Т. І. Доўнар. – Мінск : Адукацыя і выхаванне, 2014. – С. 36.

очередь было направленно на защиту имущественных прав кредиторов (в целях реализации принципа справедливости), а также, по мере развития гуманного отношения к индивиду – на защиту жизни и здоровья должника.

Белорусское право развивалось в тесной связи и взаимовлиянии с соседними (в особенности восточнославянскими) правовыми системами. В этой связи представляется необходимым проанализировать древнерусские источники права.

Русская Правда называется исследователями первым из известных оформленным и целостным памятником обычного «общерусского» права, исходя из анализа которого можно делать выводы о регулировании общественных отношений в целом, а также о регулировании отдельных сфер общественной жизни того периода¹⁷.

Анализируя тексты Русской Правды можно выделить нормы, направленные на регулирование частно-торговых отношений, связанных с вопросами несостоятельности и банкротства их участников. Рассматриваемый документ разделял долги, ставшие результатом несчастных случаев (кораблекрушение, нападение врага, пожар и т.д.) и долги, образовавшиеся по вине купца, закрепляя, соответственно, различное содержание прав кредиторов в отношении должника: в первом случае он получал право оплатить долг в рассрочку, тогда как во втором – кредиторы имели право, по своему усмотрению, требовать оплату долга в рассрочку, обращать свои требования на имущество должника, либо удовлетворять свои требования путем продажи должника в холопы¹⁸. Очередность взыскания долгов определялась следующим образом: в первую очередь входили княжеские требования, во вторую включались требования приезжих купцов, тогда как в третью и последующие – требования местных купцов¹⁹. Таким образом, Русская Правда, в целом аналогично Статутам ВКЛ, выделяет несчастную и виновную несостоятельность, признавая возможность применения к должнику жестких мер ответственности, соизмеримых с уголовной (временное лишение статуса вольного гражданина), в случае банкротства по вине последнего.

Согласно Русской Правде, должник, скрывшийся от кредиторов, прямо назывался «татем» (от слова «татьба» – кража, хищение): «Аже человек полгав («Полгать» – провести некоторое время, говоря неправду, ложь²⁰) куны (деньги. – К. 3.) у людей, а побегить в чужю землю, веры ему не иняти, аки татю»²¹. Некоторые исследователи

¹⁷ *Уголовное право. Общая часть: учебник* / Н. Ф. Ахраменка [и др.]; под ред. И. О. Грунтова, А. В. Шидловского. – Минск: изд. центр БГУ, 2014. – С. 636.

¹⁸ *Российское законодательство X-XX веков*. В девяти томах. Т. 1. Законодательство Древней Руси / Ю. Г. Алексеев [и др.]; отв. ред. В.Л. Янин. – Москва: Юрид. лит., 1984. – С. 68.

¹⁹ Там же, С. 103.

²⁰ *Ушаков Д. Н.* «Толковый словарь русского языка» в 3 т. на основе 4-томного издания 1948 г.. / Д. Н. Ушаков. – Москва: «Вече», «Си ЭТС». – 2001.

²¹ *Российское законодательство X-XX веков*. В девяти томах. Т. 1. Законодательство Древней Руси / Ю. Г. Алексеев [и др.]; отв. ред. В.Л. Янин. – Москва: Юрид. лит., 1984. – С. 73.

считают, что указанное положение уже следует относить к «банкротским преступлениям»²², что представляется неверным подходом. Во-первых, под рассматриваемую норму подпадают случаи приобретения долгов с изначально имеющейся целью завладения имуществом, равно как завладение уже приобретенным имуществом (на что указывает признак обманности завладения), путем перемещения в другую юрисдикцию. Во-вторых, приведенная норма не связывает действия такого лица с вопросами несостоятельности, регулирование которых находило отражение в рассматриваемом памятнике права. Указанные обстоятельства свидетельствуют о том, что приведенная норма вытекает из обычного права и является частным случаем хищения имущества, не может относиться к институту криминального банкротства. Исходя из содержания института несостоятельности по Русской Правде и Статутам ВКЛ, к «криминальным банкротствам» того времени можно было бы условно отнести такие деяния, как, например: нарушение очередности удовлетворения прав кредиторов в пользу конкретного (конкретных) кредиторов; либо уклонение от возмещения долгов в случае уже признанной неплатежеспособности должника в порядке, предусмотренном нормами Русской Правды, в случае, если бы за подобные деяния предусматривалась уголовная ответственность.

Схожим образом регулировались вопросы несостоятельности в **Судебнике Казимира 1468 года, Судебнике 1497 года и Судебнике 1550 года**²³. По сравнению с Русской Правдой и Статутом ВКЛ рассматриваемые документы уточняли процедуры признания лица несостоятельным и возмещения долгов кредиторам. Так, например, при случайной или «бесхитростной» несостоятельности лицу выдавалась царская грамота о рассрочке уплаты долга без процентов, которая защищала должника от самоуправства кредиторов²⁴; устанавливалась обязательность расследования обстоятельств несостоятельности должностным лицом от имени судебной власти.

Рассмотренные источники права средневековья оказали значительное влияние на составителей российского Соборного Уложения 1649 года²⁵, в котором нашли свое отражение большинство вышерассмотренных норм. Вместе с тем, Соборное Уложение 1649 года, в статьях 206 и 266, содержало более подробную

²² Беркович, Н. В. Уголовная ответственность за банкротство по законодательству дореволюционной России // История государства и права. – 2005. – № 6. – С. 26–28.

²³ Судебник 1497 года // Судебники XV – XVI веков / под общ. ред. Б. Д. Грекова; подгот. текста и коммент. Р. Б. Мюллер, Л. В. Черепнина. – Москва : Издательство Академии наук СССР. – С. 17–19; Судебник Казимира (1468) = Kazimiero teisy (1468 г.) / под ред. А. Тила (отв. ред.); подготовка к печати, введ. и пояснение д-ра ист. наук Ю. Юрчиниса. – Вильнюс: Минтис, 1967. – С. 26–32; Черновалов, А. В. Несостоятельность (банкротство) в институциональной экономике: белорусская модель / А. В. Черновалов. – Минск: ООО «Мисанта», 2004. – С. 110.

²⁴ Черновалов, А. В. Несостоятельность (банкротство) в институциональной экономике: белорусская модель / А. В. Черновалов. – Минск: ООО «Мисанта», 2004. – С. 110.

²⁵ Соборное уложение 1649 года. Законодательство царя Алексея Михайловича / сост. авт. предисл. и вст. ст. В. А. Томсинов; МГУ им. М. В. Ломоносова, юрид. фак-т. – Москва : Зерцало: Гарант, 2011. – С. 58–261.

регламентацию вопроса о передаче должника в подневольное состояние (отдаче «головой до искупа») за совершение им злостного банкротства. В данном документе, в зависимости от половых признаков и принадлежности к определенному сословию, устанавливалась фиксированная цена за 1 год и 1 месяц службы «головой до искупа» в счет долга, а также регулировались иные процедурные вопросы реализации данного вида ответственности.

В это время источники западноевропейского права (например, торговых городов Италии) отражали в своих нормах следующий принцип регулирования рассматриваемого круга отношений: «несостоятельный, следовательно, мошенник». К несостоятельному должнику, для выявления имущества, было возможным применение пыток ²⁶, в чем явно прослеживается наследие рассмотренных выше древнеримских подходов правового регулирования соответствующих правоотношений. К XVI–XVII вв. в ряде стран Европейского Континента возникает тенденция законодательного разделения виновной (уголовно-наказуемой) и несчастной несостоятельности (напр. указы французских, германских и английских королей) ²⁷, что соотносится с рассмотренными выше тенденциями правового регулирования вопросов несостоятельности в древнерусской истории и истории Беларуси.

Анализ средневековых источников права позволяет сделать вывод о том, что базой для регулирования вопросов, связанных с несостоятельностью, стало обычное право, основанное на традициях и принципе справедливости. Проанализированные источники права не содержат норм, направленных на обеспечение функционирования социально-экономического института банкротства, и имеют выраженный вектор на обеспечение имущественных интересов кредиторов.

Дальнейший исторический анализ развития института криминального банкротства следует производить с учетом развития социально-экономической ситуации в сообществе европейской цивилизации. В период с XVII–XIX веков на Европейском Континенте протекают экономические процессы, вызывающие усложнение торгово-обменных отношений, а также расширение и усложнение роли государства в регулировании экономических отношений. Происходящее осмысливается в рамках экономических воззрений меркантилизма (протекционизма), которые становятся официальной экономической доктриной, воспринятой ведущими странами Европы, и «фундаментом их государственной политики» ²⁸. Одним из основных положений данных воззрений, непосредственно влияющим на внутреннюю и внешнюю политику государств, является идея о

²⁶ Шершеневич, Г. Ф. Конкурсное право / Г. Ф. Шершеневич. – Казань: тип. Императорского ун-та, 1989. – С. 13–14.

²⁷ Клепицкий, И. А. Система хозяйственных преступлений / И. А. Клепицкий. – Москва: Статут, 2005. – С. 250.

²⁸ Савкин, В. И. Развитие меркантилизма и его роль в современной аграрной экономической политике России / В. И. Савкин // Национальные интересы: приоритеты и безопасность. – № 38. – 2014. – С. 2–7.

необходимости активизации и усложнения государственной политики в области экономики²⁹, а сам меркантилизм (протекционизм) называется учеными отправной точкой государственного регулирования экономики³⁰. Дальнейшее развитие и трансформация базовых идей государственного регулирования экономики происходит в связи с влиянием на экономическую политику ведущих государств доктрин А. Смита, Дж. Кейнса (и их последователей), монетаризма и институционализма.

***Захилько Кирилл Сергеевич** – старший преподаватель кафедры уголовного права юридического факультета Белорусского государственного университета, магистр юридических наук.

E-mail: zahilko@yahoo.com.

²⁹Там же.

³⁰ *Клименко, А. И.* Государственное регулирование экономики как одно из условий обеспечения ее стабильности / А. И. Клименко // Известия ПГПУ им. В. Г. Белинского. – 2011. – № 24. – С. 279–283.

ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ ЗНАЧЕННЯ ЄДЛІНСЬКО-КРАКІВСЬКОГО ПРИВІЛЕЮ ДЛЯ РУСІ

РОМАН ІВАШКО (Львів, Україна)*

У 1323 р. загинули князі Андрій та Лев II, створивши коло невизначеності в суспільно-політичному житті Королівства Русі (спадщині Романовичів – Галицько-Волинська держава). Їх наступник Юрій II Болеслав Тройденевич (1323–1340), маючи польське походження, почав зазіхати на честь та гідність руського населення, порушуючи «давні права». Його отруєння стало поштовхом до боротьби за спадщину королівства Русі між сусідніми Польським, Угорським королівствами, Великим Литовським князівством і Золотою Ордою. Королівство Русі не було ліквідоване, однак, його політичний статус залишився «підвішеним». Неповнолітня польська королева Ядвіґа (1384–1399) погодилась на шлюб із литовським князем Ягайлом та підтвердила права львівської знаті, заклавши, таким чином, основу для встановлення влади династії Ягеллонів над польськими, литовськими, білоруськими, українськими, молдавськими землями в рамках однієї політичної структури. Перебуваючи в матеріальній скруті, угорський король Сигізмунд Люксембурзький (1387–1437), уклавши угоду у Любовнянському граді та позичивши кошти у польського короля Владислава II Ягайла, змирився з таким станом речей. При цьому, політико-правовий статус Галичини зрівнявся з Іль де Франс у Французького королівстві, адже ця територія стала королівським доменом¹. Влада Ягеллонів не поширювалась на Крим, де знаходились татари. Вона не поширювалась і на землі Північно-Східної Русі, де все більше укріплювались московські князі².

У правовому відношенні визначальним документом, який вплинув на подальший хід подій стала династична Кревська унія (14 серпня 1385 р.)³. Угода мала п'ять основних пунктів. По-перше, литовський князь Ягайло зобов'язувався охреститися, разом з братами. По-друге, свої скарби він зобов'язався передати на відшкодування витрат Польського королівства та Великого Литовського князівства. Всі землі захоплені у двох держав, за рахунок цих коштів та власних зусиль, князь Ягайло зобов'язався повернути. Ці умови були спрямовані, перш за все, проти агресії Тевтонського. Хрещення литовської язичницької еліти було політичним кроком, що унеможливлювало примусове окатоличення литовців. По-третє, взамін королева Угорщини Єлизавета (бл. 1340–1387) мала віддати заміж за

¹ Привілеї міста Львова. *Львівські історичні пам'ятки*. Т. 1. Електронний варіант. Ред. Я. Дашкевич, Р. Шуст. Львів, 2010. С. 52-58.

² Про долю спадщини Романовичів дивіться детальніше: Войтович Л. В. Польща, Мазовія, Литва й Угорщина у боротьбі за спадщину Романовичів // *Галицько-Волинські етюди*. Біла Церква, 2011. С. 363-379.

³ *Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби*. Упор. Т. Гошко. Львів, 2011. С. 38-40.

князя Ягайла свою доньку – польську королеву Ядвігу. По-четверте, перед цим потрібно було розірвати попередні домовленості про шлюб королеви Ядвіги з австрійським герцогом Вільгельмом. Князь Ягайло зобов'язувався відшкодувати за це двісті тисяч флоринів. В останньому пункті було визначено, що християн, які опинилися в полоні у польських землях внаслідок війн, потрібно відпустити на волю. Право світської інвеститури на території Королівства Русі перейшло від угорських до польських монархів. Креатурою королеви Ядвіги був, зокрема, галицький архієпископ Якуб Стрепа, що зарекомендував себе як пастир з найкращої сторони. Нащадків у подружньої пари не було. Королева Ядвіга померла у 1399 р., а король Владислав II Ягайло одружувався ще тричі.

Своєрідним підсумуванням політико-правової діяльності короля Владислава II Ягайла став Єдлінський привілей виданий у 1430 р., підтверджуваний у Кракові у 1433 р.⁴. Дослідники вважають його переломним в історії українських земель, адже внаслідок його запровадження почалась справжня інкорпорація українських земель до складу Королівства Польського⁵. Документ мав розлогий вступ, де вказано з якою метою він був створений. *В інтитуляції Владислав II Ягайло називає себе королем Польщі та краківської, сandomирської, сєрадської, ленчицької, кувявської земель, князем литовським та спадкоємцем Померанії і Русі*. Він зазначив, що військова боротьба його підданих із зовнішніми ворогами загалом була успішною, тому їх потрібно було нагородити щедрими королівськими донаціями. Король Владислав II Ягайло очікував, що в майбутньому піддані так само будуть відданими його синам – Владиславу та Казимиру. У першій редакції писалось про досягнення домовленості щодо урочистого переходу земель Литви та Русі (Південно-Західної) до складу Польського королівства після смерті великого литовського князя Вітовта Кейстутовича (1401–1430). В останній редакції, вже після смерті цього князя, аналогічні умови були передбачені стосовно наступного великого литовського князя – Сигізмунда Кейстутовича (1432–1440).

Постанови першої редакції не вдалося виконати, оскільки вони не відповідали реальному стану речей. Наступником Вітовта Кейстутовича став князь Свидригайло Ольгердович (†1452 р.), який, хоча і був католиком, але знайшов підтримку у православної руської шляхти. Великий князь Сигізмунд Кейстутович був обраний йому на противагу, що спричинило громадянську війну у Великому Литовському князівстві⁶. Своєрідною «панацеєю» для завершення війни мала стати локальна церковна унія, але Апостольська Столиця не підтримала однозначно одну

⁴ Центральний державний історичний архів у Львові (ЦДАЛ). Ф. 138. Оп. 1. Од. зб. 45. Арк. 12; Оpubліковано: *Jus Polonicum, codicibus veteribus manuscriptis et editionibus quibusque collatis*. Ed. J. Bandtkie. Varsaviae, 1831. Р. 224-234; Яковенко Н. М., Миронова В. М. *Латинська мова: підручник*. 2-ге вид. Львів, 2002. С. 264-267; *Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби*. Упор. Т. Гошко. Львів, 2011. С. 44-49.

⁵ Войтович Л. В. *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження*. Львів, 2000. С. 438.

⁶ Яковенко Н. М. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*. 2-ге вид. Київ, 2005. С. 144-149.

із сторін, очікуючи їх примирення⁷.

Єдлінсько-краківський привілей містив тридцять одну статтю. Польський король Владислав II Ягайло загально підтвердив та продовжив юридичну дію привілеїв своїх попередників для всіх станів суспільства (Ст. 1, 2, 4, 20, 21, 27). Зі змісту статей можна чітко виділити середньовічний поділ суспільства на «тих, що воюють», «тих, що моляться» та «тих, що працюють»⁸. Стосовно «тих, що воюють», то державні урядові посади мали б отримати місцеві польські шляхтичі, які відзначились службою (Ст. 3). Призначення чужинців на державні посади для утримання чи оренду замків, фортець чи міст заборонялося (Ст. 5, 25). При цьому права та свободи державних урядовців не можна було обмежувати, зменшувати, скасовувати, чи ліквідовувати. Постанова була досить слушною у зв'язку зі спірними територіями Польського королівства (принаймні з Угорським королівством та державою Тевтонського ордену). Напруженою була ситуація і з урядовцями Великого Литовського князівства на Поділлі та Волині. Польська шляхта зобов'язана була відправлятися у військовий похід з королем, стерегти кордони за власний кошт (Ст. 6-7). Витрати та втрати компенсувались у випадку полону чи перенесення військових дій за межі держави (Ст. 8-9). Передбачена була виплати у розмірі п'яти гривень для списа – для здійснення військового походу впродовж двох років за кордон (Ст. 10-12). У випадку суду над шляхтичами потрібно було оплатити судових коштів для старост чи управителів, які судді мали використовувати на свій розсуд (Ст. 23, 28, 29). Судді та писарі на місцях повинні були мати добру славу, здібними та відповідальними (Ст. 24, 31).

«Ті, що працюють», а саме, кметі та міщани, були звільнені від податків, поборів, панщини, перевезень підводами, різноманітних послуг, данини збіжжям, постою, заїздів (Ст. 14)⁹. Польський король Владислав II Ягайло зобов'язався, що все необхідне куплятиме за власний рахунок під час подорожей та заїздів (Ст. 22). Для кметів залишилась лише обов'язкова виплата у розмірі двох грошів звичайної польської монети з лану (Ст. 14, 18). Її потрібно було здійснити для шляхтичів у період від св. Михаїла до св. Миколая (орієнтовно жовтень-листопад) з кожного лану. У разі невиконання виплати, збирач податків повинен був забрати у «винного» села вола або ж корову. У випадку невиконання річних згаданих виплат, впродовж чотирнадцяти днів від цього стягнення, потрібно було забрати ще й другу корову або вола (Ст. 17). Від обов'язкового податку були звільнені мірошники, корчмарі, міщани, що жили в межах мурів міст, селяни-загородники (Ст. 15-16, 19). Данина вівсом була збережена для жителів Русі до кінця правління короля Владислава II Ягайла (Ст. 26). При цьому на цій території потрібно було запровадити одне право та закони – такі ж, як і в Королівстві Польському. Жителі

⁷ *Skarbiec dyplomatów papieskich, cesarskich, królewskich*. Red. I. Daniłowicz. Wilno, 1862. T. 2. S. 158-159.

⁸ Зайбт Ф. *Блиск і вбогість Середньовіччя. Історія з початком і кінцем*. Пер. з нім. Х. Назаркевич. Львів, 2009. С. 137.

⁹ *Привілеї міста Львова*. С. 76-80.

Куявської та Добжинської земель, повинні були платити данину вівсом ще впродовж десяти років, а потім мали б бути звільнені від неї (Ст. 30). Карбування монети наступнику Владислава II Ягайла потрібно було узгоджувати із прелатами та панами Королівства Польського (Ст. 13). Документ закріпив принцип презумпції невинуватості громадян королівства. У випадку схоплення або ж доведення участі громадян у підпалах, умисних убивствах, викраденнях дівчат та жінок, пограбуваннях та спустошеннях, чи відмові сплатити заставу потрібно було передати порушника судді відповідної землі (Ст. 23).

«Ті, що моляться» отримали загальні підтвердження привілеїв королів Казимира III (1333–1370) та Людовіка Анжуйського (1370–1382) та ін., як це передбачалось і для інших станів суспільства Королівства Польського (Ст. 2, 4, 21). Більш детально в Єдлінському привілеї вони не були окреслені. Конкретні приклади церковних привілеїв короля Казимира III чи Владислава II Ягайла мали досить суперечливий характер. В ідеалі, усі піддані Владислава II Ягайла, в тому числі і християни східного (грецького) обряду, мали б окатоличитись. Проте ця справа мала утопічний характер, що зрозумів ще його попередник Казимир III, дозволивши відновлення Галицької митрополії східного обряду¹⁰. Король Владислав II Ягайло надав особливі права карати еретиків, розривати шлюби між християнами західного та східного обрядів, стежити за хрещенням немовлят в костелах для львівського архієпископа Яна Жешовського (1414–1436) та місцевій польській адміністрації¹¹. Християни Львівської архідієцезії зобов'язані були платити на утримання латинського архієпископа ледве не втричі більше, ніж на користь держави¹². Уже згаданий львівський архієпископ Ян Жешовський уділив шлюб для польського короля та його третьої дружини Ельжбети Грановської (бл.1372–1420) у 1417. Ці дії викликали спротив архієпископа Гнєзна Міколая Тромби (1412–1422), що добився визнання привілейованого становища власної катедри порівняно із новоствореною львівською у Королівстві Польському¹³. Проте король Владислав II Ягайло спробував нівелювати цю перевагу, звільнивши латинське духовенство на Русі від державних повинностей та зрівнявши у правах Львівську архідієцезію із Гнєзненською. Ці дії він пояснив важкими умовами діяльності латинського духовенства в руських землях серед «схизматиків», бажанням забезпечити процвітання Королівства Польського та успіх для своїх нащадків¹⁴. Проте на Волині король Владислав II Ягайло, для втримання

¹⁰ Великий А. *З літопису християнської України*. Кн. 2: XII–XIV ст. Українська духовна бібліотека. Рим-Львів, 1999. С. 259–260.

¹¹ *Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVII ст.): збірник документів та матеріалів*. Упор. Є. Гринів та ін. Київ, 1988. С. 48–49.

¹² *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie* (AGZ). Red. X. Liske. Lwów, 1870. T. 3. 191–192.

¹³ *Jana Długosza roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*. 2-gie wyd. Warszawa, 2009. Ks. 11. S. 73–74.

¹⁴ AGZ. Lwów, 1873. T. 4. S. 142–144.

політичних позицій, підтвердив права шляхти східного обряду і заборонив руйнувати православні церкви¹⁵.

Таким чином, після смерті останніх представників місцевої правлячої династії в Галицько-Волинській державі у 1323 р., відкрились можливості та шляхи для чужоземних інвазій у землі Південно-Західної Русі. В політико-правовому відношенні, іноземні володарі не наважувались миттєво інкорпорувати руські землі до складу польської чи угорської монархій – не було ще чітко з'ясовано, кому належить право володіння руськими землями. Кревська унія накреслила лише вектори зовнішньополітичної діяльності Королівства Польського та Великого князівства Литовського, де статус руських земель прямо навіть не було сформульовано. У свою чергу. Єдлінсько-краківський привілей польського короля Владислава II Ягайло, мав узагальнюючий характер і зводився до підтверджень всіх існуючих правових рішень стосовно населення територій Ягеллонської династії. Прогресивними були принципи заборони обмеження раніше наданих прав, презумпції невинуватості, обмеження розмірів податків. Однак, окремі загальні слова та підтвердження не ліквідували суперечливості постанов, зокрема, стосовно прав духовенства і християн як західного так і східного обрядів – представників різних народів у межах однієї держави.

***Івашко Роман Володимирович** – аспірант кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка, учитель історії ОЗНЗ «Бібрська ЗОШ I-III ступенів ім. Уляни Кравченко», магістр екуменічних наук Українського Католицького Університету.

E-mail: romanivashko1@gmail.com.

¹⁵ Codex epistolaris saeculi decimi quinti. T. 1. *Monumenta Medii Aevi historica res gestas Poloniae illustrantia*. T. 2. coll. A. Sokołowski, J. Szujski. Kraków, 1876. S. 77-78.

ПРАВОВЕ ЗНАЧЕННЯ І ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ ТРУАСЬКОЇ УГОДИ 1420 р. ДЛЯ ІСТОРІЇ ФРАНЦУЗЬКОГО КОРОЛІВСТВА

ДМИТРО КОПИЛОВ (Львів, Україна)*

Мирна угода в Труа була наслідком битви при Азенкурі 25 жовтня 1415 р. і політичних розбіжностей двох французьких партій (Арманьяків і Бургіньонів), що переросли у відкритий збройний конфлікт за владу і вплив на короля Шарля VI Валуа Божевільного (1368–1422).

Ініціатором і організатором зазначеної угоди виступила Бургундія, в першу чергу герцог Філіп III Добрий (1396–1467), а також молодий та енергійний англійський король Генрі V (1386–1422). Англійський король, задля остаточної легітимізації свого права на англійський престол, відновив війну з Францією – одразу після врегулювання кризи у своїй країні. Зовнішня війна мала підняти престиж та авторитет короля в очах підданих [24, с. 213].

Право на престол Франції Генрі V обґрунтував попередніми діями свого родича з династії Плантагенетів Едварда III (1312–1377) та мирною угодою, яку той уклав із Францією. Едвард III також обґрунтовував свої права на французький трон *Салічною правдою*, оскільки був онуком Філіпа IV Красивого (1268–1314). Варто підкреслити, що Генрі V опирався на політичний і військовий досвід Едварда III та намагався копіювати прадіда. Однак, уклавши 8 травня 1360 р. мирну угоду в *Бретіньї*, Едвард III фактично визнав рід Валуа легітимною правлячою династією Франції. Водночас він відкинув свої домагання на французький престол і приєднав до англійської корони Гієнь, Сентонж, Пуату, Кале та інші території. Конфлікт мав би бути вичерпаний [11, с. 103 – 107].

Втім, умови угоди в Бретіньї закономірно не влаштовували французького короля Шарля V (1338–1380), який почав проводити економічні та військові реформи задля майбутньої війни з Англією. Бойові дії відновилися в 1369 р., коли Едвард III вкотре заявив про своє право на трон Франції і разом з сином Едвардом Вудстоком Чорним Принцом (1330–1376) отримав ряд перемог над французами. Однак, тоді в Британії почалися заворушення шотландців, ймовірно не без втручання Шарля V. Едвард III змушений був зробити паузу у війні з французами, але 1377 р. помер. Справу Плантагенетів продовжила побічна гілка цієї династії – Ланкастери.

В 1415 р. Генрі V заявив про своє право на французький трон, але Валуа вважали, що домагання Ланкастера не мають під собою жодного правового підґрунтя. Зі свого боку, Генрі V міг закинути французам те, що у його жилах тече кров Плантагенетів, які за вже згаданою *Салічною правдою* мали право на французьку корону. Оскільки Карл V не дотримався мирної угоди в Брітінї і, відкрито порушивши її, розпочав війну проти Англії, він – Генрі V – не порушує

миру, який настав після смерті Едварда III і його сина, а лише встановлює справедливість та відроджує порядок. При цьому, молодий Генрі V посилався на право крові та обґрунтовував своє вторгнення у Францію віроломством попереднього французького короля, який порушив встановлений Едвардом III порядок [11, с. 106].

У будь-якому разі, юридичних причин для конфлікту вистачало. В Англії і Франції розуміли, що конфлікт після смерті Едварда III і Едварда Вудстока Чорного Принца не завершився, а лише призупинився.

Нову військову операцію проти французів планував провести ще батько Генрі V, король Генрі IV (1366–1413), але через внутрішньополітичні чвари, пов'язані з узурпацією ним англійського трону і вбивством представника правлячої династії Плантагенетів Річарда II (1367–1400), зробити цього не зміг. Задуми батька втілював у житті син. Тріумф англійців в битві при Азенкурі 1415 р. затвердив престиж і авторитет Генрі V як англійського короля з династії Ланкастерів.

Важливу роль для укладення мирної угоди в Труа відіграла партія бургіньонів, яка пізніше переорієнтувала свої погляди на Англію. На це, в свою чергу, вплинули події перемовин між дофіном Шарлем Валуа (1403–1461) і Жаном Безстрашним (1371–1419) на мосту в Монтеро [21, с. 134]. Втім, вважаємо доцільним стверджувати, що фундамент майбутнього союзу Англії і Бургундії було закладено ще 1415 р., коли Жан Безстрашний відмовився виступати війною проти англійських інтервентів [23, с. 288].

Отже, в 1417 р. Генрі V з армією в 7-10 тис. осіб, здійснив чергову військову кампанію у Францію. У 1419 р. в англійських руках опинилися Кале, більша частина південного сходу з центром у Бордо, а також Нормандія і Бретань. Тоді ж Францію було номінально поділено на сфери впливу між англійським королем Генрі V, Жаном Безстрашним разом з Шарлем VI та Ізабеллою Баварською (1370–1435) і дофіном Шарлем [23, с. 295].

Англійський король поступово просувався по долині Сени на південь Франції. У цей час Жан Безстрашний і дофін вели дипломатичні переговори з англійцями. Навесні відбулася зустріч герцога Бургундії та англійського короля. За повідомленням бургундського хроніста Ангерана де Монстреле (1390–1453), Генрі V зробив на цій зустрічі хитрий крок: коли Жан Безстрашний встав на коліна і зігнув голову, англійський король підійшовши взяв його за руку, обійняв та проявив повагу. Річ у тім, що Генрі V потребував подібного союзу. *Методи дипломатії були легшими і абсолютно безкоштовними засобами для досягнення мети.* Натомість військова кампанія потребувала великих фінансових затрат. Варто зауважити, що англійський король не міг тоді використати чвари між бургіньонами і арманьяками на свою користь.

У Мелені, з 30 травня по 30 червня 1419 р. було проведено декілька нарад, на яких були присутні Шарль VI, Ізабелла Баварська, їх дочка Катерина Валуа (1401–1437), Жан Безстрашний та брати короля Генрі V Хамфр і Глостер (1390–1447), Томас Кларенс (1387–1421). Ці наради ні до чого не призвели, оскільки Генрі V

забажав те, що не було вигідно герцогу Бургундському і королю Шарлю VI – суверенні Нормандію та Аквітанію і руку Катерини. Герцог Бургундський та Ізабелла не могли погодитися на такі зухвалі умови. Територіальний поділ королівства означав би крах їхнього престижу, підірвав би довіру прихильників [21, с. 132].

Перш ніж виїхати з Мелену, Генрі V сказав герцогу: *«Милий кузене, хочу, щоб ви знали, що ми або отримаємо дочку короля, або виженемо його з королівства разом з вами. Сір, – відповів Жан, – можливо, вам такі слова легко вимовити, але перш, ніж ви зможете вигнати з цього королівства мого пана і мене, я нітрохи не сумніваюся в тому, що ви вже достатньо втомитеся»*.

Оскільки англійці могли загрожувати безпосереднім володінням герцога Бургундського, він вирішив піти на дипломатичні поступки разом з супротивником – дофіном, котрому тоді було 15 років. Ймовірно, герцог Бургундський не сумнівався, що зуміє перетягнути на свою сторону малолітнього дофіна Шарля.

Король Генрі V знав про зв'язки Жана Безстрашного з дофіном і відреагував миттєво, захопивши важливе місто Понтуаз на Уазі, причому розпочав військову операцію одразу після закінчення перемовин. Такий крок англійського монарха мав на меті дати зрозуміти герцогу Бургундському тверду позицію Англії [7, с. 133]. 10 вересня 1419 р. делегації дофіна і герцога Бургундського зустрілися на мосту в місті Монтеро, недалеко від Парижа. Подальші події на мосту залишаються незрозумілими через нестачу джерел [18, с. 319].

Зрозуміло лише, що переговори зайшли в глухий кут, а герцога Бургундії Жана Безстрашного було вбито лицарем зі свити дофіна Шарля Тангідю Шателем. Більшість істориків дотримуються версії, що вбивство герцога Бургундського стало своєрідною помстою за вбивство його людьми Людовіка Орлеанського (1372–1407) у 1407 р. [18, с. 320].

Більш як століття потому король Франциск I (1494–1547) відвідав крипту у Шампмоле, де місцевий монах показав йому череп Жана Безстрашного з отвором від удару бойовою сокирою, підкресливши, що через *«цей отвір англійці зайшли у Францію»*. Як би там не було, вбивство поставило хрест на об'єднанні сил у війні з англійською інтервенцією. Син Жана Безстрашного Філіп III Добрий (1396–1467) розірвав відносини з дофіном Шарлем (до того ж, останній відмовлявся визнати свою провину). Ця ситуація виглядає алогічно, оскільки вбивати Жана Безстрашного, який пропонував мир і спільні дії проти Англії заради помсти, означало поставити свої особисті інтереси вище державних. На додачу Бургундія була єдиним сильним союзником усередині країни проти англійців. Можливо, вбивство організував навіть і король Генрі V, щоб не допустити об'єднання протиборчих сил. Відомо, що він вів переписку і з арманьяками і з бургіньонами [18, с. 320].

Тепер союз Бургундії та Англії залишався питанням часу.

У січні 1420 р. проведено Королівську раду, де головою виступив Шарль VI. На раді було видано *ордонанс* в якому дофіна Шарля (рідного сина короля) піддали

прокляття. З огляду на хворобу короля, всі ці рішення приймалися Ізабеллою Баварською і бургіньонами, які домінували в його свиті і адміністрації. Дофіна викреслили зі спадщини і назвали **«батьковбивцею, образником королівської величі, руйнівником і ворогом народної волі»**. Як вдало зауважив російський історик О. І. Нуждін, *ордонанс* створив незвичайну правову ситуацію. Єдиний нащадок французького короля позбавлявся прав на трон [18, с. 321].

Проблема полягала в *Салічному законі престолонаслідування*, який відновили у Франції на початку XIV ст. задля вирішення династичних криз. Права престолонаслідування обходили жінку. Таким чином, майбутнім королем мав би бути представник побічної гілки правлячої династії або агнат короля. Кандидатур на цю роль було декілька – в першу чергу син Жана Безстрашного Філіп III Бургундський. Однак, розуміючи, що корона Франції цікавить Генрі V, він більше за все переймався економічними і політичними проблемами рідної Бургундії. Ще одна особа, Шарль Орлеанський (1394–1465), син вбитого Людовіка, підходив на роль короля, але в 1415 р. в битві при Азенкурі він потрапив у полон і перебував в Англії.

Таким чином, окрім англійців (якщо виключити герцога Бургундського) очолити реальну владу ніхто не міг. Це була перша передумова договору [18, с. 321].

Герцог Філіп сподівався, що в обмін на допомогу англійському королю, зможе розширити власні володіння і буде проводити свою політику в регіонах які його цікавлять (у Фландрії). Філіп III сподівався також, що Бургундія буде відігравати одну провідну роль у Франції, коли Генрі V досягне своєї мети [8, с. 25].

Втім, виникали певні труднощі, оскільки молодий герцог був головним пером Франції. «Допомога» іноземному королю зайняти французький трон, означала б, що він скоїв великий злочин проти короля і Бога (оскільки влада короля була від Бога), а це, в свою чергу, плямувало репутацію герцога, чим би і скористався дофін.

Коли король Англії і герцог Бургундії досягли порозуміння, Генрі V знову вкотре здійснив хитрий хід. Суть його полягала в наступному. Ще *на Різдво 1419 р. Бургундія і Англія уклали угоду*, в якій зазначалося, що герцог Бургундський допоможе отримати французьку корону Генрі V, який, в свою чергу, не короля Шарля VI. Це було зроблено не через те, що Генрі V поставився з розумінням до хворого французького монарха, а суто внаслідок стратегічних міркувань – не дати підняти голову арманьякам. *Генрі V погодився з Філіпом III, що стане регентом Шарля і Французького королівства. Шарль має правити до смерті, після чого королем Франції стане Генрі V і його нащадки*. До того ж, англійці мають самостійно правити в тих землях Франції, які вони завоювали у попередні роки [8, с. 26].

Генрі V був розважливим реалістом. Після вбивства Жана Безстрашного в 1419 р. англійський король різко змінив своє ставлення до ситуації. Зокрема він кардинально змінив свою політику оскільки розумів, що відбувся перелом на

користь Англії. Тепер англійський монарх заявив, що єдиним актуальним питанням для нього залишається корона Франції. Якщо при житті батька Філіпа III Доброго Генрі V хотів землі Аквітанії і Нормандії, то зараз, коли переорієнтація молодого герцога Бургундського на Англію була очевидною, він бажав створити *Об'єднане Королівство Англії і Франції – цілковито нову державу на мапі середньовічної Європи. Фактично Англо-бургундський блок вже було сформовано. Саме йому судилося стати підґрунтям Труаської угоди* [24, с. 230].

Філіп III Добрий віднині виступав посередником між Валуа і Ланкастерами. Молодий та енергійний герцог розробляв структуру майбутньої угоди. У 1420 р. він у своєму листі, адресованому 9 лютого самоврядним містам Французького королівства, повідомляв, що союз з Англією вигідний Франції. Адже завдяки ньому, нарешті наступить мир, а порушити його може тільки самопроголошений дофін Шарль. Герцог закликав не підкорятися йому [18, с. 321–322].

Варто відзначити, що Ізабелла Баварська, всупереч думці більшості істориків, не відчувала неприязні до свого опального сина Шарля. Про це свідчить факт, що в 1419–1420 рр. вона намагалася встановити з ним добрі стосунки. Англійський історик П. Ейрл зазначає, що історія, пов'язана з публічною заявою Ізабелли, під час якої вона назвала Шарля бастардом, який з'явився на світ через її любовні інтриги, не підтверджується джерелами. Радше за все, цей епізод був повністю вигаданий англійцями. Варто також зауважити, що до цього моменту, Шарля ніхто не називав бастардом і не сумнівався в його королівському походженні. Такий крок був вигідний англійцям, у першу чергу Генрі V – цей хід ще більше посилював його права на трон Франції.

Хоча королева з підозрою поставилася до дій герцога Бургундського та англійського короля, але фінансовий і особистий тиск з боку матері герцога Бургундського Маргарити Баварської і Людовіка де Робсара, якого король Генрі V спеціально відправив до королеви, зробили свою справу. 17 січня вона погодилася з тезами, що Шарль не має прав на трон і підтримала Англо-бургундський союз [8, с. 27].

21 березня 1420 р. Філіп III Добрий прибув в Труа для зустрічі з послами Генрі V. Розпочалися переговори про угоду, котрої вже давно очікували обидві сторони. З боку французів були присутні представники баляжів, міст, станів Генеральних штатів, Паризького Університету і духовенства різних міст.

Усім представникам розтлумачили суть майбутнього договору. В першу чергу, угода створюється не заради задоволення потреб англійського короля, а для встановлення миру і порядку на території Французького королівства. Парижани підтримали реалізацію угоди, бо в такому разі Нормандія, яку зайняли англійці, переходила під управління Парижа.

Деякі представники паризького духовенства, присутні на зустрічі з герцогом Бургундії, виступили проти угоди, оскільки розуміли, що війна не закінчиться. Жан де Туазі єпископ Турне все ж таки переконав парижан у тому, що потрібен мир: «Окрім англійського короля, який володіє реальною владою і силою, Париж ніхто

не захистить». Додатковим аргументом стало те, що місто заняли бургіньони, які 29 травня 1418 р. вирізали всіх арманьяків. При цьому вбивства арманьяківв Парижі були настільки масштабними, що їхні трупи *«лежали купами, як свині у болоті»* [19, с. 154].

Промова єпископа подіяла. 8 квітня 1420 р. було розроблено першу частину мирного договору – *«Попередню частину умов»*. Нарада завершилася 9 квітня. Тоді ж було опубліковано текст попередніх умов і відправлено посольство до Руану, де знаходився Генрі V.

Щоб вдати легітимність передачі французького трону англійському королю, *«Попередня частина»* цієї умови опиралася на норму *Салічної правди*. Щоб передати корону, король Шарль VI мав би проголосити Генрі V своїм сином. Після смерті французького короля, корони Англії і Франції мали об'єднатися в одну державу, в той час як після смерті Генрі V, корона *Об'єданого Королівства Англії і Франції* мала перейти до його нащадків. При цьому, Франція зберігала право, закони, звичаї [15, с. 75].

Нарешті 29 квітня, за участі станів Генеральних штатів, мера Парижа, канцлерів, єпископів Нотр-Даму, представників Паризького університету, прево та міщан, було затверджено *«Попередні пункти»*. З підписанням угоди треба було поквапитись, оскільки ніхто не міг знати коли у Шарля VI знову розпочнуться прояви хвороби. В такому разі, якщо англійцям і вдалося б змусити короля підписати документ в стані хвороби, то арманьяки могли апелювати тим, що угода підписана королем, який зробив це несвідомо.

Важливо наголосити, що ще в XIV ст. було сформовано уяву про «образу величності». Склад цього злочину полягав насамперед у посяганні на суверенне право короля, а також в його невизнанні чи порушенні. Російський медієвіст Ю. П. Малінін, зауважив: *«Піддані, які оскаржують, відкидають або не визнають ордонанси короля, скоюють злочин, ображаючи величність»*. Особливо страшним злочином вважалося присвоєння суверенних прав французького короля. Генрі V, як і Едвард III, порушив зазначену норму, тому йому потрібна була подібна угода, що могла б обґрунтувати і реабілітувати його право на французький трон.

З іншого боку, в тому ж XIV ст. з'явилася і набрала популярності максима: *«король є імператором в своєму королівстві»*. Себто, король мав як суверенний пан, бути не просто хранителем і захисником закону, а й законодавцем, котрий здатен скасовувати старі і запроваджувати нові закони [14, с. 234–235].

На одному із засідань паризького парламенту, в 1418 р., адвокат зауважив, що *«король є імператором у своєму королівстві, яке він отримав лише від одного Бога, не визнаючи ніякого земного суверенного сеньйора, і тому править і керує, як треба, королівством і підданими... видаючи закони, статuti, ордонанси і постанови, які жоден з його підданих або хтось інший не може ні оскаржити, ні піддати сумніву, ні обговорювати прямо або опосередковано»*. Фактично, завдяки цьому законодавству і такому трактуванню королівської влади,

англійський король і герцог Бургундський зуміли реалізувати затвердження прав англійського короля і його нащадків на французький трон. Проти виступили лише арманьяки з дофіном Шарлем на чолі. Виступаючи проти угоди, молодий дофін порушував волю законного суверена, тому його і всіх, хто його підтримував Генрі V мав би підкорити волі законного короля [14, с. 236].

З англійської сторони умови угоди писали безпосередньо Генрі V і його брати та досвідчені чиновники. Особливо активно себе проявив Томас Монтегю граф Солсбері.

8 травня 1420 р. король Генрі V, який на цей час вже знаходився в Понтуазі, виступив в Труа. В місто прибули Шарль VI, Ізабелла Баварська і Катерина Валуа, з якою англійський король мав одружитися [15, с. 77].

В Труа підготували все для урочистої церемонії підписання угоди, місто причепурили і прикрасили до святкування, делегації теж були на місці. Генрі обережно підходив до міста, побоюючись арманьяків, які контролювали землі за річками Сеною та Йоною на південному сході від Парижу. Для протидії французам англійцями було задіяно велике військо, що складалося в основному з лучників – рішучої та ефективної сили. Генрі V пройшов повз Париж, мешканці якого стовпилися на міських мурах, щоб побачити англійського короля. 9 травня англійці підійшли в сильно укріплене місто Провен для відпочинку [8, с. 28].

20 травня, англійський король Генрі V, якого зустрів і супроводжував герцог Бургундський, урочисто ввійшов у Труа.

Після того, як англійці зайшли в місто, Генрі V вирушив до французького короля, щоб вшанувати його, але Шарль VI, котрий сидів на троні, не впізнав Генрі. Багато хто з присутніх, зокрема й королева з принцесою, зніжковіли від такої сцени. Але Шарль все ж промовив **«А, це ви? Ласкаво просимо, ми раді вас бачити! Привітайте дам»** [8, с. 26]. Після цього Генрі V поцілував королеву і принцесу та провів з ними бесіду, присвячену організаційним моментам та наслідкам майбутнього договору. Потім, в супроводі свити, Генрі попрямував до резиденції.

Із ратифікацією умови треба було поспішати, оскільки ніхто не міг знати точно, коли король Шарль знову втратить свідомість. На наступний день, 21 травня Генрі V урочисто вступив у міський собор Св. Павла для церемонії ратифікації угоди [20, с. 136].

У соборі Генрі V та Ізабелла разом пройшли по довгому нефу, після чого англійський король піднявся на вівтар в апсиді собору та урочисто зачитав усім присутнім статті мирної угоди, яку почали називати Труаською угодою. *Варто відзначити, що цей договір англійський король скріпив тією самою печаткою, що й Едвард III у 1360 р. мирну угоду в Брітанії. Це також мало б вказати на остаточну правову справедливість, яка запанувала між обома королівствами. Себто, молодий Генрі V закінчив справу розпочату прадідом.* Не менш цікавий факт полягає і в тому, що на церемонії ратифікації не було французького короля. Це надавало правову зброю арманьякам, які почали зазначати, що угода підписана не з волі Шарля VI [10, с. 200].

Вже згадуваний історик О. І. Нуждін зауважив, що договір містить три групи умов:

1. Статті 1-17, 20-23, 27- 28, 30-31 присвячено управлінню державою під час життя короля Шарля та функціям, які повинен у цей період виконувати Генрі V.

2. Статті 18, 24-25 присвячено правовому порядку передачі влади, налагодженню відносин з герцогом Бургундським, і опальним дофіном (статті 19,26,29).

3. Статті 1, 24-25 декларували основну мету договору – встановлення миру між двома державами.

Сам документ – це пергаментний лист 54,5 x 70 см., що починається з преамбули: *«Карл милістю божою король Франції на вічні часи. В ім'я миру і припинення чвар між королівствами Франції і Англії...»*. Текст написаний латиною, дрібним готичним шрифтом і складається з 31 статті, тексту постанов, клятви і висновків [18, с. 323–324].

Основна умова мирної угоди – мир між обома королівствами і передача права на трон Шарлем VI Валуа Генрі V Ланкастеру. Цікаво, що в умові договору зазначалося, що у погіршенні відносин обох королівств була винна не тільки політика попередників, але і *«войовнича церква»* [18, с. 325].

Віднині англійський король Генрі V ставав сином і нащадком короля Франції. Це був вдалий дипломатичний хід, оскільки Генрі V не можна було звинувачувати в посяганні на королівську гідність і порушенні *Салічної правди*. Генрі V мав шанувати свою жінку і короля з королевою. Катерина мала б зберегти титул королеви Франції.

В 6 пункті зазначалося, що після смерті Шарля VI Франція з усіма володіннями і королівським правом *«...навічно передані будуть нашому синові, нашому королю Генрі і його нащадкам»* [15, с. 74].

З огляду на серйозну хворобу французького короля, угода містила чітку вказівку, в якій зазначалося, що управління державою французький монарх має передати при житті (як і всю виконавчу владу) англійському монарху, котрий має право керувати країною, зважаючи на Королівську раду і Раду дворянства. Після смерті Шарля VI, Генрі V отримував повне право звільняти або замінити членів рад, які було сформовано Шарлем VI.

Фактично, англійському королю розв'язували руки, від часу ратифікації і набору чинності Труаської угоди Генрі V мав свободу дій, обмежену лише символічно, з огляду на загальну ситуацію, що склалася в королівстві.

Про свободу дій англійського монарха свідчить 7 пункт умови: *«...справи управління передані будуть вказаному синові нашому, королю Генрі, який приймає на себе зобов'язання правити з усією турботою, старанням і відданістю до більшої слави Божої, а також на славу нашу і подружжя нашого, і в ім'я процвітання названого королівства, щоб захистити, убезпечити і умиротворити назване королівство, керуючи їм згідно з вимогами справедливості і правосуддя, спираючись в тому на пораду і допомогу вищих*

сенйорів, баронів і дворян названого королівства» [4, с. 100].

Генрі V не мав права посягати на владу французьких Генеральних штатів, а також не міг скасовувати права і вольності в будь-якому регіоні, як при житті так і після смерті французького короля. Мирна угода була вдалим кроком для англійців у всіх сферах, в першу чергу в економічній. Що стосується права, норм, звичаїв і традицій Французького королівства, то цей аспект теж було уточнено в угоді. Англійський король, після смерті Шарля, ставав королем Франції, але не міг ні зараз, ні пізніше змінювати жодних інституцій, закладених Капетингами і Валуа. Міста і бальяжі мали б і надалі зберігати свої права та устрій, який існував за часів Шарля VI. До того ж, дуже важлива теза, яка вказує, що Генрі V міг впроваджувати в органи місцевого самоврядування – **«людей надійних, чесних, здатних»**. Університети, церква та будь-які навчальні заклади світського і духовного характеру, які знаходились під юрисдикцією корони, в тому числі і в Нормандії (якою керували англійці), **«в повній мірі зберігали свої права і власність, доходи, пільги, вольності, прерогативи та інше, які їм належали в королівстві Французькому, які дозволені їм особливо, серед інших підданих Французької корони»** [4, с. 100].

Проблемою залишалося питання півдня Франції і арманьяків. Південні землі не визнали юридичної сили Труаської угоди. Опозицію англійському королю очолював дофін, біля нього гуртувалися всі сили опору, але через інтриги його оточення, в майбутньому вони будуть отримувати поразку за поразкою.

12 пункт угоди декларував, що англійський король має підкорити кожний замок, фортецю, місто, людину, які не підтримали волі суверена королівства, себто тих, хто порушив одне з головних прав Французького королівства. Король Генрі V має привести, до того ж в короткий час, всіх бунтівників до лона королівства. Отже, можна побачити, що мирна угода відкрито не ухиляється від продовження військових дій. Однак, помітна трансформація цієї війни: арманьяки де-юре стали «внутрішнім окупантом», що чинить супротив волі глави держави [15, с. 75].

Спірні територіальні питання в угоді не підіймалися. Наприклад, питання належності Гасконі (яка раніше була володінням Плантагенетів) було вирішено в дуже хитрий спосіб. Оскільки, питання Гасконі не зачепили в угоді, то, відповідно, статус цієї місцевості не мав би змінюватися. З юридичної точки зору, її участь могли б вирішувати, спираючись на умови попередньої мирної угоди від 1396 р. Ця область залишалася під сюзеренітетом Франції, але оскільки королем Франції після смерті Шарля становився Генрі V, то підтверджувати свої права сюзерена на Гасконь не мало жодного сенсу. До того ж, Нормандія і північна частина Франції, яку підкорили і зайняли англійці, за умовами Труаської угоди теж мала б залишатися в складі Французького Королівства [18, с. 323–324].

Чітко проголошувалося: **«... інші, всі без винятку частини королівства Французького, які йому (Генрі V – Д. К.) вдасться підкорити, перейдуть під владу, юрисдикцію і управління французької корони»** [4, с. 100].

Фактично Франція ставала частиною Англії, номінально зберігаючи своє право, звичаї та норми, але з державного апарату Франції, по суті, можна було зробити маріонетковий уряд проанглійських чиновників.

Важливим моментом угоди було обґрунтування легітимності прав англійського короля на французький трон, в обхід прав законного спадкоємця дофіна Шарля. Задля цього Генрі V став *«милим сином»* і нащадком французького короля і королеви, а принцеса Катерина ставала його жінкою, яка мала б народити законного спадкоємця на трон, який в свою чергу, мав би повні права на правління державою [15, с. 76]. Англіїці вигадали і розповсюдили чутки про дофіна Шарля, котрі ставили під сумнів його право на трон (нібито був бастардом). Вірогідно, що це був блеф, який мав на меті підкріпити права англійського монарха [18, с. 326].

Причини, через які дофін позбавлявся права володіння королівством, викладені нечітко і незрозуміло. Ні король Шарль, ні герцог Бургундський, ні Генрі V не мали права вступати в сепаратний мир з дофіном і арманьяками. Вже наступного року дофін Шарль, детально вивчивши статтю, що позбавляла його законних прав, видав *«Маніфест проти угоди в Труа»*, де заявив що *«честь флер-де-ліль»* (лілії – герб Валуа – Д. К.) *і право на корону Франції не можуть бути передані чужинцям, особливо тим, хто є нашим споконвічним ворогом»* [11, с. 259].

Дофін закликав все населення королівства не визнавати угоди в Труа. Таким чином, Франція розділилася по р. Луарі – між володіннями Генрі V, бургундців та дофіна. В будь якому разі, дофін (на думку англійців) оскаржив суверенне право і волю глави держави, що вважалося великим злочином.

Не менш важливою статтею щодо закріплення прав Генрі V і його спадкоємців на трон Франції була 29 стаття, що передбачала *«...в обов'язок вищим сеньйорам, баронам, дворянам і представникам усіх станів зазначеного королівства, як то духовенству, так і мирянам, а також міщан і представників міського управління, що мешкають в усіх містах зазначеного королівства, виконуючи наказ наш принести таку клятву»*. Усі частини королівства з їхнім населенням, мали принести васальну клятву майбутньому королю Генрі V [11, с. 260].

О. І. Нуждін зауважує, що створення подвійної держави з монархічною формою правління через особисту унію, сучасними істориками трактується через розмиту тезу про організацію, структуру і функціонування такої держави. Одна частина схильна вважати, що Франція стала маріонеткою Англії, а інша – що все відбулося навпаки. У цьому випадку, треба, на наш погляд, погодитися, що Франція мала стати маріонеткою Англії, оскільки всі міста без винятку зобов'язувались принести васальну клятву [18, с. 326].

Не менш цікавими були статті, умови яких стосувалися відносин і становища герцога Бургундського Філіпа III Доброго. Молодий герцог Бургундський зняв із себе відповідальність за війну з арманьяками-дофіністами. Віднині основний тягар війни і пов'язані з нею проблеми лягали цілковито на плечі молодого англійського короля. Але герцог Бургундський, як основний союзник англійців на континенті, мав надсилати військові підкріплення для кампаній короля.

Роль Філіпа III за статтями угоди була теж доволі розмитою. Англійський король Генрі V мав би не тільки прислуховуватися до Генеральних штатів, а так само й діяти: *«З ради ... Філіпа, герцога Бургундського та інших знатних людей королівства ...»*. Фактично, цю тезу можна розглядати як завуальовану участь герцога Бургундського в управлінні державою, оскільки Генрі V як регент і майбутній король Франції, мав би прислуховуватися до його порад.

Головна вимога і обов'язок Філіпа Доброго полягала в збереженні тієї моделі державного ладу, який встановлювався після ратифікації і вступу в силу Труаської угоди. Зокрема, варто зазначити, що герцог не мав права вступати в перемовини про сепаратний мир з дофіном, без згоди Шарля і Генрі. Те саме правило було вирішено впровадити і для божевільного короля та Генрі. Хоча в майбутньому Філіп Добрий йшов на поступки дофіну, але це не передбачалося умовами угоди.

В угоді нічого не зазначено про військову допомогу англійському королю з боку Філіпа Доброго, але нам відомо, що бургундські контингенти брали активну участь у військових кампаніях Генрі V і його нащадків. Це було вигідним кроком для герцога Філіпа III, який міг за це отримати землі і розширити свої володіння, що й відбулося, щоправда, вже після смерті Генрі V. У 1424 р. до складу Бургундії увійшли Осерр, Макон, Бара-сюр-Сен, а в 1430 р. Шампань та Брі, які знаходилися в руках арманьяків [15, с. 77].

Якщо Генрі V міг піти на якісь незначні територіальні поступки для свого бургундського союзника, то його спадкоємці насторожено сприймали посилення політичних позицій герцога Бургундського. Англійська адміністрація не збиралася працювати задля розширення і зміцнення Бургундії, тим більше, якщо зважати на те, що Філіп III Добрий був представником династії Валуа, а в кінці 1419 р. бургіньйони пропонували кандидатуру Філіпа на трон Франції [21, с. 212].

Бургундія була вигідна Англії виключно як сильний військовий союзник на континенті. З часом, вона могла залишитись у ролі ізолюваного від політичних справ королівства, її герцог став би маріонеткою в руках англійського монарха. Герцог Бургундський це прекрасно розумів. Наприклад, у 1424 р. молодший брат тоді вже покійного Генрі V Хамфрі герцог Глостер втрутився у політичну кризу Фландрії, що знаходилась у сфері політичних впливів Бургундії. Філіп III Добрий підтримував герцога Брабантського, який походив з бургундської династії. Регент Англії Хамфрі допоміг усунути герцога Брабантського і повернути фландрійські володіння графині Єни та Голландії Жаклін – допоміг політичному конкуренту герцога Брабантського. Філіп III був неймовірно обурився поведінкою Хамфрі і вступив з ним у листування, яке закінчилося викликом на поєдинок. І хоча Джон герцог Бедфорд вирішив конфлікт, пригрозивши, герцогу Бургундському, англо-бургундські взаємини дали помітну тріщину [15, с. 75–76].

Ще одна серйозна серйозна тріщина пішла під час облоги Орлеана в 1428–1429 рр. Після знаменитої «Битви оселедців» 15 лютого 1429 р., Орлеан ось-ось мав би капітулювати перед ворогом, але Орлеанський бастард, зважаючи на охолодження відносин між Бургундією і Англією, відрядив дипломатичну місію до герцога

Бургундського, щоб здати місто на милість його, а не англійців. Такий варіант дуже не сподобався регенту Франції Джону герцогу Бедфорду, який категорично відмовив і заявив: **«Я не для того ставлю сільця щоб інші в них ловили птахів»**. Герцог Філіп III відвів всі свої війська з під Орлеану, тим самим послабивши позиції англійців у завоюванні міста, яке могло б відкрити їм шлях для остаточного захоплення всієї Франції [15, с. 76].

Мирна угода в Труа була закріплена церемонією шлюбу короля Генрі V і Катерини Валуа. Від цього шлюбу в 1421 р. народився син і спадкоємець Генрі V Генрі VI. Труаська угода, як дуже вдало зауважила Н. Б. Басовська, створила ще одну ілюзію завершення Столітньої війни. Сер Вінстон Черчилль сказав про короля Генрі V, що той був «ясновельможним королем». Не можна не погодитися з цією тезою: Генрі V показав себе неймовірно вдалим військовим стратегом і ще більш вдалим політиком [8, с. 27]. Після підписання мирної угоди в Труа, Англія фактично домоглася своєї головної цілі – Франція (хоча і не вся) стала частиною Об'єднаного Королівства, але варто наголосити, що в Об'єднане Королівство входили лише північні землі і Гієнь, південні залишалися під повним контролем і владою дофіна.

Цікаво, коли новина про підписання угоди дійшла до Парижу, то **«всі його мешканці піднесли руки до неба в радощі»** [21, с. 136]. Після підписання угоди бойові дії відбувалися спорадично, в тому числі і в Нормандії, англійці захоплювали останні осередки супротиву, зокрема було зайнято замки Жизор, Дрьо, Іврі, Шато-Гайяр.

Угода стала основою для спільного союзу між англійцями і бургундцями, але цей союз проіснував до 1435 р., коли герцог Бургундський прямо порушив Труаську угоду і уклав союз з дофіном в Аррасі.

Мирна угода в Труа мала важливі політичні і економічні наслідки для Франції і Англії, вона мала б створити об'єднану державу і встановити мир. Але через виступ дофіна з критикою і закликом не підкорятися волі англійського короля, держава була поділена, через що Генрі V не міг одразу втілити свої плани у життя. До того ж, коли він повернувся в 1421 р. в Англію, то зіткнувся з відкритою критикою представників парламенту. Парламент прийняв цілий ряд юридичних норм, які забезпечували Англії повну незалежність від Франції. До того ж, парламент вважав, що допоміг королю повернути корону Франції, яка належала йому по праву. Тому на «громадянську війну», яка проходила на території Франції, Генрі V зобов'язувався брати гроші зі своїх нових підлеглих. Під час свого останнього візиту в Англію Генрі V не отримав від парламенту субсидії, йому навіть прийшлося звернутися до приватної позики!

Важливо підкреслити, що війну у Франції фінансувала сама Франція, англійці використовували податки місцевого населення для виплати своїм солдатам грошей. Пізніше, вже за короля Генрі VI, в Нормандії англійці призначили генеральним скарбником француза П'єра Сюрро, який зі скарбниці Франції оплачував службу англійським бійцям.

У 1422 р. відбулися події, які кардинально змінили ситуацію в країні. Цього року помер Король Генрі V Ланкастер, а через шість тижнів король Шарль VI Божевільний. За умовами угоди в Труа, після смерті Шарля VI влада б мала перейти до Генрі V, а від нього до його сина. Тому порядок престолонаслідування було порушено. Цим скористався дофін і коронувався в Пуатьє під ім'ям Карла VII Валуа [18, с. 327].

Так чи інакше, але війна, що відбувалась періодично, з невеличкими перервами, аж до 1453 р., позбавила Генрі V та його спадкоємця належної підтримки з боку французів. Їх обкладали все новими і новими податками, які йшли на фінансування війни, через що мирна угода в Труа втратила легітимність і призвела до краху всіх англійських досягнень. *Остаточно угоду було анульовано в 1435 р.*, коли Філіп III Добрий уклав мир з дофіном і визнав його своїм королем. Планам Генрі V не вдалося втілитися в життя. Згодом англійці втратять всі свої володіння у Франції окрім міста Кале на півночі. Однак домагання англійців на Францію залишались актуальними аж до 1801 р., коли англійський король Георг III відмовився від титулу короля Франції, прийнятого Едвардом III в 1340 р. [17, с. 5–6].

ЛІТЕРАТУРА

1. Азимов А. *Франция. От последнего Каролинга до Столетней войны*. Москва, 2010. 291 с.
2. Ададуров В. *Історія Франції*. Львів 2002. 412 с.
3. Tuetey A. *Journal d'un bourgeois de Paris, 1405–1449*. Paris, 1881. 460 p.
4. The treaty of Troyes, 1420. *English Historical Documents*. Ed. by A.R. Myers. Vol. IV. London, 1969. 226. p.
5. Renouard J. *La chronique d'Enguerran de Monstrelet 1400–1444*. Paris, 1887. 451 p.
6. A Letter to King Henry V from an officer having the charge of Public Works at Calais, 1421. *Letters of Queen Margaret of Anjou and Bishop Beekington and others written in the reigns of Henry V and Henry VI*. London, 1863. 21 p.
7. Перруа Э. *Столетняя война*. Пер. с франц. М. Ю. Некрасова. Санкт-Петербург, 2002. 480 с.
8. Эйрл П. *Жизнь и эпоха Генриха V*. Санкт-Петербург, 2003. 224 с.
9. Фаулер К. *Эпоха Плантагенетов и Валуа*. Пер. с англ. С. А. Кириленко. Санкт-Петербург, 2002. 352 с.
10. Фавье Ж. *Столетняя война*. Пер. с франц. М. Ю. Некрасова. Санкт-Петербург, 2009. 656 с.
11. Сьюард Д. *Генрих V*. Пер. с англ. Т. Н. Замилова. Смоленск, 1996. 397 с.
12. Пти-Дютайи Ш. *Феодальная монархия во Франции и в Англии X–XIII вв.* М., 1938. 330 с.
13. Перну Р., Клэн М. *Жанна д'Арк*. Пер. с франц. Т. Пошерстник, О. Ивановой. Москва, 1992. 560 с.

14. Малинин Ю. П. *Франция в эпоху позднего средневековья*. Санкт-Петербург, 2008. 452 с.
15. Лобанов А. Договор в Труа (1420 г.): От войны внешней к войне внутренней и наоборот. Вестник Российского государственного гуманитарного университета 2014. № 13.
16. Ле Гофф Ж. *Цивилизация средневекового Запада*. Пер. с фр. Москва, 1992. 376 с.
17. Калмыкова Е. *Образы войны в исторических представлениях англичан позднего Средневековья*. Москва, 2010. 660 с.
18. Договор в Труа. *Сборник документов по истории международных отношений в Средние века*. Сост. О. И. Нуждин. Екатеринбург, 2001. С. 84.
19. Бродель Ф. *Ідентичність Франції*. Пер. с франц. С. Глухової. Київ, 2014. 228 с.
20. Бёрн А. *Битва при Креси. История Столетней войны с 1337 по 1360 год*. Москва, 2004. 333 с.
21. Бёрн А. *Битва при Азенкуре. История Столетней войны с 1369 по 1453 год*. Москва, 2004. 352 с.
22. Басовская Н. И. *Генрих V во Франции: нерожденная империя*. Москва, 2007. 69 с.
23. Басовская Н. *Столетняя война: леопард против лилии*. Москва, 2007. 446 с.
24. Норвич Д. *История Англии и шекспировские короли*. Пер. с англ. И. В. Лабанова. Москва, 2012. 414 с.

***Копилов Дмитро Іванович** — член Львівського медієвістичного клубу, магістрант історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

E-mail: domitoritaylor@gmail.com

**«СТАРИЙ СЛУГА НАШОГО ДОМУ»:
ЮРИДИЧНО-МАЙНОВІ ВІДНОСИНИ МІЖ МАГНАТАМИ ФІРЛЕЯМИ І
ШЛЯХТИЧЕМ МІХАЛОМ ГРИЗОВСЬКИМ У СВІТЛІ КІЛЬКОХ АКТІВ З
1660-Х РОКІВ**

МАРТА ЗНАК (Львів, Україна)*

Проблематика юридично-майнових відносин між магнатом і його слугами—шляхтичами, між патроном і клієнтами, відносини «сильного» та «слабкого» кристалізують наші уявлення про характер соціально-політичної системи ранньомодерної Речі Посполитої. Хоча ця тематика викликає стійкий інтерес серед українських і польських дослідників, між тим, їхні джерелознавчі розвідки далеко не завжди завершуються всестороннім аналізом цього аспекту соціальної історії. На думку дослідниці Н. Старченко, зібраний джерельний матеріал вкрай погано підлягає систематизації та ієрархізації¹, тому важливо допомагати в розширенні згаданої теми навіть одним джерельним епізодом.

Джерело цієї розвідки – шість городських актів Люблінського воєводства 1660-х років, вписаних у реляційну книгу за 1669 рік. Головними учасниками юридично-майнових відносин, описаних нижче, були магнатська родина Фірлеїв та їх вірний слуга, шляхтич за походженням Міхал Гризовський. Мета дослідження: на прикладі одного епізоду простежити приватні стосунки між патроном і клієнтом, що, формально належачи до шляхетського стану, мали однакові права та свободи у правовому контексті.

Роль і місце магнатів Фірлеїв у правлячих колах Речі Посполитої з початку XVI – другої половини XVII ст. активно досліджуються в польській історіографії². Для розширення нашого уявлення про Фірлеїв слід згадати про їхнє походження та про визначних представників. Щодо генези родини: збереглася лише фрагментарна інформація, генеалоги вважають, що засновником і першим відомим представником був Осташ, який під час правління польського короля Владислава Локетка отримав посаду краківського стольника. Осташ Фірлей походив із німецьких земель, був сином бургграфа Вельоненської провінції.³ У 20-х

¹ Старченко Н. Стосунки пана і слуги «рукодайного» в контексті уявлень про вірність і зраду (Волинь та Наддніпрянина в кінці XVI – першій половині XVII ст.) // Соціум. – 2006. – 6. – С. 85.

² Значимістю та роль магнатів Фірлеїв у Речі Посполиті висвітлені у працях польського дослідника Павла Юсяка (Paweł Jusiak). Також у 2001 р. відбулась *Третя яновецька зустріч історична*, присвячена меценатській діяльності Фірлеїв у Люблінському воєводстві.

³ Niesiecki. K. Korona Polska przy Złotej Wolności Starożytnemi Wszystkich Kathedr, Prowincyi y Rycerstwa Kleynotami Heroicznym Męstwem y odwagą, Naywyższemi Honorami a naypierwey Cnotą, Pobożnością y Swiątobliwością Ozdobiona... / Kasper Niesiecki.. – Lwów: W drukarni Collegium Lwowskiego Societatis Jesu, 1738. – Т. 4. – С. 150.

роках XIV ст. родина отримала місто Домбровицю⁴ – перше володіння у Люблінському воєводстві, згодом у першій половині XV ст. там був побудований замок.⁵ Це володіння стало для Фірлеїв родинним гніздом.⁶ З початку XV – до середини XVI ст. вони отримали такі землі в Люблінському воєводстві: Мелгев, Маркушув, Чемерники та інші.⁷ Одними із найвідоміших постатей вважаються Миколай Фірлей, який обіймав посаду коронного великого гетьмана в 1515–1526 рр., та його син Пйотр Фірлей – воєвода люблінський, а згодом руський. У середині XVI ст. Фірлеї стають одними із наймогутніших і найбагатших магнатських родин Малопольщі.⁸ На думку авторитетного польського дослідника проблем функціонування влади у давній Речі Посполитій Антоні Мончака⁹, статус магнатів та політичні впливи були напряду пов’язанні з розбудовою формальних, а подекуди і глибинних відносин у сфері «патрон–клієнт» з економічно слабшими шляхтичами – стійкою опорою їхнього впливу.

Про такого слугу-шляхтича МіхалаҐризовського ми дізнаємося з актів, які він сам приніс на вписання у гродський уряд Люблінського воєводства у 1669 році. У документах він іменується, як «*sluga staryj domu naszego*», що служив Анджею Фірлею¹⁰, а після його смерті – Станіславу.¹¹ Про сприйняття магнатів Фірлеїв, як «батьків»¹² для своїх клієнтів, свідчить факт довгої служби та документ, який був створений у 1664 р. і виданий від імені пана Анджея Фірлея¹³, про призначення пана Ґризовського опікуном 3-річного сина ще одного їхнього слуги Яна Германовського (пол. Jan Hermanowski), що утримував маєтки магнатської родини після смерті Станіслава Фірлея. *Це дуже яскравий прояв фамільного*

⁴Домбровиця (пол. Dąbrowica) – село в гміні Ясткув Люблінського повіту Люблінського воєводства.

⁵Stankowa M., Gawarecki H. Wizja pałacu Firlejów w Dąbrowicy z 1694 r. / Jan Dobrzański, Tadeusz Mencilo. // Lubelska spółdzielnia wydawnicza. – Lublin, 1960. – Т. 3: RocznikLubelski. – S. 241.

⁶Фірлеї у документах вказували про своє осадництво в Домбровиці, наприклад: Pan Andrzej na Dąbrowicy Firlej.

⁷Stankowa M., Gawarecki H. Wizja pałacu Firlejów... - S. 242.

⁸Stankowa M., Gawarecki H. Wizja pałacu Firlejów... - S. 243–245.

⁹Mączak A. Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI-XVIII w. / Antoni Mączak. – Warszawa: Semper, 2000. – 347 s.

¹⁰Анджей Фірлей (пол. Andrzej Firlej) – з 1614 р. староста казімерський. Мав сина Станіслава Фірлея. Див.: Boniecki A. Herbarz polski: wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich / Adam Boniecki. – Warszawa: Warszawskie Towarzystwo Akcyjne Artystyczno-Wydawnicze, 1902. – Т. 5. – S. 294.

¹¹Станіслав Фірлей (пол. Stanisław Firlej) – 1647–1650 рр. люблінський підкоморій; 1650–1654 рр. люблінський каштелян. Після смерті своєї дружини Констанції Лесновольської у 1654 зрікся влади на користь свого брата Анджея Фірлея, став ксьондзом та парохом у Чемерниках. Мав двох синів Яна та Анджея. Див.: Boniecki A. Herbarz polski: wiadomości historyczno-genealogiczne... S. 294.

¹²Термін «батько-патрон» використовує А. Мончак. Під цим слід розуміти не лише економічну сторону зв’язків, але особистісну. Див.: Mączak A. Klientela. Nieformalne systemy... S. 16.

¹³Анджей Фірлей – син Станіслава Фірлея.

ставлення до своїх слуг, коли патрон дбає про долю дитини-сироти свого клієнта. Не обійшлося тут і без фінансових питань, які були вирішені таким чином: опікуну Ґризівському наказали все майно, яке залишилося після небіжчика, оцінити, а потім розпродати. Так він і вчинив: за продане майно виручив 800 злотих, які віддав пану Фірлею та його стрію¹⁴, а у відповідь йому дали документ про володіння цими коштами. У свою чергу, магнати зобов'язалися кожного року виділяти кошти на виховання цієї дитини, допоки вся сума не буде виплачена¹⁵. Крім права на виховання та розпорядження майном, він одержав кошти, які були призначені Фірлеями Яну Германовському за його вірну службу – про це свідчить наступний вписаний документ. «Акт подяки» був створений у 1655 році, і виданий від імені Анджея Фірлея¹⁶, який обіцяв віддати і заплатити слuzі 1160 злотих. Як засвідчує цей документ, покійний Станіслав Фірлей ще при своєму житті був винен пану Германовському певну суму грошей¹⁷.

У світлі наступного поданого акту, ми спостерігаємо розгалуження клієнтарної системи, коли слуга має під своєю опікою представника нижчої соціальної ланки. Про це свідчить наступний епізод з документу 1668 р. Уже згаданий покійний Ян Германовський був опікуном та наставником пана Ахаци (пол. Achasy), який служив «slosarzem»¹⁸ при костелі Непорочного зачаття Пресвятої Діви Марії у Любліні. За цим актом пан Міхал Ґризівський прийняв на службу (і на «свій стіл») Ахация за 12 злотих з «legumina»¹⁹: півкорця «житниці», чверть пшениці на хліб, півчверті круп, шість кварт масла, десять сирів, бочка пива і чотири воза деревини. Цей договір укладено на довічній основі.²⁰ Про що свідчить цей випадок? А про те, що патронімічна система не обмежувалася лише двостороннім характером, а була структурно глибшою.

Про вплив клієнтарної системи на сімейне життя підданого Міхала Ґризівського дізнаємося з тестаменту²¹ пана Войцеха Залеського²², який укладений ним у 1654 р. За допомогою цього акту нам вдалося встановити, що дружиною

¹⁴ Стрий (пол. stryj) – брат батька. Цей стрий (ім'я не вдалося становити) згідно з документами був опікуном братів Яна та Анджея, після смерті їхнього батька Станіслава Фірлея.

¹⁵ Archiwum Państwowe w Lublinie, Castrensia Lublinensia, Relationes (RMO), ks. 95, s. 232v.–233–233v.

¹⁶ Анджей Фірлей (пол. Andrzej Firlej) – з 1654 по 1661 рік люблінський каштелян, рідний брат Станіслава Фірлея. Див.: Boniecki A. Herbarz polski: wiadomości historyczno-genealogiczne... S. 294.

¹⁷ Archiwum Państwowe w Lublinie, Castrensia Lublinensia, Relationes (RMO), ks. 95, s. 237–237v.

¹⁸ Slosarzem – ремісник працює з металом.

¹⁹ Під цим терміном розуміємо усі крупи, овочі, фрукти.

²⁰ Archiwum Państwowe w Lublinie, Castrensia Lublinensia, Relationes (RMO), ks. 95, s. 240–240v.–241.

²¹ Тестамент – заповіт.

²² Про Войцеха Залеського відомо не багато. Він був сином Анджея Залеського з «gnomine Dadzibogde Zalesieleskiz Powiatu Zakroczymskiego...». Див.: Archiwum Państwowe w Lublinie, Castrensia Lublinensia, Relationes (RMO), ks. 95, s. 239–239v.–240. Встановити точне географічне розташування не вдалося.

пана Ґризівського була Ядвіґа з Залеських²³. Згідно з документом цей Войцех Залеський і його дружина були людьми старими і хворими, тому вони вирішили своїй племінниці залишити спадок у вигляді тисячі злотих, на які надходила «prowizja»²⁴. Станіслав Фірлей, як патрон одержав право розпоряджатися цими грошима, але був зобов'язаний, кожні півроку²⁵ виплачувати по 100 злотих пану Ґризівському та його дружині²⁶. В кінці акту пан Залеський велів вписати цей тестамент у Люблінський або Луківський грод. Ця історія набула іншого повороту у 1661 році, про що свідчить наступний акт, автором якого був Ян Фірлей, люблінський каштелянич²⁷: агнатська родина віддячила Міхалу Ґризівському за вірну і тривалу службу тим, що передала йому в підданство чотирьох слуг «pułannikow»²⁸: Ѓжеґожа Цибула, Валека Малешка, Шимона Банаха та Томека Єзука, які були осілими у діличному володінні Фірлеїв у селі Zorawincach²⁹. Також дозволили використовувати пасовище та деревину з цієї території на господарські потреби. Наприкінці акту було окреслено долю спадку дружини пана Ґризівського. Ян Фірлей визнає, що він і його батько завинили перед нею та її чоловіком, відтак пообіцяли виплатити 3 тисячі злотих³⁰, також дозволили право спадкування на усе рухоме і нерухоме майно, слуг та грошей, якими володіли Ґризівські. Усі матеріальні блага могли бути передані дітям або за заповітом іншим особам. Відповідальним за передачу спадку призначили Войцеха Водзіцького, підстаросту Чемерників³¹. Вплив патронів на сімейний стан слуг був непоодиноким та значним, нерідко визначальним.

Крім особистісних відносини, Міхал Ґризівський також був залучений у економічно-майнові проблеми магнатів. Світло на це проливає акт 1668 року, автором якого був Анджей Фірлей. У цьому документі йде мова про те, що магнати

²³ У документі згадується Ядвіґу Залеську як «synowicy moiej». Термін «synowica» має давнє походження і буквально означає «донька брата в стосунку до батькового брата». У сучасному розумінні можливо вживати термін «племінниця».

²⁴ «Prowizja» – еквівалентний відсоток від позиченого капіталу, заплачений кредитором боржником.

²⁵ На день Святого Яна та Новий рік.

²⁶ Archiwum Państwowe w Lublinie, Castrensia Lublinensia, Relationes (RMO), ks. 95, s.239–239v.–240.

²⁷ Син люблінського каштеляна.

²⁸ Під терміном «pułannikow» ми розуміємо соціальну групу тогочасного селянства. Для окреслення цієї групи ми також зустрічаємо такі терміни як «kmiecie» або «chłopy pełnopolni». Це селянство було доволі заможними у порівнянні з іншими, мало власний реманент і тяглову силу. У нашому конкретному випадку, згадані слуги володіли волами. Див.: Wyczański A. Wieś polskiego Odrodzenia / Andrzej Wyczański. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1969. – S. 136–157.

²⁹ Ми припускаємо, що село Zorawincu назва якого зустрічається у джерелі, відповідає сучасному селу Żurawiniec – у любартівському повіті Люблінського воєводства.

³⁰ Припускаємо, що ця сума була обумовлена провізією, що надходила до кінця життя Войцеха Залеського.

³¹ Archiwum Państwowe w Lublinie, Castrensia Lublinensia, Relationes (RMO), ks. 95, s. 237v.–238–238v. –239.

разом з грошима за допомогою провізії отримали у власність фільварок, який називався Любка³². Родина Фірлеїв хотіла викупити³³ фільварок у співвласника, пана Кшиштофа Дзежковіча, за 500 злотих. Схема викупу була складнішою, ніж зазвичай: Анджей та його син ставали боржниками перед своїм слугою Ґризовським, спочатку вони мали виплатити 500 злотих цьому пану Дзежковічу. А до дня Нового року мали повернути пану Ґризовському позичені кошти. Також встановлювалася грошова санкція на випадок, якщо згадана сума не буде повернута у заявлений термін³⁴. На прикладі цього епізоду ми можемо спостерігати, що слуга-клієнт виступає самостійним учасником контракту, але патрони мають верховенство у вирішенні питання.

Тема стосунків пана і його слуги-шляхтича не може бути висвітлена у повному обсязі на одному лише прикладі. З проаналізованих джерел можемо зробити висновок, що *слуга – це не лише залежна людина, яка мала злиденне існування, але і активний учасник соціально-економічного стосунків у ранньомодерний період*. Звичайно патрон мав великий вплив на клієнта, певною мірою визначаючи навіть його приватне життя, становище у економічному плані та місце у соціальній структурі. Можемо погодитися з думкою вже згаданого дослідника А. Мончака, про «клієнтелізм як стиль епохи» і «взірець» соціальних відносин у ранньомодерній Європі.

***Знак Марта Ярославівна** – магістрант історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

³² Назва фільварку походить від назви села в якому він знаходився (село Любка, Парчівський повіт Люблінського воєводства).

³³ У рукописі вжито слово «eliberowac» фільварок. Цей термін має латинське походження і в буквальному значенні перекладається, як «звільняти».

³⁴ Archiwum Państwowe w Lublinie, Castrensia Lublinensia, Relationes (RMO), ks. 95, s. 233v.–234–234v.

ЛЕКЦІЇ ТА ДОДАТКОВІ МАТЕРІАЛИ ЛЕКЦИИ И ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЕ МАТЕРИАЛЫ MISCELLANEOUS

УДК 330.878

ГОСУДАРСТВО И СИСТЕМА НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ В ПОСТИНДУСТРИАЛЬНОМ ОБЩЕСТВЕ

МИЛАН ЛУПТАК (Прага, Чешская республика)*

МАРИНА ЛУПТАКОВА (Прага, Чешская республика)*

Государство, имеющее эффективную экономику, многочисленную квалифицированную рабочую силу, дееспособную армию, признанные международным сообществом государственные границы и даже компетентное некорруптированное чиновничество, но которое, вместе с тем, не умеет собирать налоги и правильно их тратить, не является суверенным политико-правовым субъектом. Такое государство надо считать «несостоятельным».

Эта прописная истина политической социологии многократно подтверждена историей. Пример – американская революция второй половины XVIII века. Ее глубинной причиной были деньги и налоги. Лондонская метрополия диктовала американским колониям размер налогов и таможенных пошлин. Поскольку американские производители и торговцы сами хотели определять судьбы собственной экономики и налогообложения, они начали борьбу за независимость – тем самым выполнив основополагающее завещание английского конституционализма, провозглашенного английскими парламентариями в конце XIII века: *никакие налоги не могут быть введены без согласия Нижней палаты английского парламента*¹.

Говоря о системе налогов², следует отметить, что она конструируется с учетом целого ряда факторов. В первую очередь, на систему налогов влияют: а) идеологические приоритеты политических элит государства; б) показатели развития экономики данного государства и мера интеграции в систему международного разделения труда; в) ситуация в области трудовых ресурсов и на рынке труда; г) амбиции модернизировать экономику; д) демографические процессы в стране; е) сила профсоюзов и гражданского общества. Несомненное влияние исторического опыта других государств.

¹ Toth R. Comparativná politika. UMB, Banská Bystrica, 1998.

² Она включает: прямые налоги, социальные платежи и страховки, которыми облагается в демократическом государстве зарплата, прибыль, гонорары, а также не прямые налоги, собирающиеся посредством платежей НДС или экологического налогообложения в качестве санкций.

В предложенной статье коротко («оптически») рассмотрим основные вехи развития системы налогообложения в Западной Европе, начиная с XIX века. Наше внимание сосредоточим на актуальных проблемах налоговой политики в постиндустриальном обществе.

Утвердившаяся в Западной Европе капиталистическая рыночная экономика обрела свою идеологию в раннем либерализме.

В XIX веке либерализм был влиятельным политическим и интеллектуальным течением, приверженцы его имелись в разных общественных группах. Социальной базой либерализма выступали, в первую очередь, предпринимательские (промышленные и торговые) круги, образованное чиновничество, свободные профессии (врачи, адвокаты), университетская профессура³.

Концептуальное ядро раннего либерализма составляют два тезиса.

Первый – личная свобода и частная собственность суть наивысшие социальные ценности, и как таковые являются неприкосновенными, при всех обстоятельствах они должны быть защищены.

Второй – реализация указанных ценностей не только обеспечивает раскрытие творческих потенций личности, но одновременно ведет к расцвету общества в целом и его государственной организации.

Вокруг этих двух тезисов выстраивалась система налоговой политики в западноевропейских странах образца первой половины XIX века. Поэтому, например, выдающийся представитель английского раннего либерализма и одновременно теории эволюции и социал-дарвинизма, *социолог Герберт Спенсер (1820 -1903)* был решительным противником всякого рода налоговых послаблений, ибо они, согласно его утверждениям, являлись искусственным вмешательством в процесс естественного отбора и приводили к «ухудшению» качественных показателей народонаселения. Вместе с тем, Герберт Спенсер «рекомендовал», что самым бедным должно помогать не правительство, а благотворительные и церковные организации. Известный социолог искренне восхищался всеми, кто учил слабых и обездоленных рассчитывать только на самих себя⁴.

Ускоренная индустриализация первой половины XIX века, прежде всего в промышленности и торговле, втягивала на рынок труда огромные массы населения, прежде всего из сельской местности, жизненный уровень которых с самого начала находился под угрозой. Необходимо также отметить, что экономический потенциал Великобритании (самой «либерализованной» страны⁵) умножала ее колониальная империя, располагившаяся на всех континентах. Бытовала даже поговорка, что над Англией солнце никогда не заходит.

Поскольку английский либерализм славился аристократизмом политических элит, превыше всего ставя общественную стабильность и сохранение социального

³ Tretera I. Nástin dějin evropského filozofického myšlení – od Thaleta po Rousseaua. Praha, 1996.

⁴ Turner J.H. Herbert Spencer. A renewed appreciation. London, 1989.

⁵ К примеру, доменные печи Великобритании производили половину мировой продукции стали.

мира (между силами капитала и труда), то весьма парадоксально, что в эпоху высшего расцвета либерализма на Британских островах сформировались ростки социально-ориентированного государства. Позже они приобретут название «государства всеобщего благосостояния» (*welfare state*).

В чем сущность теории «социального государства» или же «государства всеобщего благосостояния»? Социальное государство – поддерживает жизненный уровень средне- и малоимущих домохозяйств, посредством субсидируемых правительством пособий/услуг в сферах образования, здравоохранения, социальной помощи. Таким образом, социальное государство осуществляет на практике идеалы христианского гуманизма. Акценты теории социального государства направлены на защиту слабых, страдающих, обеспечение достойных условий существования непривилегированных слоев общества.

Индикатором, кроме всего прочего, формирования теории/практики социального государства в Великобритании, стал резкий рост количества государственных чиновников: в 30-е годы XIX века насчитывалось только десять тысяч госслужащих, в 1880 году уже девяносто тысяч, а накануне Первой мировой войны – более трехсот тысяч⁶.

Впрочем, расцвет социального государства (*welfare state*) наступил только после Второй мировой войны и продлился примерно до середины 70-х годов XX века. Вот почему Джон Кеннет Гэлбрейт имел все основания говорить, что западный человек моментально избавился от бедности, которая столь долго была всеохватывающей судьбой его⁷.

Избавление от бедности в Западной Европы, по сути, произошло на протяжении активной жизни всего одного поколения! Это было поистине революционное преобразование общества. Западные социологи, после Второй мировой войны, начали говорить о том, что капитализм превратился в новую форму общества, которую можно характеризовать как технологическое, развитое, индустриальное сообщество или же общество изобилия. Но, как бы ни называли это общество, оно качественно не походило на капитализм образца XIX-начала XX вв., или даже 30-х годов прошлого века.

Система налогов и государственное финансирование социальных программ, отчисления предпринимателей и трудящихся в фонды социальной поддержки – существенно сократили разрыв в доходах. Кстати, самую большую долю в фонды социального обеспечения стран ЕС в 1958-70-х гг. вносили предприниматели.

Например, в Люксембурге в 1970 году эта доля составила 36,3%, а во Франции даже 65,3%. В результате введения системы прогрессивного налога в США, в 60-е годы, по сравнению с 30-ми годами прошлого века, сократился разрыв между самыми высокими и средними доходами наполовину (!)⁸.

⁶ Keller J. Dějiny klasické sociologie. Praha, 2004.

⁷ Galbrajt J. K. The affluent society. Boston, 1958.

⁸ Благодаря правительственной программе борьбы против бедности, разработанной президентом США Линдоном Джонсоном. См.: Klváčová E., Jirová H. Evropská sociální politika. Praha 2005.

Поддерживать эту тенденцию позволяли, прежде всего, высокие темпы экономического роста, за счет увеличения платежеспособного спроса рядовых тружеников, которому способствовала налоговая политика «welfare state».

Социальное государство XX века строилось на предпосылке, что в экономической структуре общества будет всегда преобладать промышленность с ее сильным спросом на низкоквалифицированный труд мужчин, способных прокормить самостоятельно свои семьи. При этом, предполагалось, что супруга, после рождения первого ребенка останется навсегда домохозяйкой.

Переход к постиндустриальному обществу в 70-е годы, способствовал тому, что в экономике начал доминировать сектор услуг и, одновременно, появилось множество неожиданных проблем. Началась полоса кризиса «welfare state», продолжающаяся до сих пор⁹.

Абсорбция освободившихся в 70-е годы прошлого века из индустриального производства в сектор услуг работников не произошла так гладко, как переход огромного количества земледельцев в сферу промышленности (после окончания Второй мировой войны). Причиной являлось торможение развития промышленного производства, низкая продуктивность труда в секторе услуг, выход огромного количества женщин – до того домохозяек – на рынок труда, старение народонаселения, что оказывало большое давление на финансирование социальных программ.

Для поддержки жизнеспособности этой системы государства, ряд западных стран, с их мощными органами регулирования экономики, переплетенными с технбюрократией, реагировали на углубляющийся кризис таким образом: получая дотации от налогоплательщиков, они продолжали укреплять собственные институты, занятые не столько поддержкой производства новых ценностей, сколько перераспределением уже созданных богатств. Собирались налоги и раздавались субсидии, контролировались цены, облагодетельствовались одни, страдали ради этого другие. Ради такой самоподдержки нужен был постоянный дефицит госбюджета, что вело к избыточной эмиссии денег и к подогреву хронической инфляции. От инфляции, прежде всего, страдали люди с фиксированными доходами (пенсионеры, студенты, получатели различных пособий, средний класс, наёмные работники умственного труда).

В ситуации углубляющегося кризиса концепции социального государства, стали по-другому себя вести и транснациональные кампании, которые первоначально в 50-60-е годы прошлого века содействовали развитию индустриального общества. Однако, дальнейший рост транснациональных кампаний сделал неэффективным государственное регулирование экономики, ибо фирмы, базирующиеся за границей, нередко переводили производство и капиталы в другие страны, где были меньшими налоги и отчисления в фонды социального страхования и мягче требования в области охраны труда.

⁹ Bell D. The coming of post-industrial society. New Jork 1973.

Таким образом, кейнсианство, как система экономического регулирования путем поддержки спроса и расширения потребления, вместе с его технологической индустриальной основой и поточно-конвейерной организацией труда, исчерпало себя в первой половине 70-х годов XX века¹⁰.

Сначала развитие, а потом кризис индустриального общества и концепции государства всеобщего благосостояния, значительно укрепили позиции «новых средних слоёв» (протагонистов «постматериальных ценностей»). Их идеологией сделался неоконсерватизм, приверженный неолиберальной экономике и одновременно поддерживающийся критикой политического либерального реформизма. Неоконсерватизм второй половины XX века базировался на защите традиционных социо-культурных ценностей. Именно приверженность традиционным ценностям, в свое время, укрепила коалицию поддержки президента США Рональда Рейгана (вот ключевые понятия «неоконов»: трудовая этика, семья, свобода выбора школы для детей, вера в частную инициативу, необходимость поддерживать «закон и порядок», защищая добропорядочных граждан от маргинальных элементов).

Впрочем, кризис социального государства имел и другие существенные политико-экономические последствия. Прежде всего, в Западном мире распространились так называемые *«гибкие формы трудоустройства»*. Вместо долгосрочных трудовых контрактов, характерных для индустриального общества, сегодня часто применяют временные контракты, похожие на соглашения о сезонных работах. Фирмы чаще стали прибегать к различного рода договорам с субподрядчиками, оказывающими для них определенные конкретные услуги. В обоих случаях, работодатели стараются перенести на работника или субподрядчика все риски, связанные с колебаниями спроса и предложения. Оптически, гибкие формы трудоустройства ведут к тому, что в стране снижается мера безработицы. Но, на самом деле, гибкие формы трудовых контрактов характеризуются низким уровнем оплаты. Работники, занятые в рамках такого типа трудовых контрактов, часто составляют социальный слой *«работающей бедноты»*.

В Германии, в 70-е годы прошлого века, на тамошнем рынке труда, на каждые пять долгосрочных трудовых контрактов, подписывали один временный трудовой контракт; в середине 90-х годов прошлого века, это соотношение поднялось к отметке «два к одному»; в 20 годы нашего XXI века ожидается, что их соотношение сравняется¹¹.

Под воздействием гибких форм организации труда, более «гибким» становится и институт семьи. Растет количество разводов, случаев свободного сожительства партнеров, однополых браков, матерей-одиночек и бездетных супружеских пар. Иметь детей для супругов, часто даже и широкой общественностью, расценивается как акт финансовой безграмотности или как добровольное карьерное

¹⁰ Klváčová E., Jirová H. Evropská sociální politika. Praha 2005.

¹¹ Svobodová. L., Mleivová I., Vinopal J., Červenka J. Proměny kvality pracovního života. Praha 2015.

самоубийство.

Проблемой сегодня является старение народонаселения, что становится весьма обременительным для пенсионных фондов. В качестве решения, предлагается поднять возраст выхода на пенсию, как правило на уровень 65-70 лет, или стимулировать международную трудовую миграцию. В рамках последнего либерального «решения» основной проблемой являются взаимоисключающие культурные ориентиры принимающего общества (пока еще христианского) и приходящих мигрантов с исламских государств.

В научных дискуссиях о социальном государстве и налоговой политике, как его системообразующем стержне, уделяется большое внимание вопросу существованию различных типов социального государства.

Понятие социального государства весьма объемное. Соответственно, типологизация социальных государств помогает наполнить это понятие конкретным содержанием. В принципе, можно сказать, что различные типы социального государства стараются застраховать своих граждан против одинаковых рисков (болезнь, травмы, безработица, декретный отпуск, пенсионный возраст и т. д.). Однако каждое социальное государство осуществляет эту цель с помощью различных институциональных структур, в разном объеме, используя разные способы финансирования. Следует отметить, что государства, с точки зрения своей социальной и налоговой политики, отличаются тем, предлагаются ли социальные компенсации *всем гражданам* или только *некоторым группам населения*? Предоставляются ли компенсации в форме денежных пособий или социальных услуг? Насколько минимальное пособие является высоким или низким, с точки зрения жизненных стандартов данного общества?

Анализируя различные типы социального государства, мы сможем ответить на фундаментальный вопрос: в какой мере социальные государства инертны или способны к конвергенции и взаимному сближению. В случае, если конвергенция различных типов социального государства представляется сложным и, в конце концов неосуществимым процессом, тогда *все рассуждения о Европе как сообществе государств с высокими социальными стандартами, есть простой и пустой мечтой.*

В научной литературе определяющим критерием для типологизации социальных государств выступает тип социальной солидарности, предпочтительный для того или другого государства, а также форма его государственного обеспечения¹².

*Говоря о социальной солидарности как определяющей ценностной структуре западной демократии, следует отметить, что ее аксиология была разработана в недрах философии томизма и неотомизма как социального учения Католической церкви*¹³. Совместно с ценностями свободы, которую разрабатывает учение

¹² Klváčová E., Jirová H. Evropská sociální politika. Praha 2005.

¹³ Мельник В. М. Еволюція міжнародно-правового статусу Ватикану: історія, сьогодення, українські акценти. Вінниця 2017.

либерализма и ценностями, вытекающими из немарксистского понимания идеи социальной справедливости, все три указанные ценности составляют амальгаму западной демократической идеи.

Раскрывая специфику отдельных типов социальной солидарности, следует ответить на череду возникающих вопросов:

а) Играет ли государство главную роль, гарантируя принципы солидарности, или государство вступает в игру только тогда, когда другие механизмы не сработали?

б) Ориентируется ли социальная политика только на маргинальные слои общества или также на все слои, включая средний класс?

с) Поддерживает ли социальная политика только глав семей, или каждого члена семьи?

д) Использует ли государство для укрепления солидарности, которую себе, по сути дела, налогоплательщики покупают, платя налоги, различного рода профилактические программы, инвестируя финансы в сферу образования и здравоохранения, или государство довольствуется тем, что помогает лишь павшим на социальное дно?

е) Старается ли государство посредством своей социальной политики поднять жизненный уровень успешным гражданам, или заботится исключительно о неудачниках?

Не менее важными являются и сугубо процедурные аспекты, посредством которых обеспечивается солидарность граждан: что является главным источником финансовых средств для социальной политики – страховки, заключаемые гражданами или налоги? сколько денег в систему социальной солидарности вносят работодатели, а сколько – рядовые работники? какая доля ВВП отводится на социальную политику государства и как она внутренне структурирована? система социального обеспечения – централизована или децентрализована (с элементами самоуправления)?

Вместе с тем, рассуждая о типологии социальных государств в современных странах Европейского Союза, нельзя упускать из виду процессы глобализации, особенно давление транснациональных кампаний, которые способны видоизменить социальную политику отдельных государств и даже всего ЕС.

Общепринятой в научных кругах является точка зрения, что *в настоящее время в странах ЕС существуют четыре типа социального государства: консервативный, социал-демократический, либеральный и специфический средиземноморский*. Охарактеризуем их.

Континентальная модель социальной политики сложилась в конце XIX века в Германии. Оттуда она распространилась во многие европейские страны – Бельгию, Францию, Люксембург, Австрию. Поскольку ее основателем был немецкий канцлер Отто фон Бисмарк, она называется бисмарковской моделью, и с точки зрения ценностной ориентации носит социально-консервативный характер. Континентальная модель отстаивает принцип соответствия размеров социального

пособия предшествующим заработкам, она защищает, прежде всего, квалифицированных рабочих, которые своей добросовестной работой добились определенного социального и материального благополучия.

Главным инструментом защиты работников перед колебаниями рыночной экономики есть их обязательное подключения к системе социального страхования. Государство прямо не участвует в ней, вмешиваясь только тогда, когда система страхования дает сбой.

В континентальной модели сильно представлены различного рода профессиональные корпорации, объединяющие рабочих одинаковых профессий. Привилегированным положением пользуется в этой модели профессиональная группа госслужащих (чиновники, бюрократы). Система социального обеспечения ориентирована таким образом, чтобы, например, в случае безработицы были поддержаны, прежде всего, мужчины, являющиеся главными кормильцами¹⁴.

Размер социального обеспечения зависит от размера страховки, которую себе работник «формировал» ежемесячно перед потерей работы. Одновременно, самые высокие пособия получают те, кто долговременно работал на полную ставку. Социальное обеспечение матерей-одиночек в рамках этой системы более низкое – обеспечивается лишь посредством «спасательной сети социальной помощи», финансируемой из налогов. Континентальная модель не различает, возникло ли бедственное положение клиента, ходатайствующего о получении социального пособия, по его вине или не по его вине. Данная модель базируется на предпосылке, что самая большая часть социальных расходов связана с зарплатами работников, которые платят обязательное социальное страхование, и с прямыми налогами, которыми облагаются заработные платы.

Континентальная социальная модель финансируется на две трети из платежей работников и работодателей. В то же время, она предполагает полную, или очень высокую занятость в рамках долгосрочных трудовых контрактов на полную ставку. Поэтому развитие гибкой занятости в рамках континентальной модели, происходящей уже почти тридцать лет, существенно эту же модель подрывает.

Нежелание реформировать континентальную модель социального государства, которое уже явно не справляется с процессами глобализации, проявляют, например, в той же Германии, хорошо оплачиваемые работники и пенсионеры, которых в настоящее время более двадцати миллионов. Протагонисты реформирования германской модели социального государства, в частности, говорят о том, что главным источником финансирования должно быть не социальное страхование, а налоги. Именно этот тезис не нравится германским профсоюзам, которые понимают, что такая реформа может ослабить их позиции¹⁵.

Скандинавская модель социальной политики применяется в Швеции, Норвегии, Финляндии и Нидерландах. С точки зрения своей ценностной основы, эта модель является социал-демократической. Ее цель – ликвидация бедности и

¹⁴ Zeman K. Reflexe obnovené sociální agendy EU v evropském sociálním modelu. Praha 2012.

¹⁵ Там же.

большой разницы в зарплатах, что предполагает широкомасштабное перераспределение созданного ВВП при помощи различных государственных институций. Вот почему эту модель называют также институционально-редистрибутивной. Отличительной чертой скандинавской социальной политики считается большая ответственность государства за область профилактики социальных проблем и высокая мера солидарности между богатыми и бедными. Клиентами этой системы, по сути дела, являются все граждане страны, которые в то же время поддерживают эту систему высокими налогами. Функционирование системы требует больших расходов, и чтобы система работала, необходима высокая мера занятости трудоспособных граждан и возможность сохранять высокие налоги.

Под давлением императивов глобализации эти предпосылки бесперебойного функционирования скандинавской социальной системы постоянно ставятся под сомнение¹⁶.

В рамках социальной политики, в скандинавских странах уделяется большое внимание социальным услугам, предназначенным для групп населения, которые могут очутиться в сложной социальной ситуации – детям, молодежи, инвалидам, пенсионерам. Под угрозой стать бедными находится, таким образом, лишь незначительная часть общества. Очень сильной является социальная поддержка семей, рождаемости, активная политика занятости. Политическим гарантом данной модели выступает длинная череда социал-демократических правительств и поддержка со стороны профсоюзов.

Англосаксонская модель – сторонник либерального понимания социальной политики. Она применяется в Великобритании и Ирландии и гласит, что каждый индивид обязан позаботиться своим существованием самостоятельно. Государство вмешивается в «проблемы» человека, попавшего в затруднительное положение, только в том случае, когда не существует никого, кто бы ему оказал помощь (если у него нет детей, семьи, родственников). Характерно, что социальные пособия предоставляются лишь в минимальном размере, дающем индивиду возможность достойного существования. Размер пособий не зависит от предшествующих заработков клиента – всем назначаются одинаковые пособия. Предполагается, что индивид застрахован от социальных рисков тем, что у него есть сбережения, жилье, пенсионная и другие страховки. Система нацелена на маргинальные группы населения, которые должны подпадать под графу нуждающихся в социальном пособии. Вместе с тем, частью системы либеральной социальной политики является активная политика занятости, которая нацелена на граждан трудоспособных возрастных категорий. Система недостаточно поддерживает бедные семьи, матерей-одиночек и семьи с детьми. Поэтому ее отличают низкие расходы на социальную защиту¹⁷.

Специфическая модель солидарности сложилась *в области Средиземноморья*

¹⁶ Toneš J. Úvod do teorie a metodologie sociální politiky. Praha 2008.

¹⁷ Zeman K. Reflexe obnovené sociální agendy EU v evropském sociálním modelu. Praha 2012.

– в Португалии, Испании, Греции. Модель социальной политики в этих странах считает элементы социально-консервативной модели (некоторые пособия зависят от того, сколько денег клиент постоянно платил в страховочную систему) и социал-демократической модели – здравоохранение и образование финансируются с налогов. С либеральной системой социальной политики страны Южной Европы роднит минимальное социальное обеспечение граждан, зарабатывающих ниже среднего уровня. *В средиземноморских странах сильны традиции разветвленных семей, которые часто выполняют роль социального государства.* Социальные расходы нацеливаются на поддержку пенсионеров и на активную политику занятости, что достигается благодаря силе профсоюзов¹⁸.

Ключевой проблемой налоговой политики является сбор налогов в отдельных странах Евросоюза. *По мнению экспертов, в среднем, в отдельных странах ЕС не удается собрать примерно 12,5% от всего количества налогов; в бывших посткоммунистических странах этот процент еще выше – например в Чехии он составляет 16,5% налогов, которые не удается собрать, что представляет примерно 10% годового бюджета Чехии.* Впрочем, страны ЕС теряют из-за недособранных налогов один миллиард евро ежегодно, что представляет 20 годовых бюджетов Чехии.

Основная проблема по сбору налогов состоит в том, что в мире существуют так называемые налоговые «райские места» (*tax heaven*). В настоящее время, насчитывается примерно 50-60 налоговых «райских мест». К их числу принадлежат как респектабельные Австрия, Лихтенштейн, Люксембург, лондонское Сити, Ирландия, Монако, так и экзотические страны – Сингапур, Гонконг, Панама, Макао, Кайманские острова и т. д. Чаще всего, налоговыми «райскими местами» являются маленькие экономики и малонаселенные страны, не располагающие природными ресурсами.

Посмотрим на Люксембург. В стране в 60-е годы минувшего века кончился бум сталелитейной промышленности, и Люксембург переориентировался на финансовые услуги, массивно вбирая европейские и мировые сбережения. Иностранцы, а их были десятки тысяч, действующие на территории Люксембурга как оффшоры, тамошнее государство облагало налогами в размере 1-3% (также какое-то время в размере 0,0156 %), что было несравнимо ниже, чем в странах, не имеющих статус налогового рая. За последние 5 лет, объём денег в «tax heaven» возрос на одну четвертую часть. В оффшорах скрыто не менее 8% мирового богатства. Из-за «tax heaven» даже американские фирмы платят своему государству на одну треть меньше налогов¹⁹!

«Tax heaven» – это своеобразный гносеологический чёрный ящик, в который по сути нельзя проникнуть. Он является причиной напряженности в государственных бюджетах большинства стран Третьего мира, где не хватает финансов из-за

¹⁸ Keller J. Soumrak sociálního státu. Praha 2009.

¹⁹ Úvod do praktické sociologie. Soumrak státu. Daňové ráje – brzda Třetího světa. Novinky 26. Dubna 2016.

недособранных налогов, что в свою очередь подталкивает миграционные процессы.

Очевидно, что часть современных финансовых элит не заинтересована в сильном государстве и старается любыми способами избежать уплаты налогов (в этой среде, поэтому, очень популярны т. н. «креативные бухгалтеры»). Они не самоотождествляются со своим государством – это, по сути, новые транснациональные элиты, для которых неважно, где жить, а важно, чтобы по близости был международный аэропорт, из которого можно переместиться в любую точку земного шара. Вместе с тем, наемным работникам сегодня все тяжелее отождествлять себя со своим государством, которое ввергает их в мир гибких трудовых контрактов, действующих в разрез с правовым государством.

В результате, ослабевает властная государственная вертикаль, а государству остается только освоить новую горизонтальную плоскость институтами самоуправления, постараться извлечь рациональное зерно с предгосударственных форм функционирования общества – *в этой связи много говорят о новом средневековье* – и, прежде всего проникнуть в новый виртуальный мир электронной коммуникации граждан, где развиваются до их пор непознанные сегменты дигитальной (цифровой) экономики.

***Луптак Милан** – доктор философии, политолог, ассоциированный профессор кафедры социальной географии и регионального развития факультета естествознания Карлового университета в Праге.

***Луптакова Марина** – доктор философии, доктор теологии, преподаватель Гуситского теологического факультета Карлова Университета в Праге.

E-mail: luptakm@seznam.cz.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ КОМИТЕТОВ ПО УПРАВЛЕНИЮ ЗАПАДНЫМ КРАЕМ В XIX ВЕКЕ

ОКСАНА ЛЕПЕШ (Минск, Республика Беларусь)*

Характерными чертами государственного аппарата России XIX века были стабильность министерской системы и, одновременно, усиливавшееся стремление к созданию отдельных территориальных комитетов по управлению окраинами Российской империи, хотя, в конечном итоге, от императора зависело решение всех вопросов по управлению страной. Широкие, фактически равные министерским, но при этом слабо дифференцированные полномочия генерал-губернаторов, дают основание говорить об определенной тенденции к обособленности генерал-губернаторской власти по отношению к ведомствам. Данное обстоятельство во многом обусловило передачу некоторых важных вопросов, связанных с выработкой правительственного курса на окраинах, особым органам власти с правами Комитета Министров – специальным комитетам, которые согласовывали бы направления деятельности между ведомствами и генерал-губернаторами или наместниками. История знает около десятка подобных комитетов: Первый и Второй Сибирские – 1840-1842 гг., 1842-1882 гг., Комитет западных губерний — 1831-1848 гг., Западный комитет – 1862-1865 гг., Комитет по делам Царства Польского — 1831-1841 гг., 1864-1881 гг., Кавказский комитет — 1833-1882 гг.¹ Они были призваны ликвидировать отстраненность Кавказа, Сибири, Беларуси, Литвы, Правобережной Украины, Польши от внутренних губерний России и установить там тот же порядок, который существовал в центре. Несмотря на то, что каждый из перечисленных комитетов действовал в специфических для своего края условиях, цели у них были общие.

Нужно отметить, что высшие комитеты по управлению отдельными окраинами — специфическое явление в государственном аппарате России второй четверти XIX в. Выполняя нередко роль своеобразных территориальных министерств, они осуществляли в отношении подведомственных окраин функции законосовещательных инстанций и органов надзора. В основном это были немногочисленные, наделенные часто огромными полномочиями оперативные объединения особо доверенных императору высших сановников. Как правило, такие комитеты не имели своих канцелярий, а их делопроизводство велось в форме журнала специально приглашенным чиновником — производителем дел. После прочтения и одобрения подобных делопроизводственных документов императором

¹ *Институт генерал-губернаторства и наместничества в Российской империи*: в 2 т. / Представительство Президента Рос. Федерации в Сев.-Зап. Федер. Округе; А. Т. Алексеева [и др.]; под общей ред. В. В. Черкесова. — СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2001. — Т. 1. — С. 107.

содержание их в форме «высочайших повелений» сообщались в Государственный совет, Комитет министров, Сенат, соответствующие министерства. Необходимость создания подобных комитетов состояла в том, что в условиях растущего бюрократизма и перегруженности мелкими вопросами высшие центральные органы уже были не в состоянии решать более важные вопросы законодательного и административного характера. Тяжелее было с рассмотрением тех проблем, которые возникали на окраинах империи, где существовала «особенная» система управления с «особенным» административно-территориальным делением и «особенными» должностями. Чтобы разобраться в сложившейся ситуации возникла идея подменить тяжёлую и костную государственную машину чрезвычайными органами — секретными комитетами. Одним словом, они придавали государственному аппарату Российской империи необходимую степень гибкости.

Территория западных губерний² в этом случае не была исключением. Но специфика общегосударственных мероприятий в Западном крае определялась шляхетскими восстаниями 1830-1831 и 1863-1864 гг.

16 сентября 1831 г., по «изустному приказанию» Николая I, для выработки общегосударственных мероприятий по отношению к западному региону империи был создан Комитет западных губерний³. Комитет западных губерний действовал как учреждение самостоятельное, но он имел весьма близкое отношение к Комитету министров: до учреждения этого Комитета большинство из поставленных ему задач решал Комитет министров. Вполне возможно, что Комитет западных губерний возник по предложению Комитета министров. Многие члены Комитета являлись членами Комитета министров: из шести лиц, входивших в 1831 г. в Комитет западных губерний только один (Н. Н. Новосильцев) не был тогда членом Комитета министров. Вначале Комитет министров и Комитет западных губерний имели разные канцелярии, но в ноябре 1840 г. произошло их слияние. Отныне делопроизводство по Западному комитету было возложено на третье отделение канцелярии Комитета министров, а управляющему делами Комитета министров за ведение дел по Комитету западных губерний в год выплачивалось по 1500 руб. серебром. Интересно, что к моменту объединения двух канцелярий, в канцелярии Комитета западных губерний не числилось ни одного

² К «Западному краю» относились Виленская, Гродненская, Минская, Могилевская, Витебская, Подольская, Волынская, Киевская губернии и Белостокская область. В 1842 г. из нескольких уездов Виленской губернии была создана Ковенская, а Белостокская область упразднялась. В законодательстве первой половины XIX в. белорусскими губерниями назывались лишь Витебская и Могилёвская. Категория «Северо-западный край» применялась относительно Виленской, Минской, Гродненской и Ковенской губерний; «Юго-западный край» — Киевской, Волынской и Подольской губерний. В данной статье автор, говоря о белорусских губерниях, имеет в виду Витебскую, Могилёвскую, Минскую, Виленскую и Гродненскую губернии.

³ *Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге.* — Фонд 1266. — Оп. 1. — Д. 8. Журнал Комитета западных губерний за 1831 г. — Л. 5.

нерешённого дела. Это позволяет говорить об оперативности работы Комитета.

За семнадцатилетний период существования Комитета состав его неоднократно менялся (как правило, в связи со смертью его членов). С момента основания Западного комитета его председателем был назначен В. П. Кочубей, который также возглавлял Государственный совет и Комитет министров. Членами Комитета являлись: министр финансов Е. Ф. Канкрин, попечитель Виленского учебного округа, член Государственного совета Н. Н. Новосильцев, министр внутренних дел А. А. Закревский, главноуправляющий духовными делами иностранных исповеданий Д. Н. Блудов, управляющий министерством юстиции Д. В. Дашков. Первоначально делопроизводство по Комитету западных губерний возглавлял управляющий делами Комитета министров барон М. А. Корф, затем – Н. И. Бахтин. Позднее членами Комитета в разное время были крупнейшие российские сановники: В. Н. Панин, П. Д. Киселев, А. Г. Строганов, И. В. Васильчиков, А. Х. Бенкендорф, А. И. Чернышёв, Л. А. Перовский, А. Ф. Орлов, Ф. П. Воронченко и др. На заседания Комитета приглашались губернаторы и генерал-губернаторы западных губерний — Д. Г. Бибиков, М. Н. Муравьев, Н. Н. Хованский, Ф. Я. Миркович. Из первоначального состава последний журнал Комитета был подписан только Д. Н. Блудовым.

Всего было проведено 143 заседания Комитета, на которых члены Комитета рассмотрели более 700 вопросов⁴. Наиболее часто Комитет собирался в 1831-33 гг. (38 раз) и в 1839-41 гг. (42 раза). Причины такой «активности» связаны с внутривластной обстановкой в крае. В 1831-1833 гг. основные усилия Комитета западных губерний были направлены на выработку скорейших мероприятий, которые бы восстановили порядок в регионе после восстания и способствовали скорейшему сближению западных губерний с центром России. В 1839-1840 гг. на территории западных губерний вновь возникла новая угроза правительству. Был выявлен заговор Шимона Канарского. Именно раскрытие тайных организаций привело императора Николая I к убеждению, что нельзя медлить с окончательным проектом интеграции западной окраины в структуры имперского управления. Не случайно в эти годы Комитет был озадачен разработкой указов, касавшихся в основном введения российского законодательства на территориях Беларуси, Литвы и Правобережной Украины.

Основными проблемами, рассматриваемыми в Комитете западных губерний, были вопросы, связанные с сословной политикой, с введением на территории Западного края российского законодательства и формированием единого правового пространства, с реорганизацией системы образования и урегулированием конфессиональной жизни. В частности, основное направление в реализации сословной политики Комитета было связано с урегулированием положения крестьян как государственных (до учреждения Министерства государственных имуществ в

⁴ *Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге.* – Фонд 1266. – Оп. 1. – Д. 41. Хронологический указатель к журналам Комитета западных губерний.

1837 г.), так и помещичьих. Комитет стремился к регламентации отношений крестьянства с их владельцами путём ограничения власти местных арендаторов и администраторов для государственных крестьян и путём проведения инвентарной реформы для помещичьих. Члены Комитета западных губерний являлись поборниками продолжения политики «разбора» шляхты, начатой на территории присоединённых земель Речи Посполитой ещё в 1772 г. В Комитете разрабатывались все указы, касавшиеся условий кооптирования местной элиты в ряды наследственного дворянства и деклассации не доказавших дворянского происхождения, которые причислялись к сельским (одиндворцы) и городским (граждане) обывателям. Проводя политику разбора шляхты, правительство преследовало цель очищения края от неблагонадежных элементов. Поэтому одним из направлений этой политики стал процесс переселения одиндворцев и граждан во внутренние губернии империи для слияния их с государственными крестьянами российских губерний. После восстания 1830–1831 гг. российские власти ликвидировали в Витебской и Могилёвской губерниях местные правовые и судебные особенности, заменив их общероссийскими. С 1840 г., по предложению киевского генерал-губернатора Д. Г. Бибикова и требованию императора, российское законодательство распространялось на оставшиеся западные губернии. В компетенцию Комитета входил вопрос о системе образования в западных губерниях. Преследуя цель создания верноподданного и послушного императору дворянского сословия, устранения его оппозиционности, Комитет был сторонником организации на территории западных губерний закрытых типов учебных заведений для высшего сословия — кадетских корпусов и благородных пансионов. Комитет выступал также за развитие светской системы образования и сокращение частного обучения, за лишение Римско-католической церкви возможности вмешиваться в проблемы воспитания юношества, за введение русского языка во всех учебных заведениях и за преобразование системы просвещения на территории Беларуси по российскому образцу. Позиция членов Комитета в осуществлении конфессиональной политики совпадала с основными принципами теории «официальной народности», что выражалось в стремлении поднять престиж православия на территории Беларуси. В связи с этим, Комитетом проводился курс по сооружению новых православных церквей с привлечением как государственных, так и частных средств. Однако строительство шло крайне медленно, поскольку местные дворяне в своём большинстве являлись католиками и не были заинтересованы в возведении православных храмов. Комитет западных губерний проявлял терпимость по отношению к Римско-католической церкви и не был сторонником радикального сокращения костёлов, поскольку значительная часть населения исповедовала католицизм. Ограничения касались лишь вопросов распространения католической веры на православное население. Гораздо в большей степени Комитет был обеспокоен выработкой мероприятий, направленных на секуляризацию церковных земель как католической, так и православной церкви.

Западный Комитет был образован по распоряжению Александра II 20 сентября

1862 г.⁵. Непосредственным поводом к созданию Западного комитета послужило полученное в Петербурге сообщение о том, что дворянство Подольской губернии составило адрес о присоединении Подолии в административном отношении к Царству Польскому. В состав Западного Комитета вошли высшие должностные лица: шеф жандармов кн. В. А. Долгоруков, министр иностранных дел кн. А. М. Горчаков, военный министр Д. А. Милютин, министр внутренних дел П. А. Валуев, министр государственных имуществ А. А. Зеленый, министр юстиции Д. Н. Замятнин, управляющие министерствами: финансов — М. Х. Рейтерн, народного просвещения — А. В. Головнин, обер-прокурор Св. Синода А. П. Ахматов. Председателем Западного Комитета был председатель Комитета Министров кн. П. П. Гагарин. На заседания Комитета по высочайшему повелению иногда приглашались и другие высшие правительственные лица. Например, на заседаниях 17 и 19 мая 1864 г., когда обсуждалась записка М. Н. Муравьева от 14 мая 1864 г., присутствовал статс-секретарь Н. А. Милютин. Западный Комитет активно заседал с 1862 до конца 1864 гг. 5 января 1865 г. комитет был упразднен, а дела его переданы в Комитет министров⁶.

По мнению российского историка А. Камзоловой, Западный комитет, в отличие от Комитета западных губерний, не стал «мозговым центром», формирующим общую стратегию и тактику правительства на западной окраине, поскольку стал фактически ареной противоборства двух программ в отношении Западного края, инициаторами которых являлись министр внутренних дел П. А. Валуев и виленский генерал-губернатор М. Н. Муравьев. Наличие одновременно двух, по сути конкурирующих между собой, подходов к правительственной политике в отношении этого края создавало затруднения для координации деятельности разных учреждений и властных структур. «В этих условиях роль Западного Комитета в выработке согласованного курса, — пишет А. Камзолова, — следует признать весьма неоднозначной»⁷. Тем не менее, постановления Комитета во многом определили направление политики в виленском генерал-губернаторстве. Так, результатом деятельности Комитета было принятие решения о введении поземельного процентного сбора с местных помещиков, взимавшегося вплоть до 1897 г., который шел на 50% увеличение жалования чиновникам разных ведомств русского происхождения и преподавателям духовных ведомств православного исповедания. Западный комитет запретил преподавание польского языка в казенных учебных заведениях Виленского и Киевского учебных округов, вновь введенное в этих округах соответственно в 1856 г. и 1860 г. Также Комитет

⁵ *Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге.* — Фонд 1267. — Оп. 1. - Д. 12. Журнал Западного комитета за 1862 г. — Л. 7.

⁶ *Середонин, С. М.* Исторический обзор деятельности комитета министров: в 2 т. / С.М. Середонин. — СПб.: Изд. канцелярии Комитета министров, 1902. — Т. 2. — Ч. 1. — С. 186.

⁷ *Комзолова, А.* [Западный Комитет \(1862–1864 гг.\) и виленский генерал-губернатор М. Н. Муравьев](http://zapadrus.su) / А. Комзолова [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://zapadrus.su>. — Дата доступа: 1.08.2013.

рассматривал комплекс мер, связанных с последствиями восстания 1863 г.: учреждение военно-полицейского управления в Северо-Западном крае, утверждение правил о содержании войск при объявлении местностей на военном положении, утверждение правил о создании в Западном крае сельских вооруженных караулов, наложение секвестра на имения польских помещиков, оставшихся за границей и продолжающих свою революционную деятельность, размещение на территории империи участников восстания 1863-1864 гг. из Царства Польского и Западных губерний.

Таким образом, в XIX веке для управления Западным краем были созданы два территориальных комитета – Комитет западных губерний (1831-1848 гг.) и Западный комитет (1862-1865 гг.). Оба Комитета действовали в условиях последствий шляхетских восстаний 1830-1831 и 1863-1864 гг. и были призваны разработать программу по полному слиянию западных губерний с внутренними губерниями России.

***Лепеш Оксана Васильевна** – кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры истории, мировой и отечественной культуры Белорусского национального технического университета.

E-mail: oxanalepesch@rambler.ru

ВИТОКИ ТА ПОШИРЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ЄРЕСЕЙ У ЄВРОПІ

(короткий реферативний огляд)

АНЖЕЛІКА ТОЛКАЧ (Чернігів, Україна)*

Характерна риса середньовіччя – домінування релігійної ідеології. Оскільки буденне життя середньовічного суспільства наповнювалось релігійним змістом, то політична боротьба часто набувала форм релігійного протистояння. У широких суспільних колах нерідко вибухало невдоволення існуючими порядками (особливо ж пануванням Католицької Церкви), що отримувало ідейне вираження у ворожих догматах феодальної церковної організації вченнях – єресах. **Таким чином, мета нашої статті** полягає у тому, щоб реферативним чином прослідкувати історію виникнення та поширення середньовічних єресей; з дидактичною метою охарактеризувати їх ідейно-правову функцію в релігійно-культурному житті Європи. **Джерельна основа** для пропонованої оглядової публікації склали наукові розвідки класиків історіографії середньовічних єретичних рухів (Д. Ангелова, С. Булгакова, В. Левицького, А. Кормича тощо).

Оглядовий матеріал. Єрессю у середньовіччі називали неофіційне, антисистемне вчення, що теоретично зараховувало себе до панівної релігії (християнства, ісламу тощо), але проповідувало догмати цієї релігії інакше (часом абсолютно навпаки). Єресі позиціонували себе як демократичні вчення, що відхилилися від офіційної «канонічної» доктрини. Церква в очах єретиків була «брудним» організмом, що вимагав докорінного очищення та повної «патристичної трансформації». Слово «*heuresis*» має грецьке походження та означає «вибір вчення». Аналізуючи історію єретичних вчень з філософських позицій, можемо навіть ствердити, що типові середньовічні єресі репрезентували себе як *теологічна варіабельність юриспруденції*, що переглядала феодальну державу і право¹.

У класичному академічному *Словнику української мови*, поняття «єресь» визначається як релігійне вчення, що заперечує догми та організаційні форми панівної церкви². Однак, на відміну від стандартних філософем, єресі «самовиражались» також і формально-юридичним чином.

Церковні діячі мали своє розуміння єресі. Німецький богослов А. Неандер вважав: «Якщо у ході історичного розвитку сила духа Христового не панує над людською істотою, а навпаки, людська істота отримує пануючий вплив, то виникає взаємно виключаюча односторонність, яка нехтує тією чи іншою стороною божественної істини»³. У цій односторонності перед нами постає сама суть єресі.

¹ Кормич А. І. Історія вчень про державу і право. К.: Алерта, 2012. С. 39.

² Словник української мови: в 11 томах. Том 2. К., 1971. С. 498.

³ Лебедев А. П. Церковная историография в главных ее представителях с IV-го века до XX-го. Москва: Алетея, 2000. С. 359.

Єретики були саме «єретиками» внаслідок навмисного спотворення релігійної догматики. Якщо вести мову саме про християнський контекст єретичних рухів (відкидаючи цілий комплекс єресей ісламських), то можемо звернути увагу на класифікацію сучасного дослідника Анатолія Кормича.

Зокрема, він поділяє єретичні рухи на *три категорії*:

«(1) чисто богословські, що не стосувалися суспільно-політичних проблем»;

«(2) небезпечні єресі для церкви, що звертаючись до текстів Нового Заповіту, обвинувачували духовенство у відступі від апостольських правил, у користолюбстві, дармоїдстві, гордині, зарозумілості і зневазі до заповідей Христа»;

«(3) єресі антифеодального характеру, що засуджували не тільки церкву як інститут, а й кріпосництво, дворянські привілеї і право»⁴.

За формальною ознакою єресь є рухом релігійним і належить до історії церкви. Однак, за сукупним внутрішнім змістом, єресь проявляється насамперед як протест проти соціальної ієрархії феодалізму. При цьому, такий протест, який здійснюється абсолютно ідентичними феодальним інструментами – створенням корпоративної групи єретиків. Єретичний корпоративізм, на наш погляд, можна пояснити тим, що церква в той час була найвищим узагальненням і найвищою санкцією феодального ладу. За цих умов загальні ідеологічні атаки на церкву були одночасно атаками на феодальну державу та державність як інститут Божественного права (скажімо, за Фомою Аквінським)⁵.

Активне поширення єретичних рухів у Західній Європі припало на початок XI ст., хоча підґрунтя для цього процесу зародилось набагато раніше і було сполучене з антисистемами доби падіння Західної Римської імперії. Більшість сучасних дослідників, однак, виводять єретичні рухи із ідеологічних прірви, що сформувалась внаслідок розколу Єдиної Християнської церкви на Католицьку та Православну. З іншого боку, поширення єретичних рухів у Західній Європі зумовлювалось ослабленням католицької церкви через запеклу боротьбу між нею та світською владою. Найкраще цю боротьбу можна охарактеризувати тривалим протистоянням між Папами Римськими та германськими імператорами (т. зв. імператорами «Священної Римської імперії»).

Найбільше поширились єретичні рухи в країнах і містах з найбільш розвиненою економікою та культурою. Це стосується передусім Північної Італії, Південної Франції, Німеччини. Ряд дослідників стверджує, що «першими єретиками Європи, які мали європейський резонанс і поклали початок широкому суспільно-політичному рухові, були болгарські богуміли (Болгарія X-XIII ст.)». В 2017 р. відзначалося його 1090-річчя (вживається також автентичний термін «богумільство»).

Виникає закономірне та обґрунтоване питання: чому саме у Болгарії розпочався

⁴Кормич А. І. Історія вчень про державу і право: Навч. Посібник. / А.І. Кормич – 3-тє вид., перероб. та доповн. – К.: Алерта, 2012. – с. 39.

⁵Орач Є.М. Історія політичних і правових вчень Навчальний посібник / Є.М.Орач - К.: Атіка, 2005. - с. 113.

такий масовий єретичний рух? У 860-х рр. у Болгарії, стараннями сусідів-візантійців, було запроваджено християнство. Цей процес збігся зі створенням слов'янської писемності, поширенням релігійних книг і періодом бурхливого розвитку феодальних відносин. Руйнування общинно-патріархального ладу, захоплення селянських земель царем, царськими слугами, церквою, а також убогість і безправ'я селянських мас породили сумніви в тому, що все це відбувається з волі Бога, доброго і справедливого. Ці сумніви знайшли «підтвердження» в Новому Заповіті, де протиставлялися один одному Бог і світ, дух і плоть, добро і зло, диявол і багатство⁶. На противагу феодальній церкві богуміли створили на принципах раннього християнства свою власну організацію, що організованим чином змогла розповсюдити свою агітацію на терени Візантії та Київської Русі. Великою проблемою богомольські агітатори-пропагандисти стали також для Папи Римського.

Існують цілком протилежні наукові точки зору щодо виникнення та подальшого розповсюдження єретичних поглядів болгарських богумілів. В історичному аспекті богомільство розглядається, як цілковито антисистемний, споріднений з маніхейством і павликіанством антицерковний рух, що у X–XV ст. охопив майже всю Південну Європу. Таким чином, реферуючи джерела, можемо стверджувати, що історично єресь богумілів була лише складовою частиною південноєвропейського ідеологічно-політичного процесу.

У богословському сенсі це явище переважною більшістю дослідників трактовано як християнську⁷ чи антихристиянську⁸ ідейну систему, що відтворила релігійно-міфологічну концепцію дуалістичного гностицизму⁹. «Надалі поширеним залишається погляд на богомільство як на прояв антифеодальної і національної (через панування Священної Римської імперії німецької нації) боротьби та духовної (внаслідок культурного універсалізму Візантії на сході та Риму – на заході) опозиції»¹⁰.

«Згідно концепції богумілів, світом правлять добро й зло, персоніфіковані відповідно в образі Бога і сатани. Останній, за цим вченням, створив матеріальний світ та людей зокрема. Виходячи із цих дуалістичних поглядів, богомили заперечували все земне, матеріальне («...глаголють, яконєсть Бог сотворил небесе, ни земля, нивсех сил видимых»)¹¹. «Ці два начала уособлювались ним у Бозі та дияволі. Доброму Богові Христу протистоїть злий диявол, якому теж належать усі

⁶Кормич А. І. Історія вчень про державу і право: Навч. посібник/ А.І. Кормич – 3-тє вид., перероб. та доповн. – К.: Алерта, 2012. – с. 40.

⁷Филипов Н. Богомилство (произход и същност). София, 1946. – с. 35.

⁸Левицкий В. Богомилство – болгарская ересь X-XIV вв. // Христианские чтения. С.-Петербургская духовная академия. 1870. - № 1. -с. 29.

⁹Благоев Н. П. Правни и социални възгледи на богомилите. Из съчинението «Богомили». - София, 1912. – с. 36

¹⁰Любащенко В. Богомільство у Київській митрополії: гіпотези і коментарі / В.Любащенко // Проблеми слов'язнознавства. - Львів, 2013. - Вип. 62. - с. 24.

¹¹Козьма Пресвитер. Беседа на богомилов // Памятники древнерусской духовной письменности // Православный собеседник. – Казань, 1864. – Ч. 2. – с. 232.

царства світу. Богуміли твердили, що ніхто не може одночасно служити цим двом началам. Не можна служити і Богові, і момоні (багатству). З цього випливає, що диявол – це багатство та весь оточуючий матеріальний світ».

Богуміли вказували шлях подолання зла. Людина може врятуватися, але їй необхідно вдатися до найсуворішого аскетизму, відмовитися від споживання м'яса, шлюбних відносин, заняття звичайною фізичною працею. Бідність проголошувалася богумілами вищою доброчинністю і необхідною умовою становлення праведної людини. Ось чому вони виступали проти багатства, феодальних порядків, називаючи їх диявольськими¹².

Не зовсім послідовною була позиція богомилів щодо держави, яку уособлював цар (кесар, август – все за римсько-візантійською традицією). «Спершу вони були відкритими противниками царя і його чиновників. І зовсім по-іншому вони почали ставитися до своїх князів після того, як в XI ст. Болгарія опинилася під візантійським пануванням. Місцеві правителі минулого (тобто X ст.) зображалися богомилами майже святими, а плоди їхнього управління – земним раєм. Вчені підкреслюють соціальний характер богомилства, опір феодальному гніту: «хулять багатих, вчать не підкорятися панам»¹³. «У цілому, богомили у своїх політичних вимогах не заходили далі стихійної боротьби і засудження конкретного правителя чи форми правління, а весь комплекс політико-правового оновлення зводився до загальнодемократичної вимоги знищення несправедливості, яка була в суспільстві, через моральне вдосконалення, відмову від гонитви за земними благами, усупільнення майна в рамках релігійної громади»¹⁴.

В свою чергу, найпоширенішою формою ересі у Західній Європі XI-XIII ст. було катарство, що, за рівнем і характером теологічного обґрунтування, цілком може бути співвіднесене із ересю богумилів. «Катари були відомі у різних країнах під різними назвами. У Франції – альбігойці (від м. Альбі, центру їхнього руху), в Ломбардії – гуміліати, в Німеччині – катари. Центром руху катарів була Тулуза, згодом він охопив увесь південь Франції. Катари прийняли з маніхейства ідею щодо подвійної природи Бога – Бога доброго і Бога злого». «Вони вважали, що матерії притаманне зло, а тому весь навколишній світ визнавали світом зла і темноти. Вони проповідували, що папа – намісник не Христа, а сатани. Негативно ставлячись до матеріального світу як прояву зла, катари вороже сприймали і всі встановлені державою порядки: військову службу, страти і взагалі пролиття крові. Вони вірили в те, що праведні не воскресають тілом, зате нечестиві переселяються в тіла тварин. Тому були вегетаріанцями, не споживали не тільки м'яса, а навіть яєць, сиру та молока. Споживання м'яса та інших продуктів тваринництва було для

¹² *Булгаков С. В.* Православие. Расколы. Ереси. Секты. Противные христианству и православию учения. Западные христианские вероисповедания. Соборы Западной Церкви. – Москва. – Издательство «Современник». – 1994. – с. 17.

¹³ *Ангелов Д.* Богомилство // Кирило-Методиевска енциклопедия. Т.1. А-З. София, 1985. с. 213.

¹⁴ *Орач Є. М.* Історія політичних і правових вчень Навчальний посібник / Є.М. Орач - К.: Атіка, 2005. - с. 114.

них гріховним. Натомість вживали рибу, гадаючи, що риби розмножуються нестатевим способом. Шлюб і сім'ю катари теж вважали породженням зла. Деякі навіть казали, що шлюб іще гірший за розпусту, бо одружені надовго поринають у самовтішання. Однак, треба відмітити, що проповідники катарів і справді відзначалися високими моральними якостями, що порівняно з надмірною амбіціозністю католицького духовенства перетворювало їх в очах широких мас у людей святих, гідних великої шани й поваги»¹⁵. В даному випадку, С. В. Булгаков підкреслив елементи єдності поміж катарами та богумілами. Як бачимо, в обох випадках філософська ідеологема ґрунтувалась на «кричущому дуалізмі» світу.

Не слабшою за єресь катарів, у контексті історичного розвитку Західної Європи, була також єресь т. зв. вальденсів («ліонських бідняків»). «Рух вальденсів був заснований близько 1170 р. в Ліоні купцем П'єром Вальдо (звідси – «вальденси» – А. М. Толкач), який роздав усе своє майном біднякам і почав проповідувати бідність і покаєння. Це вчення виникло серед альпійських пастухів, а потім розповсюдилось серед низів міського населення. Вальденси намагалися повернутися до простоти перших християнських общин. Вони відкидали культ святих, можливість відпущення гріхів через священика. Вальденси критикували католицьку церкву як зіпсовану і протиставляли їй церкву «невидиму», божественну. Заперечували більшість християнських таїнств, заупокійних молитв, культів святих, ікон. Також відмовлялися сплачувати податки і церковну десятину (податок на користь церкви), нести військову службу. Категорично виступали проти смертної кари, проголошуючи, зокрема, що суди чи влада не можуть засуджувати до смерті, не скоюючи гріха. Підсумовуючи, можна зазначити, що вони не визнавали державу і все вчення церкви». «Вальденси, як єретики, були засуджені на Лютеранському соборі. Але загальному гонінню вони піддавалися вже під час війни проти альбігойців, тобто коли значно збільшилося число їх прибічників. Ця єресь набула значного впливу у Тулузькому графстві, Провансі, Аквітанії, Лангедоку, Гасконі. Альбігойців підтримував граф тулузький Раймонд IV. Вальденси знайшли свій постійний притулок в укріплених самою природою долинах західного П'ємонту і там заснували свою особливу церковну організацію, яка залишилася і до теперішнього часу головним місцеперебуванням їх секти»¹⁶.

«В XII ст. у Римі відбулося повстання бідних мас міського населення проти влади папи. Очолив це повстання монах Арнольд Брешианський, який проповідував повернення до ідеології раннього християнства, до бідності у громаді і пропонував відібрати у папи світську владу. У результаті цього повстання, Папа був позбавлений світської влади і була встановлена республіка. Арнольд Брешианський фактично став ідеологом та керівником республіки, що мала постати замість Апостольської Столиці, а відповідно й головним ворогом вигнаного з міста Папи.

¹⁵ Там же. - с. 115.

¹⁶ Булгаков С. В. Православие. Расколы. Ереси. Секты. Противные христианству и православию учения. Западные христианские вероисповедания. Соборы Западной Церкви. – Москва. - Издательство «Современник». - 1994. – с. 18.

Але знать міста, злякавшись розмаху цього руху, домовившись з Папою звернулася по допомогу до імператора Фрідріха Барбаросси, який зумів придушити повстання, а самого Арнольда Брешіанського взяв у полон і передав на розправу Папі. 18 червня 1155 року Арнольда Брешіанського стратили. Він був спалений на кострі як єретик¹⁷.

«Наляканий розмахом єретичних рухів, Папа Римський закликав до хрестового походу проти єретиків, який у 1209 р. очолив граф Сімон де Монфор. Війська тулузців зазнали поразки, і хрестоносці вчинили криваву різанину, убиваючи жінок і дітей, немічних і старих. Так у крові були потоплені єресі, що загрожували католицизму. У війні проти альбігойців загинуло близько мільйона чоловік».

Розглянувши стисло вчення лише деяких найголовніших видів середньовічних єресей, пропонуємо висновок про надзвичайну небезпеку єретичних міфо-, ідеологем і філософем для ідеї державності як такої. Офіційна Християнська церква цілком закономірно остерігалась єретичних рухів, хвилюючись за своє панівне становище. Всі коротко описані нами єресі вимагали відновлення ранньохристиянської рівності у відносинах між членами релігійної громади, а також визнання цієї рівності і для системи громадських (прототипу громадянських) відносин. Цією боротьбою за «громадянські свободи» вони часто прикривали антихристиянський (та, значною мірою, і антигромадянський) дуалізм світобачення. У певний момент єретичні рухи охопили практично всю територію Європи. З метою їхнього викорінення в XIII ст. було засновано інквізицію, яка відлучала єретика від церкви або засуджувала до публічного спалення.

Однак, уже в другій половині XIV – на початку XV ст. у ряді країн спалахнули великі повстання селян, до яких негайно приєдналися проповідники-єретики. У загальному потоці опозиційних єретичних рухів чітко вирізнилися дві самостійні течії: бюргерська і селянсько-плебейська єресі. Частина бюргерських єресей увійшла в духовний арсенал бюргерсько-церковної Реформації XV-XVI ст. Частина елементів селянсько-плебейських єресей влилася в ідеологію революційних мас, які взяли участь у т. зв. революціях XVI-XVII ст. (Голландія, Англія). Внаслідок процесів інтеграції з іншими ідейно-філософськими течіями, єресі стали фактором, що сильно вплинув на подальше становлення політико-правових теорій у добу Нового часу.

***Толкач Анжеліка Миколаївна** – старший викладач кафедри теорії та історії держави і права, конституційного права Чернігівського національного технологічного університету.

E-mail: angelam0044@gmail.com

¹⁷ *История политических учений.* / Под ред. С. Ф. Кечекьяна и Г. И. Федькина. – Москва. – Государственное издательство юридической литературы. – 1960. – с. 118.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ХРОНІКА

РЕЦЕНЗИИ И ХРОНИКА

REVIEWS AND CHRONICLES

Олексій Бакалець (Бар, Україна)*

ДО 60-РІЧЧЯ ДОКТОРА НАУК В ГАЛУЗІ ПОЛІТОЛОГІЇ, ПРОФЕСОРА ІСТОРІЇ ТА ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА, АКАДЕМІКА Ф. М. МЕДВЕДЯ

Особливості розвитку наукової гуманітаристики в сучасній незалежній Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., мінливість розвою вітчизняної історичної, філософської та юридичної наук, унеможливили існування в її ареалі академічної творчої інтелігенції. Під впливом глобалізації актуалізується роль особистості як носія національної ідентичності. У соціальному середовищі, де домінують переважно люди, які ведуть споглядальний спосіб життя, прогресивний поступ нації забезпечує творча, діяльна та активна особистість.

До таких категорій особистостей, які працюючи над собою, постійно вдосконалюються і активно долучаються до національного процесу державотворення, належить відомий історик, правник, політолог, філософ, етнолог, доктор наук в галузі політології, професор кафедри історії та теорії держави і права МАУП, професор МКУ, кандидат філософських наук, академік Міжнародної академії безпеки життєдіяльності (м. Київ, Інститут права ім. Св. Володимира) *Федір Михайлович Медвідь*.

Федір Михайлович народився 3 січня 1957 р. в м. Зборові на Західному Поділлі, у селянській родині, в якій виховувався у любові і повазі до хліборобської праці, до рідного Подільського краю, українського слова. Родина Медведів уособлює традиційну модель української сім'ї. Батько – Михайло Йосипович та мати Ганна Іванівна (Костур) походили з давнього хліборобського роду, любили землю, старанно на ній працювали, любили виконувати українські автентичні пісні.

З 1964 р. Ф. М. Медвідь протягом шести років навчався на відмінно у Футорській восьмирічній школі, а у 1970-1974 рр. продовжив навчання у Зборівській середній школі. Зростаючи у доброзичливому середовищі – серед чуйних батьків, порядних друзів та мудрих учителів, наполегливо працюючи над собою, Ф. Медвідь формується як комунікабельна, шляхетна, інтелігентна особистість. У 1974 р. Федір Михайлович вступає на історичний факультет Львівського державного університету ім. І. Франка. У львівський період творчості, під впливом львівської атмосфери та національно-орієнтованої професури, у Ф.

Медведя формуються педагогічні, історичні, філософські, політологічні інтереси як парадигми його наукових пошуків.

Ф. М. Медвідь закінчує з відзнакою історичний факультет Львівського університету (1979 р.), йде за направленням працювати викладачем історії та суспільствознавства професійно-технічного училища №20 м. Львова. З 1980 по 1982 р. він, за власним бажанням, був призваний на військову службу в Житомирську область, де займав посади командира взводу, заступника командира роти, секретаря комітету комсомолу окремої військової частини. Після демобілізації з армії Ф. Медвідь деякий час працює вчителем історії львівського професійно-технічного училища №27.

В грудні 1982 р., після здачі кандидатського мінімуму, Медвідь стає аспірантом професора О. П. Веремієва (ЛДУ ім. І. Франка). Навчаючись в аспірантурі, у листопаді 1985 р. Федір Михайлович достроково захищає дисертацію, здобуває науковий ступінь кандидата філософських наук і починає працювати на кафедрі наукового комунізму Львівського держаного університету. У 1986 р. Ф. Медвідь, за запрошенням професора О. Шахова, переходить на роботу до Львівської політехніки, що відзначалася демократичністю професури та громадською активністю студентства.

Доцент Ф. Медвідь у 1991 р. затверджує тему докторської дисертації *«Національний інтерес як суспільно-історична проблема (теоретико-методологічний аналіз)»*, науковим консультантом якої стає видатний учений-історик, керівник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, професор Я. Дашкевич. У цей період Федора Михайловича приваблює вивчення духовно-культурних та соціальних чинників, які сприяють політичному та культурному відродженню незалежної України. Він стає автором концепції виховання студентської молоді, що набуває розвитку і активно запроваджується у ВНЗ. Саме політична сфера життєдіяльності українського суспільства, теоретичні та прикладні аспекти молоді вітчизняної політології стають основними об'єктами дослідження молодого вченого.

У 1994-1999 рр. Ф. Медвідь стає співавтором навчальних посібників з політичної науки: *«Основи політології»*, *«Політологія: Збірник навчальних програм»*, *«Політологія»*, *«Конспект лекцій з основ політології»*. У 1995 р. Ф. Медвідь очолює кафедру суспільних дисциплін Львівського інституту фізичної культури, яка взялася за розроблення наукової комплексної теми *«Соціально-філософські засади розвитку фізичної культури і спорту в Україні»*, паралельно закінчує у 1996 р. факультет менеджменту і підприємництва. Протягом 1998-2001 рр. вчений опановує юриспруденцію і закінчує Львівський інститут внутрішніх справ при НАВС України за спеціальністю «Правознавство», здобувши кваліфікацію юриста. У цьому закладі він очолює редакцію газети особового складу «Правоохоронець», є відповідальним редактором Вісника інституту, що став фаховим з юридичних дисциплін. 25-річний *Львівський період* Ф. М. Медведя

відзначився майже трьома сотнями наукових праць, десятком організованих науково-практичних конференцій.

З вересня 2003 р. у вченого розпочинається *Ірпінський період* творчості. Медвідь стає доцентом кафедри цивільно-правових дисциплін юридичного факультету Національної академії ДПС України, виконує обов'язки заступника завідувача кафедри з наукової роботи.

Вагомою оцінкою діяльності Ф. М. Медведя є обрання у 2005 р. дійсним членом (академіком) Міжнародної академії безпеки життєдіяльності. У 2005-2006 рр. побачили світ ряд наукових праць з грифом МОН: *«Ораторське мистецтво правників»* (співавтор А. Медвідь), *«Фахове спілкування медичних працівників державною мовою»* (співавтор А. Медвідь), *«Політологічний словник»* (співавтор), *«Нотаріальний процес України»* (співавтори В. Усенко, Я. Медвідь). У грудні 2006 р. Ф. Медведя призначено заступником завідувача кафедри цивільно-правових і господарчо-правових наук із наукової та фахової роботи, обрано членом вченої ради юридичного факультету Національної академії ДПС України. Через декілька років Ф. Медвідь стає доктором наук в галузі політології, працює на посаді професора кафедри історії і теорії держави і права Інституту права імені князя Володимира МАУП.

Протягом 2007-2017 рр. Ф. М. Медвідь спрямовував свою наукову творчість на оновлення *історичної пам'яті* українського народу, пробудження його самосвідомості, формування почуття свободи, самоповаги. Авторський науковий доробок збільшився майже удвічі. Серед останніх праць професора Ф. Медведя слід відзначити наступні: *«Національна безпека української держави: становлення та шляхи забезпечення»* (2014 р.), *«Правова культура українського суспільства в контексті побудови правової держави»* (співавтори Н. Моргун, О. Корня, І. Ромашина) (2016 р.), *«Фінансова безпека України в нових геополітичних реаліях»* (співавтори М. Чорна, А. Хоменко) (2016 р.), *«Михайло Грушевський як голова НТШ: організатор української національної науки»* (2016), *«Михайло Грушевський як творець політичної концепції нової України»* (2016 р.) тощо.

Свій 60-річний ювілей Федір Михайлович Медвідь зустрів у розквіті творчих сил, маючи багато творчих планів і проектів. Друзі і колеги бажають ювілярові великого людського щастя, міцного здоров'я, творчого натхнення на довгій науковій ниві!

***Бакалець Олексій Андрійович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, член Національної спілки краєзнавців України, докторант Інституту історії України НАНУ, співавтор Міжнародного проекту «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку».

E-mail: bakalec_alex@ukr.net

Олена Петрушенко (Вінниця, Україна)*

ІСТОРІЯ ЯК ЛІТЕРАТУРНА ТРАДИЦІЯ: БЕЛЕТРИСТИЧНА БІБЛОГРАФІЯ ДАВНЬОЇ УКРАЇНИ (перед)рецензійна стаття-перелік

Часто доводиться чути, що розповсюджена в Речі Посполитій XVI-XVII ст. *«сарматська політична ідентичність»* є надбанням теорії або навіть міфології (вступ до дискурсу, опрацьованого нижче, опублікований нами у Вип. 1 «Анналів юридичної історії за 2017 р.). Зважаючи на контекст розвитку вітчизняної історіографії та літературознавства, спробуємо обґрунтувати цінність вивчення цієї міфології, політологічного аналізу та використання її у процесі виховання нових політичних еліт. Для цього нам знадобиться насамперед *псевдоісторіографія як абсолютний літературний феномен*. Що ж може більше свідчити про практичну життєздатність ідеологічного або міфологічного концепту, як не постійний інтерес письменників та істориків-популяризаторів? Мова йде про україноцентричну (і навіть *українську* російськоцентричну) белетристику і публіцистику.

Сформуємо лише короткий перелік «праць», де актуалізовано проблему *скіфських коренів української державності* (власне, цей концепт пропонуємо вважати літературною / белетристичною традицією історіописання):

«Словник давньоукраїнської міфології» С. П. Плачинди (Київ: Велес, 2009; перше видання у 1993 році містило лише 63 сторінки тексту, тоді як у третьому виданні вже 240 сторінок і розставлені скіфо-сарматські акценти *«давньоукраїнської державності»*);

«Міфи і легенди давньої України» С. П. Плачинди (К.: Спалах, 1997);

«Лебедія (Як і коли виникла Україна)» (Івано-Франківськ: Місто НВ, 2012) С. П. Плачинди (витримала вже чотири перевидання, що також змушує задуматись над *живучістю історичної белетристики*);

«Оріяна: Кімерія-Праукраїна» І. Кузич-Березовського;

«Брама безсмертя: На сплині золотого віку; Космічні таємниці могил» Ю. О. Шилова (К.: Редакція журналу «Український світ», 1994);

«Прабатьківщина аріїв: історія, обряди та міфи» Ю. О. Шилова (К.: Синто, 1995);

«Шляхи аріїв: в романах, документах і хроніках» Ю. О. Шилова (К.: Поліграфкнига, 1996);

«Джерела витоків української етнокультури» Ю. О. Шилова (К.: Аратта, 2002);

«Пращури. Прадавня історія Русі» Ю. О. Шилова (Вінниця: Континент-Прим, 2006);

«Давня історія України у контексті світової цивілізації» (К.: МАУП, 2007);

«Трипілля: аратто-арійсько-українські казки» Ю. О. Шилова (К.: Аратта, 2008);

«Основи слов'янської цивілізації: монографія» Ю. О. Шилова (Москва: Осознание, 2008);

«Витоки слов'янської цивілізації: монографія» Ю. О. Шилова (К.: МАУП, 2004);

«Шлях аріїв: Україна в духовній історії людства» Ю. М. Канигіна (К.: АСК, 2006);

«Віхи священної історії: Русь-Україна» (К.: АСК, 2005).

Заслуговує на увагу книжка Юрія Шилова «Праісторія Русі-України» (Київ-Хмельницький: Українське Козацтво, 1998). Нам довелося користуватись цією «монографією» під час роботи над статтею «Сарматський концептуалізм у картгорафії і літературі» (Аннали юридичної історії, 2017, Том 1. Вип. 1). Перша частина книги дійсно містить цікаві вказівки історіографічного типу. В основній частині присутні сміливі наукові припущення. Однак, шлях синтезу і систематизації Ю. Шилова, як і С. Плачинди, має великі недоліки. Вищезначені книги, у комплексі, можуть бути охарактеризовані як хороші зразки *гіпотетичного мислення, документалізованої белетристики*. Однак, науковий фундамент книг безпідставний, за винятком кількох методологічних ідей (зокрема, розповсюджене використання міждисциплінарності, щоправда з максимальною шкодою для багатьох археологічних фактів).

Існує велика кількість фахової літератури, що професійно критикує намагання вважати всі історичні етноси України (ледь не від льодовикових часів) прямими предками українців. Варто порадити читачу статті відомих українських археологів, представників справжньої академічної науки — М. Ю. Відейка («Тема Трипільської культури у сучасному “праісторичному” міфотворенні», Археологія, №2, 2005) і Л. Л. Залізняка («Новітні міфи в індоєвропеїстиці Східної Європи», Археологія, №4, 2002). Загальний посил зазначених статей правильний — книги Плачинди, Шилова, Канигіна, в першу чергу, є міфотворчими продуктами (кажучи грубо, художньою літературою). Однак, наше питання в іншому — чи не є означені «праці» свідченням прямого існування/побутування міфів?

Нам неодноразово доводилось зіштовхуватись із широкою розповсюдженістю переліченої продукції. Незважаючи на наявність правильної, обгрунтованої, фахової наукової критики, книги, присвячені суб'єктивним візіям давньоукраїнської історії, добре *«розходяться»* серед більшості українців. Зокрема, ми часто зустрічали присутність як вказаних книжкових назв, так і концептуальних ідей, що висловлювались їхніми авторами, у мас-медійному просторі. Ідеї безперервної *українськості* сучасної території України знаходять відгук у серцях простих людей. Це говорить: на рівні колективної свідомості ідейно-політичний міф *давньо-, пра-, протоукраїнства* продовжує жити та навіть набирати оберти.

Ми не повинні сприймати псевдонаукову літературу. Критика і фактаж мають існувати та домінувати. Завдання історика — встановлення фактичної істини. Однак, історичні і політичні міфи також мають право на життя (окремо від науки). Пропонуємо принципи існування міфів: кореляція з наукою, відсутність суперечок із загальновідомими істинами (цим дуже грішать сучасні українські *історико-белетристи*). В разі дотримання вказаних принципів, псевдоісторіографія нарешті почне допомагати історіографії справжній.

Більш науково обгрунтованими, з великою кількістю теоретико-методологічного матеріалу, є праці М. О. Чмихова (1953-1994). Його роботи, в деяких випадках, можуть навіть стати прикладом – як *історико-белетристи* можуть допомогти справжній історіографії.

Ось лише деякі монографії Чмихова:

«Археологічні дослідження курганів» (у співавторстві з Ю. О. Шиловим, П. Л. Корнієнко; К., 1989);

«Хронологія археологічних пам'яток епохи міді-бронзи на території України» (К., 1989);

«Археологія та стародавня історія України: курс лекцій» (у співавторстві з Н. М. Кравченко, І. Т. Черняковим; К.: Либідь, 1992);

«Давня культура» (К.: Либідь, 1994).

В обраному нами контексті, цікаві методологічні акценти містить монографія відомого археолога В. М. Даниленка «Космогонія первісного суспільства» (Фастів: Прайд, 1997).

Справді академічними, з високим рівнем культурно-археологічних узагальнень, слід вважати роботи наукового співробітника Інституту археології Національної академії наук України М. Ю. Відейка. (Його основний профіль – трипільська культура; назва кандидатської дисертації: «Економіка та суспільний лад трипільського населення Південного Побужжя», захищена в 1992 р.). Дослідження Відейка слугують щепленням перед читанням перерахованих *історико-белетристів*.

***Петрушенко Олена Федорівна** – старший викладач кафедри українознавства Вінницького національного медичного університету ім. М. І. Пирогова.

E-mail: melnyk1996ethnology@gmail.com

Ольга Серeda (Харків, Україна)*

ГАЛИЧИНА ТА УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ. Хроніка I Всеукраїнських наукових читань пам'яті академіка С. Дністрянського (13-14 квітня 2018 р., м. Тернопіль)

13-14 квітня 2018 року, з ініціативи кафедри теорії та історії держави і права юридичного факультету Тернопільського національного економічного університету (ТНЕУ), до 100-річчя проголошення Західноукраїнської Народної Республіки, проведено Перші Всеукраїнські наукові читання пам'яті академіка Станіслава Дністрянського.

Метою заходу стало обговорення особливостей державо-та правотворчих процесів на одному з визначальних етапів Української революції 1917-1921 років; оцінка уроків і традицій боротьби за незалежність і соборність України; а також вшанування творців національної державності, й зокрема постаті українського

правника, громадсько-політичного діяча Станіслава Севериновича Дністрянського (1870-1935).

Модератором круглого столу виступив к.ю.н., доц., доктор права Українського Вільного Університету (м. Мюнхен, ФРН), завідувач кафедри теорії та історії держави і права ТНЕУ, Заслужений юрист України Микола Володимирович Кравчук. Участь у заході взяли викладачі і студенти юридичного факультету ТНЕУ, а також науковці Львівського національного університету ім. І. Франка, Національного юридичного університету ім. Я. Мудрого, Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. Дистанційно взяли участь науковці та дослідники з інших вищих навчальних та наукових закладів: Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Національного університету «Одеська юридична академія», Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка», Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди тощо.

Відкрив роботу I Всеукраїнських наукових читань декан юридичного факультету ТНЕУ Сергій Володимирович Банах. У своїй вітальній промові він підкреслив героїчність досвіду ЗУНР в історії України та велич постаті Станіслава Севериновича Дністрянського, що займає чільне місце серед засновників української юриспруденції.

Програма наукових читань охоплювала дві сесії. Перша сесія представила життєвий та науковий шлях Станіслава Дністрянського (1870-1935) – світоча української правничої науки. Його біографію презентувала студентка юридичного факультету ТНЕУ Галина Різник. У роботі сесії взяли участь д.ю.н., професор, завідувач кафедри історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету ім. І. Франка Ігор Йосипович Бойко, д.ю.н., професор, завідувач кафедри адміністративного та фінансового права Львівського національного університету ім. І. Франка Микола Мар'янович Кобилецький, д.ю.н., доктор права Українського вільного університету, заступник директора юридичного інституту Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, Заслужений юрист України Олег Антонович Вівчаренко, к.ю.н., асистент кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого Ольга Вадимівна Середа.

Окремо слід відзначити презентацію і введення у науковий обіг статті С. Дністрянського «До юридичної методології», яку надіслав доктор юридичних наук, професор кафедри теорії та філософії права Навчально-наукового Інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка» Михайло Степанович Кельман. Крім того, у центрі уваги учасників сесії була унікальна етнографічна мапа Південно-Західної України (Галичини). Її особисто представив проф. О. А. Вівчаренко.

Друга сесія мала дві тематичні локації – Державний архів Тернопільської області та бібліотека-музей «Літературне Тернопілля», що знаходиться у пам'ятці

архітектури XIX ст. «Вілла Грабовських». Директор архіву, к.і.н., доцент Федір Іванович Полянський розповів про архівні документи з історії ЗУНР (ЗОУНР), представив оригінал Проекту Конституції Західноукраїнської Народної Республіки, у підготовці якого брав участь Станіслав Дністрянський, працю Петра Стецюка «Станіслав Дністрянський як конституціоналіст», бібліографічний покажчик «Український вчений-правник Станіслав Дністрянський», а також низку інших документів з життя правника. У бібліотеці учасники заходу згадали багатьох творців національної державності, громадських та державних діячів минулого, що походили із Тернопілля. Зокрема, бібліотекар-екскурсовод Оксана Миколаївна Лехіцька презентувала учасникам наукових читань арт-бук «Богдан Лепкий – велет українського духу».

Серед інших культурно-пізнавальних заходів другого дня була організована пізнавальна екскурсія до с. Зарваниці Теребовлянського району Тернопільської області, що розташоване у мальовничій місцевості, на лівому березі річки Стрипа. Для християн усього світу Зарваниця добре відома чудотворною іконою та цілющим джерелом, біля якого з'являлася Божа Матір.

Тези доповідей учасників розміщені на сайті «Актуальна юриспруденція» та доступні для ознайомлення за посиланням: <http://legalactivity.com.ua/index.php>. Крім того, опубліковано збірник матеріалів конференції: Тенденції і перспективи розвитку інститутів права та держави: збірник матеріалів Міжнародної юридичної науково-практичної конференції «Актуальна юриспруденція», м. Київ, 19 квітня 2018 р.; Матеріали I Всеукраїнських наукових читань пам'яті академіка С. Дністрянського, м. Тернопіль, 13-14 квітня 2018 року. Тези наукових доповідей. Київ-Тернопіль: ВПЦ «Економічна думка», 2018. – 297 с.

***Середа Ольга Вадимівна** – кандидат юридичних наук, асистент кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

E-mail: seredaolgalawhistory@gmail.com

Владислав Кіорсак (Львів, Україна)*

НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА. Рецензія на монографію: Мельник В. М. *Еволюція міжнародно-правового статусу Ватикану: історія, сьогодення, українські акценти.* – Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2017. – 192 с. ISBN 978-966-2696-91-2

Апостольська столиця – ядро християнської культури. Резиденція Папи Римського – місце, що тривалий час формувало світогляд всього християнського населення світу. Саме тут приймалися політичні рішення, які визначали подальші напрямки розвитку світової цивілізації. Цей клаптик землі оповитий тисячами таємниць, що лежать у картонних коробках на полицях архівних фондів і чекають своїх

майбутніх дослідників. Ватикан – чи не найскладніший, хоча від цього не менш цікавий, суб'єкт всесвітньої історії. Ось чому осмислення його генези та фаховий виклад основних етапів розвитку, безперечно допоможуть зрозуміти тенденції еволюції нашої цивілізації та феномен світогляду людини загалом.

Монографія Віктора Мельника (політолога, юриста, головного редактора журналу «Аннали юридичної історії») є першою узагальнюючою працею з історії держави та права Ватикану у вітчизняній науці. Автор зробив спробу структурувати існуючі наукові концепції, показати правовий поступ Папської держави від ранньохристиянських часів до сьогодення. Зроблено акцент на масштабній ролі цього державного утворення в сучасному західному суспільстві, проаналізовано його вплив на процеси світової історії. При цьому, досліджено і політичні концепції Папського престолу: автор з'ясовує основні складові державницької традиції Ватикану, її еволюцію.

Важливим позитивним елементом книги виступає причинно-наслідковий підхід. Обрана Віктором Мельником методика допомагає створити цілісну картину, що відображає генезу цінностей і світоглядних основ Європи через призму історії християнства та Апостольської столиці. Автор блискуче демонструє, як католицизм, що нашарувався на генетичні елементи римського права, утворив нову юридичну систему – систему світоглядних орієнтирів, які стали основним індикатором європейської спільноти. Автор переконаний, що Римська церква загалом і Ватикан зокрема, як повноправні суб'єкти системи міжнародних відносин, репрезентують архаїчне римське право та основні політичні постулати античності.

Книга складається із дев'яти розділів, кожен із яких має проблемний характер. Окрім генези римсько-католицького канонічного права, автор досліджує розвиток офіційного міжнародного статусу Папської держави. У цій частині автор прагне показати її шлях до здобуття суверенітету і, відповідно, спростовує розповсюджену тезу про «державоподібність» Ватикану, доходячи висновку, що правосуб'єктність цього політичного утворення була повною (повноцінною), а саму Папську державу варто розцінювати як впливового гравця на міжнародній арені. Ці тези підтверджують два наступних розділи – у одному з них продемонстровано суверенність Ватикану у новітній системі міжнародних відносин. При цьому, автор не оминає увагою і внутрішньодержавну організацію, доводячи, що Папська область як держава поєднує в собі три форми суверенітету – «територіальний», «екстериторіальний» і «духовний».

На нашу думку, зауваги В. М. Мельника цілком слушні, адже Ватикан має всі ознаки державності (із географічною ознакою включно). Окрім того, важливу роль відіграє ментальний фактор – вплив цієї держави виходить далеко за межі власних кордонів. Будь-яка країна, не будучи навіть католицькою, мусить рахуватися із Папським престолом, який часто стає посередником у вирішенні міжконфесійних, міжнаціональних, соціально-економічних конфліктів. Слід пам'ятати, що політико-правові цінності, які відстоює Католицька церква – не є виключно християнськими

чи європейськими. Католицькі цінності виступають органічною частиною сучасного світового порядку.

Важливим аспектом юридичної історії Ватикану, на наш погляд, є пряма політика зовнішніх впливів. Один із розділів В. М. Мельник присвятив Сан-Марино – державному утворенню, напряду пов'язаному із Папським престолом, оскільки, як зазначає автор, саме Папі Римському належить право протекторату над республікою.

Останній розділ книги присвячено історичним зв'язкам Ватикану з українськими землями. Такий підхід є надзвичайно актуальним, так як наявність взаємозв'язків вітчизняних історичних державних утворень із Папством говорить про європейсько-центричну ідейно-політичну спадщину. Українські землі були органічною частиною європейського цивілізаційного простору протягом всієї своєї історії.

Утім, найбільша цінність рецензованої книги полягає у методологічному підході її автора. Основним об'єктом дослідження виступає саме «ідея Ватикану» – ментальний концепт, еволюція якого зумовлювалася сукупністю політичних, релігійних та економічних чинників. Саме такий підхід, вивчаючи певні світоглядні особливості, що детермінували ті чи інші психологічні процеси, популярний у сучасній західноєвропейській історіографії. Автор розглядає християнство крізь призму «антропологічності», показуючи, як воно накладаючись на звичаї тогочасного суспільства, сформувало базис європейської політичної та духовної культури. Окрім того, дослідження має відверто міждисциплінарний характер, використовуючи дані історії, політології, правознавства, психології, етнології тощо. Така методологія безумовно дозволяє здійснити всестороннє дослідження обраної проблеми. Вона мусить стати початковою основою для будь-якого сучасного гуманітарного дослідження.

***Кіорсак Владислав Борисович** – голова Львівського медієвістичного клубу, магістрант Львівського національного університету імені Івана Франка.

E-mail: vlad.kiorsak@gmail.com

Ольга Середа (Харків, Україна)*

«ЗАХІДНІ І СХІДНІ ТРАДИЦІЇ ТА ВПЛИВИ В ІСТОРІЇ ПРАВА, ДЕРЖАВИ І ЮРИДИЧНОЇ ДУМКИ»: XXXVIII Міжнародна історико-правова конференція у місті Вінниця (1-3 червня 2018 року)

У Вінницькому національному аграрному університеті 1-3 червня 2018 р. відбулася Міжнародна історико-правова конференція «Західні і східні традиції та впливи в історії права, держави і юридичної думки», організована Інститутом держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Міжнародною асоціацією істориків права, секцією історії держави і права наукової ради НАН України по

координації фундаментальних правових досліджень та факультетом менеджменту і права Вінницького національного аграрного університету.

Конференцію відкривали: науковий співробітник Інституту законодавства Верховної Ради України, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, заслужений юрист України *Ярмиш Олександр Назарович*, декан факультету менеджменту та права, доктор юридичних наук, професор *Мельничук Ольга Федорівна*, завідувач відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, професор, заслужений юрист України *Усенко Ігор Борисович*, голова Вінницької обласної організації Союзу юристів України, кандидат юридичних наук *Гончар Олексій Васильович*, заступник начальника управління державної реєстрації–начальник відділу Головного територіального управління юстиції у Вінницькій області *Миколук Ярослав Петрович*.

У конференції брали участь 43 вчених, з яких 18 докторів наук і професорів, 22 кандидатів наук і доцентів, 3 аспірантів і здобувачів. Міжнародну наукову спільноту дистанційно представили професор історії права відділу історико-юридичних наук юридичного факультету Університету Аліканте (Іспанія), доктор права, доктор історії *Мартінес Альміра Магдалена*, викладач кафедри публічного права Вільнюського університету (Литва), доктор юридичних наук *Валенчене Довіле Альбертівна*.

Мета конференції – з'ясувати зміст західних і східних традицій, особливості цивілізаційних процесів та впливів в історії права, держави, юридичної думки. Вона актуальна як для наукової спільноти істориків права, так і для широкого кола громадськості. Сучасний інтеграційний процес України в європейський ціннісний простір вимагає правильного розуміння суспільством змісту інтеграції. Наукова спільнота повинна *переосмислити історію державотворчих процесів в Україні у взаємозв'язку з європейськими (західними) та східними традиціями державотворення*, їх значенням у вітчизняній традиції права; зробити висновок про власну правову ідентичність. Такий підхід є важливим для культурного і ментального самовизначення українського народу, для усвідомлення нашої самотності і водночас історичної причетності до творення об'єднаної політично Європи.

Науковці представили результати теоретико-методологічних та спеціальних історико-правових досліджень. Історики і теоретики права дискутували щодо методології територіального і цивілізаційного підходу; змісту правових традицій.

Низка доповідей фахівців була присвячена методологічним аспектам пізнання історико-правових явищ. Професор Харківського національного університету внутрішніх справ *В. Є. Кириченко* звернув увагу на вади у використанні територіального підходу до вивчення української історії. Серед них, він відзначив «спокусу» серед провідних істориків права пов'язувати існування українського етносу з праісторичними часами (включно з епохою Трипільської культури). Також було відзначено динаміку у спробах структурно-типологічного

осмислення різниці східної та західної моделей організації суспільства. Професор Кириченко підкреслив, що з середини XIX ст. починають свій розвиток парадигми варіативності історичного процесу, які наполягали на альтернативі розвитку та варіабельності напрямків еволюції людства, враховуючи різноманітність культур і цивілізацій. На його думку, сьогодні світ людей набуває єдності і антропологічної спільності людства. Відтак, концепт монолітності знову стає актуальним, даючи відповідь на питання, поставлені міжнародною та міжкультурною взаємодією.

Завідувач кафедри теорії та історії держави і права Міжнародного гуманітарного університету (м. Одеса), д.ю.н., професор *Н. М. Крестовська* доводила доцільність використання цивілізаційного підходу в історико-правовій науці, а також розкрила багатоаспектність поняття «цивілізація» (*цивілізація як 1) культури, 2) динамічне антропологічне явище, 3) розвинутий стан суспільства з високим рівнем науки, промисловості та урядування*). На переконання професора Н. М. Крестовської, більш обґрунтованим та несуперечливим виглядає розуміння «цивілізації» як протилежності варварству так як позитивного стану культурного розвитку людства. Базовим принципом цивілізації є вільна особистість, а діалог – основною формою спілкування. Відтак завданням історії права має стати визначення закономірностей еволюції цих принципів та форм. З цієї точки зору, теорію локальних цивілізацій запропоновано вважати паранаукою. «Цивілізованим» світом для Наталії Миколаївни виступає європейський простір та держави, в яких визнаються та захищаються права людини.

Підтримав і розвинув аргументи Н. М. Крестовської професор кафедри державно-правових дисциплін юридичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, д.ю.н., Заслужений юрист України *О. М. Головка*. Професор звернув увагу учасників конференції на тенденцію переходу від полілінійного до лінійного сприйняття цивілізаційного розвитку, що засвідчує консолідацію різних правових культур з огляду на появу спільних цінностей та потреби їх захисту. У доповіді зроблено висновок, що *вся історія права на теренах України проходила під потужним впливом двох різновекторних цивілізаційних процесів: європейським і азійським* (чи євразійським, як уподобали самоідентифікуватися російські політологи та історики права). При цьому перша традиція є внутрішньо сутнісною. Вона, якщо і привнесена, то в давні часи *через Візантію і норманські впливи*. Друга насаджувалася єдиновірною, етнічно близькою, але політично, юридично, світоглядно чужою державністю.

Старший науковий співробітник відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, к.ю.н. *Т. І. Бондарук* висунула гіпотезу про впровадження в юридичну науку нового поняття – «*правовий канон*». Така пропозиція викликала дискусію і активне обговорення, зокрема в частині його співвідношення з принципами права і канонічним правом.

В обговоренні східних і західних впливів на формування української правової традиції брали участь завідувач кафедри історії держави, права та політико-правових вчень Львівського національного університету імені Івана

Франка, д.ю.н., професор *І. Й. Бойко* (період Київської Русі та Галицько-Волинської держави); доцент кафедри історії і теорії держави і права Чорноморського університету імені Петра Могили (Миколаїв), к.ю.н. *С. Г. Ковальова* та доцент кафедри історії права та держави Київського національного університету імені Тараса Шевченка *Ю. В. Цветкова* (литовсько-руський період).

Науковий захід доповнила цікава інтелектуальна програма: знайомство з історією та фондами Вінницького державного обласного архіву, відділу рідкісних книг Вінницької обласної бібліотеки імені К. А. Тімірязєва. Глибокі ідеї розвитку права і людини учасники конференції знайшли серед експозицій Національного музею-садиби вченого-хірурга М. І. Пирогова: «...для коренного преобразования чего бы то ни было нужны не одни новые законы, а новые люди... первое и главное условие прогресса есть твердая вера в образовательную, творческую силу человеческой личности» (М. І. Пирогов).

За підсумками роботи конференції було опубліковано збірник матеріалів виступів: «Західні і східні традиції та впливи в історії права, держави і юридичної думки: матеріали XXXVIII Міжнародної історико-правової конференції, 1-3 червня, 2018 р.» (м. Вінниця, 2018).

***Середа Ольга Вадимівна** – кандидат юридичних наук, асистент кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

E-mail: seredaolgalawhistory@gmail.com

КОРОТКІ АНОТАЦІЇ

КРАТКИЕ АННОТАЦИИ

ABSTRACTS

Рієр Я. Г. (Могилів, Республіка Білорусь)

ПОДАТКИ І ЗБОРИ АНТИЧНОЇ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ В КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ

Податкові збори були неодмінним атрибутом людських спільнот уже в епоху первісного, племінного ладу – як форми забезпечення потреб. В процесі ускладнення суспільних структур, добровільні підношення поступово перетворювалися в примусові збори, з яких, у міру концентрації управлінських і військових функцій в руках правлячого стану, виникали регулярні податки. Зі зміцненням державної влади завжди росли податки, які, поряд з покриттям необхідних витрат стали використовуватись задля особистих потреб правлячих еліт. Зростання поборів нерідко виходило за рамки можливостей оподаткованого населення, що вело до господарського застою і деградації тих спільнот, що не контролювали фінансові амбіції влади. Лише там, де в силу обставин такий контроль з боку платників виникав, суспільство розвивалося динамічно.

Ключові слова: *податки, збори, мита, акцизи, торгівля, обмін, дари.*

Риер Я. Г. (Могилев, Республика Беларусь)

НАЛОГИ И СБОРЫ АНТИЧНОЙ И СРЕДНЕВЕКОВОЙ ЕВРОПЫ В КОНТЕКСТЕ ИСТОРИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Налоговые сборы были неперменным атрибутом человеческих сообществ уже в эпоху первобытного, племенного строя – в качестве формы обеспечения потребностей. В процессе усложнения общественных структур, добровольные подношения постепенно превращались в принудительные сборы, из которых, по мере концентрации управленческих и военных функций в руках правящего сословия, возникали регулярные налоги. С укреплением государственной власти всегда росли налоги, которые, наряду с покрытием необходимых затрат стали использоваться на личные нужды правящих элит. Рост поборов нередко выходил за рамки возможностей облагаемого населения, что, если и не приводило к восстаниям, то вело к хозяйственному застою и деградации тех обществ, где финансовые амбиции властей не контролировались плательщиками. И лишь там, где в силу обстоятельств такой контроль со стороны плательщиков возникал, общество развивалось динамично.

Ключевые слова: *налоги, сбора, пошлины, акцизы, торговля, обмен, дары.*

Rier Yakov G. (Mogilev, Belarus)

TAXES AND TAX COLLECTIONS OF ANCIENT AND MEDIEVAL EUROPE IN THE HISTORICAL CONTEXT

Tax collections were an indispensable attribute of human communities already in the era of the primitive, tribal system – as a form of providing needs. In the process of complicating public structures, voluntary contributions gradually turned into compulsory fees, from which regular taxes arose. With the strengthening of state power, taxes have always been growing, which, along with covering the necessary costs, have been used for the personal needs of the ruling elites. The growth of fees often exceeded the scope of the taxable population, which, if not leading to insurrections, led to economic stagnation and degradation of those societies where the financial ambitions of the authorities were not controlled by payers. And only where, due to circumstances, such control from the payers arose, the society developed dynamically.

Keywords: *taxes, collection, duties, excises, trade, exchange, gifts.*

Келлер О. Б. (Тюбінген, Федеративна Республіка Німеччина)

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО ТА ІНШІ ФОРМИ МІСЬКОГО ПРАВА У ВЕЛИКИХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ ПОДАТКОВИЙ АНАЛІЗ

Рецепція німецького міського права в країнах Східної Європи (Україна, Білорусь, Литва) мала кілька стадій розвитку. Принципової різниці між німецьким правом, дарованим місту чи селу, не існувало. Проте, певні аспекти міських привілеїв згодом отримали велике економічне і соціально-правове значення. Містам з німецьким правом дарувалися найважливіші монополії, наприклад, торгове право, патент на продаж спиртних напоїв, публічне дорожнє право, а центрально розташованим містам – право зберігання. Такі економічні переваги сприяли тому, що з часом міста відривалися від провінції, втрачаючи роль центрів відповідних земель або районів та набуваючи значення місця збору торгового і ремісничого населення. Крім того, сепарується міське право і заснована на цьому праві організація. Процес відділення міського права від земського навіть в самій Німеччині почався відносно пізно (в XIII ст.) - тоді, коли міста здобули право повного самоврядування. Саме тому у Польщі процес відокремлення міського права від земського почався не відразу після рецепції німецького права. Містом-зразком для Польщі вважався Магдебург, назва якого стала для Польщі, України, Литви та Білорусі втіленням німецького міського права. Однак, деякі міста в Польщі і Галичини отримали німецьке міське право за сприяння інших німецьких міст (наприклад, Ноймаркт або Кульма). Тому їх міське право називалися не Магдебурзьким, а Ноймарктським або Кульмським.

Ключові слова: *місто, право, міське право, магдебурзьке право, Річ Посполита.*

Келлер О. Б. (Тюбінген, Федеративная Республика Германия)

МАГДЕБУРГСКОЕ ПРАВО И ДРУГИЕ ФОРМЫ ГОРОДСКОГО ПРАВА В КРУПНЫХ НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТАХ ЦЕНТРАЛЬНО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ НАЛОГОВЫЙ АНАЛИЗ

Рецепция немецкого городского права в странах Восточной Европы (Украина, Беларусь, Литва) имела несколько стадий своего развития. Принципиально не было различия между немецким правом, дарованным городу или деревне. Тем не менее, определённые черты в привилегиях городам на введение немецкого права со временем получили большое экономическое и социально-правовое значение. Городам с немецким правом даровались важнейшие монополии, например, торговое право, патент на продажу спиртных напитков, публичное дорожное право, а центрально расположенным городам – право хранения. Такое экономическое превосходство способствовало тому, что со временем города отрывались от провинции, утрачивая роль центров соответствующих земель или районов, но приобретали значение мест сбора торгового и ремесленного населения. Кроме того, сепарируется городское право и основанная на этом праве организация. Процесс отделения городского права от земского даже в самой Германии начался относительно поздно – лишь в XIII в., когда города приобрели право полного самоуправления. Поэтому и в Польше процесс обособления городского права от земского начался не сразу после рецепции немецкого права. Городом-образцом для Польши считался Магдебург, чьё название стало навсегда для Польши, Украины, Литвы и Беларуси воплощением немецкого городского права. Однако, некоторые города в Польше и Галиции получили немецкое городское право при содействии других немецких городов, например, Ноймаркта или Кульма. Поэтому их городское право называлось не Магдебургским, а либо Ноймарктским, или шродским, либо Кульмским.

Ключевые слова: *город, право, городское право, магдебургское право, Речь Посполитая.*

Keller Olga B. (Tubingen, Germany)

Magdeburg Law and Other Forms of Urban Law in Large Settlements in Central and Eastern Europe: A Comparative Tax Analysis

The reception of German municipal law in the countries of Eastern Europe (Ukraine, Belarus, Lithuania) had several stages of its development. There was no difference between German law granted to a city or a village. Nevertheless, certain features in the privileges of cities to the introduction of German law over time have received great economic and socio-legal significance. Cities with German law were given the most important monopolies, for example, commercial law, a patent on the sale of alcoholic beverages, public road law, and the centrally located cities – the right of storage. Such economic superiority contributed to the fact that over time cities broke away from the provinces, losing the role of the centers of the corresponding lands or areas, but they acquired the importance of places of gathering of trade and artisans. In addition, the city's law and the organization based on this law are separated. The process of separation of city law from the zemstvo even in Germany itself began relatively late - only in the 13th century, when the cities acquired the right of full self-government. Therefore, in Poland, the process of isolating city law from zemsky began not immediately after the reception of German law. The city-model for Poland was Magdeburg, whose name became forever for Poland, Ukraine, Lithuania and Belarus the embodiment of German city law. However, some cities in Poland and Galicia received German city law with the assistance of other German cities, for example, Neumarkt or Kulma. Therefore, their city law was called not Magdeburg, but either Neumarkt or Shrotsky, or Kulma.

Keywords: *City, Law, City Law, Magdeburg Law, Rzeczpospolita.*

Мельник В. М. (Київ, Україна)

ЗМІНА ЕПОХ: НАРИС ФОРМУВАННЯ РИМСЬКО-ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ДОКТРИНИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА (III-VI СТОЛІТТЯ)

Головний факт, на якому побудована стаття - практика визнання і розповсюдження влади імператора Східної Римської імперії. Після 480 року візантійський імператор був визнаний правителем як західної, так і східної частин Римської імперії. Королі остготів, бургундів, вестготів користувалися званнями і титулами, наданими візантійським імператором. Вони вважали його верховним правителем, волею Бога поставленим керувати християнським світом. Якщо візантійському імператору не належали реальні політичні повноваження в межах старої Західної частини імперії, то він однозначно визнавався вищим юридичним авторитетом (в моральному, апеляційному та арбітражному сенсі).

Ключові слова: *міжнародне право, Візантія, Рим, Римська ідея, римське публічне право, імператорська влада, гуни, варвари, остготи, вестготи, вандалі, бургунди.*

Мельник В. М. (Київ, Україна)

СМЕНА ЭПОХ: ОЧЕРК ФОРМИРОВАНИЯ РИМСКО-ВИЗАНТИЙСКОЙ ДОКТРИНЫ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА

Главный факт, на котором построена статья - практика признания и распространения власти императора Восточной Римской империи. После 480 года византийский император признавался правителем и западной, и восточной частей Римской империи. Короли остготов, бургундов, вестготов пользовались званнями и титулами, предоставленными византийским императором. Они считали его верховным правителем, волею Бога поставленным руководить христианским миром. Если византийскому императору и не принадлежали реальные политические полномочия в границах старой Западной империи, то он однозначно признавался высшим юридическим авторитетом (в моральном, апелляционном и арбитражном смысле).

Ключевые слова: *международное право, Византия, Рим, Римская идея, римское публичное право, императорская власть, гунны, варвары, остготы, вестготы, вандалы, бургунды.*

Melnyk Viktor M. (Kyiv, Ukraine)

CHANGE OF EPOCHS: THE FORMATION OF THE ROMAN-BYZANTINE DOCTRINE OF INTERNATIONAL LAW

The main fact on which the article is based is the practice of recognizing and extending the power of the emperor of the Eastern Roman Empire. After 480, the Byzantine emperor recognized as the ruler of both the western and eastern parts of the Roman Empire. The kings of the Ostrogoths, Burgundians, Visigoths used the titles and titles granted by the Byzantine emperor. They considered him to be the supreme ruler, the will of God ordained to lead the Christian world. If the Byzantine emperor did not own real political powers within the boundaries of the old Western empire, he was unequivocally recognized as the highest legal authority (in moral, appellate and arbitral sense).

Key words: *International Law, Byzantium, Rome, Roman Idea, Roman Public Law, Imperial Power, Huns, Barbarians, Ostrogoths, Visigoths, Vandals, Burgundians.*

Терлюк І. Я. (Львів, Україна)

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОГЕНЕЗ І КОЗАЦТВО В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ ІДЕЇ ЯК НАЦІОНАЛЬНОЇ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА XVI – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.)

Досліджуються роль та місце українського козацтва у процесах українського націогенезу під час періоду становлення ідеї козацької державності як національної державної ідеї (остання третина XVI - перша половина XVII століття). Обґрунтовується теза про те, що націогенез народу є невід'ємним від його державотворення. При цьому, державотворення розуміється автором як комплексний (такий, що охоплює культурні, політичні, міфологічні, релігійні тощо чинники) і довготривалий процес, спрямований спочатку на усвідомлення, а згодом – на утворення й розбудову власної держави. Наголошується на тому, що процес націогенезу й національного державотворення в українського народу, в розумінні усвідомлення потреби домогтися власної держави, припадає на початковий період існування польської Речі Посполитої. Шляхом аналізу особливостей еволюції зростання впливу козацтва в тогочасному українському суспільстві окреслюється роль козацького стану як визначального чинника для процесу формування нової «козацької» (української) нації. Робиться висновок, що наслідком козацького впливу на український націогенез стало перетворення козацтва у політичний фактор боротьби за державність, оскільки відбулось широке його долучення до справи боротьби за загальнонаціональні інтереси, а отже, – усвідомлення козацтвом себе в ролі представника всього русько-українського народу, продовжувача і носія його лицарських і державницьких традицій, захисника «Руської» Православної Церкви. Підкреслюється визначальне місце козацтва у формуванні української нації як основної соціальної бази масового руху за політичне самовизначення українців. Головним наслідком цього стало вироблення національної (національно-державної) ідеї, що полягала у необхідності відстоювання козацьких прав – вольностей. Ця ідея сприймалася як органічна більшістю суспільних верств українців, залишаючись актуальною впродовж усієї козацької доби української історії.

Ключові слова: *козацтво, націогенез, націотворення, українська державна ідея, українська нація, українська національна ідея.*

Терлюк И. Я. (Львов, Украина)

УКРАИНСКИЙ НАЦИОГЕНЕЗ И КАЗАЧЕСТВО В КОНТЕКСТЕ ФОРМИРОВАНИЯ УКРАИНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ИДЕИ КАК НАЦИОНАЛЬНОЙ (ПОСЛЕДНЯЯ ТРЕТЬ XVI – ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XVII ВВ.)

Исследуется роль украинского казачества в процессе украинского нациогенеза в период становления идеи казацкой государственности как национальной государственной идеи (последняя треть XVI – первая половина XVII вв.). Обосновывается тезис, что нациогенез народа является органической частью процесса построения государства, то есть

комплексного (охватуючого культурні, політичні, міфологічні, релігійні і т. д. фактори) і тривалого процесу, направленої спочатку на усвідомлення, а потім – на формування і розвиток власної державної структури. Підкреслюється, що процес націогенезу українського народу в розумінні усвідомлення необхідності домогтися власної державності припадає на початковий період існування польської Речі Посполитої. шляхом аналізу особливостей еволюції впливу козацтва в тогочасному українському суспільстві встановлюється провідна роль козацького стану для формування нової «козацької» української нації. наслідком козацького впливу на український націогенез стало перетворення козацтва в політичний фактор боротьби за державність, його приєднання до справи боротьби за загальнонаціональні інтереси, а, відповідно, суспільне усвідомлення козацтвом себе як представника всього русинсько-українського народу, продовжувача і носія лицарських і державних традицій, захисника «Руської» Православної церкви. Підкреслюється місце козацтва в процесі формування української нації як основної соціальної бази масового руху за політичне самоопределение українців. Головним наслідком цього стала виробка національної (національно-державної) ідеї, яка заключалась в необхідності отстаювання козацьких прав – вольностей. Вона сприймалась як органічна більшістю українців, залишаючись актуальною в часі всього козацького періоду української історії.

Ключові слова: *козацтво, націогенез, українська державна ідея, українська нація, українська національна ідея.*

Terlyuk Ivan Ya. (Lviv, Ukraine)

UKRAINIAN NATIONAL GENESIS AND THE COSSACK'S IN THE CONTEXT OF THE UKRAINIAN STATE-NATIONAL IDEA (XVI-XVII CENTURIES)

The role and place of the Ukrainian Cossacks in the processes of the Ukrainian national genesis of the period of formation of the idea of the Cossack statehood have been explored. The article is based on the fact that the national genesis is not separate from national state creation. Author write that State Creation is a complex (covering cultural, political, mythological, religious life etc.) and a long-lasting process, initially aimed at realization, formation and development of its own national state. It is emphasized that the process of nationalization and national state building in the sense of understanding the need to achieve their own state by the Ukrainian people, was in the early period of the First Rzeczpospolita. It is concluded that the consequence of the Cossack influence on the Ukrainian nationalization was the transformation of the Cossacks into a political factor in the struggle for statehood, their broader involvement in the struggle for national interests, and, therefore, the recognition of the Cossacks as a representatives of the entire Rusian-Ukrainian people, the successor and bearer of his knighthood and state traditions, defender of the Russian Orthodox Church. The place of the Cossacks in the process of forming the Ukrainian nation as the main social base and the leader of the mass movement for the political self-determination of Ukrainians have been emphasized.

Key words: Cossacks, Nationalization, National Genesis, Ukrainian State Idea, Ukrainian Nation, Ukrainian National Idea.

Кіорсак В. Б. (Львів, Україна)

ВПЛИВ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ЕКСПЕДИЦІЙ ВІКІНГІВ НА ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОСТІ РУСИ

У статті, виходячи із писемних джерел та матеріалів археології, проілюстровано військову експансію вікінгів у Східній Європі. Охарактеризовано основні етапи колонізації скандинавами різних територій. Показано суспільні процеси, які передували виникненню перших державних утворень, описано як військовий чинник вплинув на формування централізованої Руської держави.

Ключові слова: *Ледунг, Вікінги, Ладозьке королівство, походження Русі.*

Киорсак В. Б. (Львов, Украина)

ВЛИЯНИЕ ВОСТОЧНОЕВРОПЕЙСКИХ ВОЕННЫХ ЭКСПЕДИЦИЙ ВИКИНГОВ НА ФОРМИРОВАНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ РУСИ

В статье, исходя из письменных источников и материалов археологии, проиллюстрирована военная экспансия викингов в регионе Восточной Европы. Охарактеризованы основные этапы колонизации скандинавами различных территорий. Показаны общественные процессы, предшествовавшие возникновению первых государственных образований, проанализировано то, как военный фактор повлиял на формирование централизованной Руси.

Ключевые слова: *Ледунг, Викинги, Ладожское королевство, происхождение Руси.*

Kiorsak Vladyslav B. (Lviv, Ukraine)

THE INFLUENCE OF THE EASTERN EUROPEAN MILITARY EXPEDITIONS OF THE VIKINGS ON THE FORMATION OF THE STATEHOOD OF KIEVAN RUS'

Article is based on the writing sources and archaeological materials, illustrates the military expansion of the Vikings in Eastern Europe. The main stages of colonization by the Scandinavians of different East-European territories are characterized. Author show the social processes that preceded the emergence of the first state formations and the influence of the military factor on the formation of a centralized Rus' State.

Key words: *Leidang, Vikings, Ladoga Kingdom, The Rus' Origin.*

Захилько К. С. (Мінськ, Республіка Білорусь)

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ У СФЕРІ ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТКУ НОРМ ПРО КРИМІНАЛЬНЕ БАНКРУТСТВО НА СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ТЕРЕНАХ

У статті аналізуються питання зародження та розвитку норм про кримінальне банкрутство в джерелах права, що діяли на території деяких східнослов'янських земель. Розглядаються відправні точки, пов'язані із зародженням норм про кримінальне банкрутство в античному праві, їх рецепція і розвиток у звичаєвому та писаному праві деяких середньовічних держав, коротко характеризуються подальші тенденції оформлення інституту кримінального банкрутства. Об'єктом аналізу стають такі джерела права, як Закон XII таблиць, договори між Полоцьким, Вітебським, Турово-Пінським і деякими іншими князівствами, німецькими землями та містами, Статути Великого князівства Литовського, Руська Правда, Судебник Казимира 1468 р., Судебник 1497 р. і Судебник 1550 р., Соборне Уложення 1649 року, деякі джерела західноєвропейського права, торгових міст Італії. Робляться висновки про характер і зміст тенденцій розвитку норм про кримінальне банкрутство, подальші напрямки оформлення інституту кримінального банкрутства. Аналіз середньовічних джерел права дозволяє зробити висновок про те, що базою для регулювання питань, пов'язаних з економічною неспроможністю, стало звичаєве право, засноване на традиціях та принципі справедливості. Проаналізовані джерела права не містять норм, спрямованих на забезпечення функціонування соціально-економічного інституту банкрутства і мають виражений вектор на забезпечення майнових інтересів кредиторів.

Ключові слова: *кримінальне банкрутство, історія середньовічного права, кримінальне право, середньовічні договори, Статути Великого князівства Литовського, Руська Правда.*

Захилько К. С. (Минск, Республика Беларусь)

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В ОБЛАСТИ ЗАРОЖДЕНИЯ И РАЗВИТИЯ НОРМ О КРИМИНАЛЬНОМ БАНКРОТСТВЕ НА ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКИХ ТЕРРИТОРИЯХ

В статье анализируются вопросы зарождения и развития норм о криминальном банкрутстве в источниках права, действовавших на территории некоторых

Восточнославянских земель. Рассматриваются отправные точки, связанные с зарождением норм о криминальном банкротстве в античном праве, их рецепция и развитие в обычном и писаном праве некоторых средневековых государств, кратко характеризуются последующие тенденции оформления института криминального банкротства. Анализируются такие источники права, как Закон XII таблиц, договоры между Полоцким, Витебским, Турово-Пинским и некоторыми другими княжествами, немецкими землями и городами, Статуты Великого княжества Литовского, Русская Правда, Судебник Казимира 1468 года, Судебник 1497 года и Судебник 1550 года, Соборное Уложение 1649 года, некоторые источники западноевропейского права, торговых городов Италии. Делаются выводы о характере и содержании тенденций развития норм о криминальном банкротстве и последующих направлениях оформления института криминального банкротства. Анализ средневековых источников права позволяет сделать заключение о том, что базой для регулирования вопросов, связанных с несостоятельностью, стало обычное право, основанное на традициях и принципе справедливости. Проанализированные источники права не содержат норм, направленных на обеспечение функционирования социально-экономического института банкротства, и имеют выраженный вектор на обеспечение имущественных интересов кредиторов.

Ключевые слова: *криминальное банкротство, история средневекового права, уголовное право, средневековые договоры, Статуты Великого княжества Литовского, Русская Правда.*

Zahilko Kirill S. (Minsk, Belarus)

MEDIEVAL TRENDS IN THE FIELD OF GENERATION AND DEVELOPMENT OF NORMS ON CRIMINAL BANKRUPTCY IN THE EASTERN-SLAVIC TERRITORY

In this article are analyzed the issues of genesis and development of criminal bankruptcy laws on the territory of some East Slavic lands. The starting points connected with the genesis of the laws of criminal bankruptcy in the ancient law, their reception and development in the common and written law in some medieval lands are considered, and the subsequent tendencies of progress of the institution of criminal bankruptcy are briefly described. Were analyzed such sources of law as the Law of the XII tables, the treaties between Polotsk, Vitebsk, Turov-Pinsk and some other principalities, German lands and Cities, the Statutes of the Grand Duchy of Lithuania, Russian Truth, the Code of Kazimir of 1468, the Code of Law of 1497 and the Code of Law of 1550, the Cathedral Code of 1649, some sources of Western European law and the Trading Cities of Italy. Are drawn conclusions about the nature and content of trends in the development of the laws of criminal bankruptcy and the subsequent directions for the design of the institution of criminal bankruptcy. Analysis of the medieval sources of law allows us to conclude that the Slavic traditional law based on traditions and the principle of justice became the basis for regulating issues related to insolvency. Analyzed memorial sources of law do not contain norms aimed at ensuring the functioning of the economic institution of bankruptcy, and have expressed vector for ensuring the property interests of creditors.

Key words: *Criminal Bankruptcy, the History of Medieval Law, Criminal Law, Medieval Treaties, German Lands and Cities, Statutes of the Grand Duchy of Lithuania, Russian Truth.*

Івашко Р. В. (Львів, Україна)

ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ ЗНАЧЕННЯ ЄДЛІНСЬКО-КРАКІВСЬКОГО ПРИВІЛЕЮ ДЛЯ РУСИ

Автор представив аналіз змісту Єдлінсько-краківського привілею, виданого польським королем Владиславом II Ягайло для зміцнення становища представників молодшої правлячої династії Ягеллонів. За задумом, документ був підтвердженням прав усіх станів суспільства Королівства Польського. У тридцяти одній статті привілею було відображено середньовічні уявлення про поділ суспільства на три стани, а подекуди навіть закріплено прогресивні правові ідеї. В окремому пункті документу йшлося про правовий статус

руських земель у складі Королівства Польського. Сам король Владислав II Ягайло вважав Львівську землю королівським доменом. Справжнім каменем спотикання стало підтвердження прав духовенства, адже новостворена держава була релігійно неоднорідною. Ці права були відображені у документах короля Владислава II Ягайла та його попередників і подекуди мали досить суперечливий характер. В ідеалі, згідно з постановами Кревської унії потрібно було повністю окатоличити населення руських земель. Позитивним в релігійній політиці польського короля було те, що він зрівняв в правах Львівську архідієцезію із Гнезненською.

Ключові слова: *Кревська унія, Єдлінсько-краківський привілей, Владислав II Ягайло, Львівська митрополича архідієцезія, Русь.*

Ивашко Р. В. (Львов, Украина)

ПОЛИТИКО-ПРАВОВОЕ ЗНАЧЕНИЕ ЕДЛИНСКО-КРАКОВСКОГО ПРИВИЛЕЯ ДЛЯ РУСИ

Автор представил анализ содержания Едлинско-краковского привилегия, изданного польским королем Владиславом II Ягайло для укрепления положения представителей молодой правящей династии Ягеллонов. По замыслу документ подтверждал права всех слоев общества Королевства Польского. Едлинско-краковский привилей показал, что удалось сделать, а что нет польскому монарху в соответствии с взятыми на себя обязательствами в г. Крево. В тридцати одной статье привилегии были отражены средневековые представления о делении общества на три сословия, а также закреплены отдельные прогрессивные правовые идеи. Положительным в религиозной политике польского короля было то, что он сравнивал в правах Львовскую архидиєцезию с Гнезненский.

Ключевые слова: *Кревская уния, Едлинский привилегий, Владислав II Ягайло, Львовская митрополичья архидиєцезия, Русь.*

Ivashko Roman V. (Lviv, Ukraine)

THE POLITICAL AND LEGAL SIGNIFICANCE OF THE JEDLIN-KRAKOW PRIVILEGE FOR RUS'

The author had presented an analysis of the contents of the Jedlin-Krakow privilege. It was issued by Polish King Vladislav II Jagiello to strengthen the position of representatives of the young ruling dynasty of the Jagiellon. The document was a confirmation of the rights of all the states of the society of the Kingdom of Poland according to the plan. Therefore, there is an appropriate connection between it, the Union of Krevo and the subsequent decisions of the Polish monarchs. The Jedlin-Krakow privilege testified that the Polish King had done and what he hadn't in accordance with the obligations assumed by himself in Krevo. The privilege in the thirty-one articles reflected medieval ideas about the division of society into three states. The progressive legal ideas were established in the Kingdom of Poland according to its content. The separate point of the document referred to the legal status of the Rus lands in the Kingdom of Poland. The King Vladislav II Jagiello himself considered the Lviv land the royal domain. The real stumbling block was the confirmation of the rights of the clergies because the newly created state was religiously heterogeneous. These rights were fixed in the documents of King Vladislav II Jagiello and his predecessors. They were quite controversial in some cases. Ideally, it was necessary to completely spread of Catholicism for the population of Rus lands in accordance with the regulations of the Union of Krevo. This was to be done by the Latin clergy and the local Polish administration. They received royal privileges for appropriate actions in the field of the spread of Catholicism. However, in fact, this idea was utopian because the people of Rus had been remaining almost Christians of the Eastern Rite. Positive in the religious policy of the Polish King Vladislav II Jagiello was the fact that he had equalized the rights of Lviv Archdiocese with Gniezno Archdiocese.

Keywords: *the Union of Krevo, the Jedlin privilege, Vladislav II Jagiello, Lviv Metropolitan*

Копилов Д. І. (Львів, Україна)

ПРАВОВЕ ЗНАЧЕННЯ І ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ ТРУАСЬКОЇ УГОДИ 1420 Р. ДЛЯ ІСТОРІЇ ФРАНЦУЗЬКОГО КОРОЛІВСТВА

Стаття присвячена правовій оцінці мирного договору в Труа та аналізу політичних наслідків його ратифікації 20 травня 1420 р. для подальшої історії Франції. Окрему увагу приділено нормативним аспектам угоди, в контексті середньовічного французького права, а також системі відносин між Англією, Бургундією і дофіном Шарлем на території Французького королівства.

Ключові слова: *Угода в Труа, Генрі V, Столітня війна, дофін Шарль, Шарль VI Валуа, Ланкастери, Салічна правда, Герцог Бургундський.*

Копылов Д. И. (Львов, Украина)

ПРАВОВОЕ ЗНАЧЕНИЕ И ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ДОГОВОРА В ТРУА (1420 Г.) ДЛЯ ИСТОРИИ ФРАНЦУЗСКОГО КОРОЛЕВСТВА

Статья посвящена правовой оценке мирного договора в Труа и анализу политических последствий его ратификации 20 мая 1420 г. для дальнейшей истории Франции. Отдельное внимание уделено нормативным аспектам договора. Рассмотрены общий контекст средневекового французского права, а также система отношений между Англией, Бургундией и дофином Шарлем на территории Французского королевства.

Ключевые слова: *Договор в Труа, Генри V, Столетняя война, дофин Шарль, Шарль VI Валуа, Ланкастеры, Салическая правда, Герцог Бургундский.*

Kopylov Dmytro I. (Lviv, Ukraine)

LEGAL AND POLITICAL CONSEQUENCES OF THE TREATY OF TROYES (1420) FOR THE HISTORY OF THE KINGDOM OF FRANCE

The article is devoted to the legal assessment of the peace treaty in Troyes and the analysis of the political consequences of its ratification on 20 May 1420 for the further history of France. Special attention is paid to the normative aspects of the treaty. The general context of medieval French law is considered, as well as the system of relations between England, Burgundy and the Dauphin Charles in the territory of the French kingdom.

Key words: *Treaty in Troyes, Henry V, Hundred Years War, Dofin Charles, Charles VI Valouis, Lancaster, Salic Truth, Duke Burgundy.*

Знак М. Я. (Львів, Україна)

«СТАРИЙ СЛУГА НАШОГО ДОМУ»: ЮРИДИЧНО-МАЙНОВІ ВІДНОСИНИ МІЖ МАГНАТАМИ ФІРЛЕЯМИ І ШЛЯХТИЧЕМ МІХАЛОМ ГРИЗОВСЬКИМ У СВІТЛІ КІЛЬКОХ АКТІВ З 1660-Х РОКІВ

Шість актів, що стали предметом розгляду цієї публікації, були вписані в реляційні книги Люблінського гродського уряду в 1669 р. Вони мали характер патрон-клієнтельних відносин між магнатської сім'єю Фірлеїв та їхнім слугою шляхетського походження Міхалом Гризовським. Крім згаданого аспекту, акти проливають світло на особисте життя і фінансове та юридичне становище ранньомодерного слуги.

Ключові слова: *Облята, Люблінський гродський уряд, патронажно-клієнтельні відносини XVII ст., Магнати Фірлеї, фінансове та юридичне становище слуги.*

Знак М. Я. (Львов, Украина)

«СТАРЫЙ СЛУГА НАШОГО ДОМА»: ИМУЩЕСТВЕННЫЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ МАГНАТАМИ ФИРЛЕЯМИ И ШЛЯХТИЧЕМ МИХАЛОМ ГРЫЗОВСКИМ В КОНТЕКСТЕ НЕСКОЛЬКИХ АКТОВ 1660-Х ГОДОВ

Шесть актов, которые стали предметом рассмотрения в данной публикации, были

вписаны в реляционные книги Люблинского гродского уряда в 1669 г. и имели характер закрепления патрон-клиентельных отношений между магнатской семьёй Фирлеев и слугой шляхетского происхождения Михаилом Грызовским. Кроме упомянутого аспекта, акты проливают свет на личную жизнь и финансово-юридическое положение слуги.

Ключевые слова: *Облята, Люблинский гродский уряд, патронажно-клиентельные отношения XVII в., магнаты Фирлеи, финансовое и юридическое положение слуги.*

Znak Marta Ya. (Lviv, Ukraine)

“THE OLD SERVANT OF OUR HOUSE): THE PROPERTY RELATIONS BETWEEN TYCOONS FIRLEI AND NOBLEMAN MICHAL GRYZOVSKI IN THE CONTEXT OF THE 1660’S FEW LEGAL ACTS

The paper deals with the six «oblat», which included patron-client relationships between the magnate family Firlej and their servant Mikhail Gryzovskyand. These Acts highlights the personal life and financial and legal status of the servant.

Key words: *Oblata, Lublin castlecourt, patron-client relationships 17th century, magnate family Firlej, financial and legal status of the servant.*

Луптак Мілан (Прага, Чеська Республіка)

Луптакова Марина (Прага, Чеська Республіка)

ДЕРЖАВА І СИСТЕМА ОПОДАТКУВАННЯ В ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У запропонованій статті коротко («оптично») розглянуті основні віхи розвитку системи оподаткування в Західній Європі, починаючи з XIX століття. Авторську увагу зосереджено на актуальних проблемах податкової політики в постіндустріальному суспільстві.

Ключові слова: *держава, оподаткування, суспільство, Західна Європа, постіндустріальне суспільство.*

Луптак Милан (Прага, Чешская Республика)

Луптакова Марина (Прага, Чешская Республика)

ГОСУДАРСТВО И СИСТЕМА НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ В ПОСТИНДУСТРИАЛЬНОМ ОБЩЕСТВЕ

В предложенной статье коротко («оптически») рассмотрены основные вехи развития системы налогообложения в Западной Европе, начиная с XIX века. Авторское внимание сосредоточено на актуальных проблемах налоговой политики в постиндустриальном обществе.

Ключевые слова: *государство, налогообложение, общество, Западная Европа, постиндустриальное общество.*

Luptakova Marina (Praha, Czech Republic)

Lupták Milan (Praha, Czech Republic)

STATE AND TAXATION SYSTEM IN THE POST-INDUSTRIAL SOCIETY

The proposed article briefly («optically») examines the main milestones of the development of the taxation system in Western Europe, beginning with the XIX century. Author’s attention is focused on the actual problems of tax policy in the postindustrial society.

Key words: *State, Taxation, Society, Western Europe, Post-Industrial Society.*

Лепеш О. В. (Мінськ, Республіка Білорусь)

ДІЯЛЬНІСТЬ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ КОМІТЕТІВ З УПРАВЛІННЯ ЗАХІДНИМ КРАЄМ У XIX СТОЛІТТІ

Стаття присвячена російським імперським територіальним комітетам XIX століття –

Комітету західних губерній та Західному комітету. Вони були створені російським урядом після польських повстань 1830-1831 рр. і 1863-1864 рр., для управління дев'ятьма західними губерніями, що включали території Білорусі, Литви і Правобережної України. До складу Комітетів входили вищі державні чиновники, представники місцевої влади (губернатори і генерал-губернатори). Комітети займалися питаннями безумовної інтеграції Західного краю до складу Російської імперії.

Ключові слова: *Російська імперія, XIX століття, Комітет західних губерній, Західний комітет, Білорусь.*

Лепеш О. В. (Минск, Республика Беларусь)

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ КОМИТЕТОВ ПО УПРАВЛЕНИЮ ЗАПАДНЫМ КРАЕМ В XIX ВЕКЕ

Стаття посвящена територіальним комітетам XIX века – Комітету западных губерний и Западному комітету. Они были созданы российским правительством для управления девятью западными губерниями, включавшими территорию Беларуси, Литвы и Правобережной Украины, после восстаний 1830-1831 гг. и 1863-1864 гг. В состав Комитетов входили высшие государственные чиновники и представители местных властей (губернаторы и генерал-губернаторы). Комитеты занимались вопросами безусловной интеграции Западного края в состав Российской империи.

Ключевые слова: *Российская империя, XIX век, Комитет западных губерний, Западный комитет, Беларусь.*

Lepesh Oksana V. (Minsk, Belarus)

ACTIVITIES OF TERRITORIAL COMMITTEES ON WESTERN TERRITORY MANAGEMENT IN THE XIX CENTURY

The article is devoted to the territorial committees of the XIX century – the Committee of Western Province and the Western Committee. They were created by the Russian government to manage nine western provinces, including the territory of Belarus, Lithuania and Right-Bank Ukraine, after the uprisings of 1830-1831 and 1863-1864. The Committees consisted of senior government officials and representatives of local authorities (governors and governors-general). The Committees dealt with the unconditional integration of the Western Territory into the Russian Empire.

Key words: *Russian Empire, XIX century, Committee of Western Province, Western Committee, Belarus.*

Толкач А. М. (Чернігів, Україна)

ВИТОКИ ТА РОЗПОВСЮДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ЄРЕСЕЙ У ЄВРОПІ (КОРОТКИЙ РЕФЕРАТИВНИЙ ОГЛЯД)

Поширення єретичних рухів у Західній Європі активізувалось на початку XI ст., що було обумовлено ослабленням Католицької церкви внаслідок запеклої боротьби між нею та світською владою (королями), розвитком у Західній Європі антифеодальних елементів, еволюцією міст, торгівлі, появою міського плебсу. Мета статті полягає в тому, щоб розробити схематичну історію виникнення та поширення середньовічних єресей, визначити їх роль в релігійно-культурному поступі Європи у період середньовіччя. При цьому, автор користується реферативним підходом, намагається викладати єретичну історію дидактично та послідовно. Особливу увагу автора сфокусовано навколо найбільш поширеної форми єресі у Західній Європі XI-XIII ст. – єресі катарів. Розглянувши коротко, у реферативній формі, вчення лише деяких головних середньовічних єресей, можна зробити висновок, що всі вони, з метою пропаганди і політичної реклами, використовували гасло відновлення ранньохристиянської рівності у відносинах між членами релігійної громади.

Ключові слова: *єресь, середньовічна єресь, єретик, Церква, богомільство, катарство, вальденси.*

Толкач А. Н. (Чернигов, Україна)

**ИСТОКИ И РАСПРОСТРАНЕНИЕ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ЕРЕСЕЙ В ЕВРОПЕ
(КРАТКИЙ РЕФЕРАТИВНЫЙ ОБЗОР)**

Распространение еретических движений в Западной Европе пришлось на начало XI в., что было обусловлено ослаблением Католической церкви вследствие упорной борьбы между ней и светской властью, развитием в Западной Европе антифеодальных элементов, эволюцией городов, торговли, появлением городского плебса. Цель статьи заключается в том, чтобы проследить историю возникновения и распространения средневековых ересей, определить их роль в религиозно-культурном движении Европы в период средневековья. Особенное внимание автора сфокусировано вокруг наиболее распространенной формы ереси в Западной Европе XI-XIII вв. – катарства. Катары считали, что материи присуще зло, а потому весь окружающий мир признавали миром зла и тьмы. Негативно относясь к материальному миру как к проявлению зла, катары враждебно воспринимали и все установленные государством порядки: военную службу, казни и вообще пролития крови. Рассмотрев кратко, в реферативной форме, учения лишь некоторых главных средневековых ересей, можно сделать вывод, что все они, в целях собственной пропаганды и политического возвышения, использовали лозунг о необходимости восстановления раннехристианского равенства в отношениях между членами религиозной общины.

Ключевые слова: *ересь, средневековая ересь, еретик, Церковь, богомільство, катарство, вальденсы.*

Tolkach Anzhelika N. (Chernihiv, Ukraine)

**ORIGINS AND DISTRIBUTION OF THE MEDIEVAL HERETICAL MOVEMENTS IN
EUROPE (SHORT REVIEW)**

The spread of heretical movements in Western Europe came at the beginning of the eleventh century, which was due to the weakening of the Catholic Church as a result of the stubborn struggle between it and secular power, the development of anti-feudal elements in Western Europe, the evolution of cities, trade, the emergence of the urban plebs. The purpose of the article is to trace the history of the origin and spread of medieval heresies, to determine their role in the religious and cultural movement of Europe during the Middle Ages. The author's special attention is focused on the most widespread form of heresy in Western Europe in the 11th-13th centuries – Catharism. The Cathars believed that matter was inherent in evil, and therefore the whole surrounding world was recognized as a world of evil and darkness. Negatively treating the material world as a manifestation of evil, the Cathars hostilely perceived all the established by the state order: military service, executions and in general the shedding of blood.

Key words: *Heresy, Medieval Heresy, Heretic, Church, Bogomil Heresy, Catharism, Waldenses.*

**НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
«АННАЛИ ЮРИДИЧНОЇ ІСТОРІЇ»**

ANNALI URIDICNOI ISTORII

ISSN 2520-2553

Колективний керівний орган – Наукова редакційна рада

Головний редактор – В. М. Мельник

Контактна електронна адреса: annali.yur.istorii@gmail.com

Рекомендовано до опублікування Міжнародним центром громадянської політології при
Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, протокол №1 від
27.08.2018

Підписано до друку 03.09.18.

Журнал видається за сприяння

Міжнародного центру громадянської політології
при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка та
Львівського медієвістичного клубу
при Львівському національному університеті імені Івана Франка

Всі рукописи, зауваження та пропозиції приймаються в електронному вигляді.
Контактна адреса – annali.yur.istorii@gmail.com.